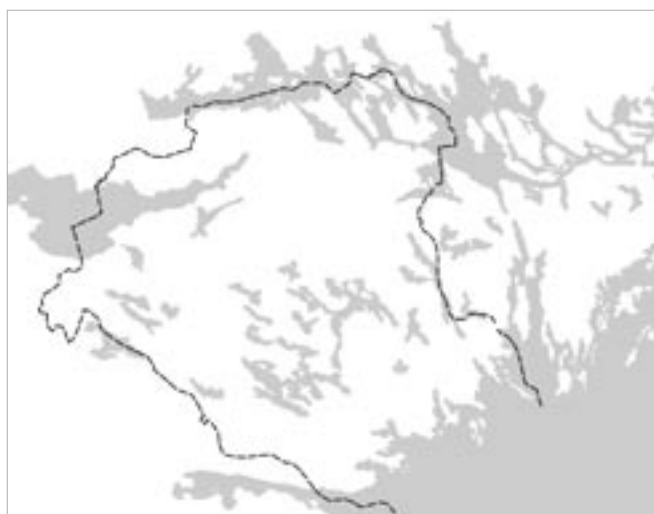

SÖRMLAND_S
MUSEUM_S arkeologi

Vetenskapligt program

Södermanlands län

Vetenskapligt program

Södermanlands län

Texter av:

*Kerstin Cassel
Patrik Gustafsson
Lars Norberg
Björn Pettersson
Ingeborg Svensson*

ARKEOLOGISKA MEDDELANDEN 2004

© 2004 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
Landstinget Sörmland
Kultur & utbildning Sörmland
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@kuf.dll.se

Vetenskaplig redaktör: Kerstin Cassel
Redaktör: Lars Norberg
Grafisk form och layout: Lars Norberg
Omslag och inlaga är reproducerad vid Sörmlands museum.
Omslagsbild: Södermanlands län.

Varje huvudrubrik åtföljs av en vinjett hämtad från skolplanscher producerade under 1930-talet. Konstnärerna är okända utom i de fall som anges. Utgångspunkter; Mesolitikum. Museet som Regional aktör; Neolitikum. Naturgeografiska förutsättningar; Bronsålder. Forskningshistorik; Äldre järnålder (Konstnär Nils Asplund 1938). Förhistoria, medeltid och nyare tid; Vendeltid. Arkeologiska teman; Medeltid (Konstnär Olle Hjortzberg 1938). Bilderna är beskurna.

För samtliga kartor i texten har den digitala Fastighetskartan (GSD) för Södermanlands län använts som underlag.

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 97.0350
Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU.
Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-1495/2003.
Nyköping 2004

ISSN 1402-9650

Innehåll

Utgångspunkter 5

Bakgrund
Syfte

Museet som regional aktör 8

Arkeologisk verksamhet
Kompetens
Kvalitetskontroll
Strategier för utåtriktad verksamhet
Utvecklingsområden

Naturgeografiska förutsättningar 14

Inledning
Fem zoner
Geologi
Strandförskjutning

Forskningshistorik 18

Förhistoria, medeltid och nyare tid 23

Inledning
Stenålder
Bronsålder
Järnålder
Medeltid och nyare tid

Arkeologiska teman 77

En arena som skiljer och förenar
Kulturer och kontakter
Konflikt och kontinuitet
Permanent bebyggelse och tillfälliga besök
Rumsliga strukturer i bronsålderns landskap
Depåer och offer i Södermanland
Stadslager och urbanitet

Referenser 112

Muntliga uppgifter
Arkiv

Bilaga 1 133

Härader och socknar i Södermanlands län

Figur 1. Översiktskarta över Södermanlands län med kommuner, större orter, vägar och angränsande län. Skala 1:800 000.

Utgångspunkter

Lars Norberg

Bakgrund

Den första juli 1998 trädde Riksantikvarieämbetets verkställighetsföreskrifter i kraft angående förfarandet vid vissa beslut m.m. enligt 2 kap. 10-13 § lagen (1988:950) om kulturminnen mm. (Statens kulturråds författningssamling, KRFS 1998:1). I anslutning härtill utgavs även allmänna råd som skall ge vägledning i tolkandet av föreskrifterna (Uppdragsarkeologi. Allmänna råd från RAÅ 1998:1). Enligt föreskrifterna skall länsstyrelsen inför beslut om arkeologiska utredningar och undersökningar inhämta beslutsunderlag genom att med hjälp av en kravspecifikation infordra en undersökningsplan från en eller flera undersökare. Där uttrycks bland annat att det är av vikt att ha en god ämneskompetens, det vill säga "[...] undersökaren bör ha en ingående kunskap om för undersökningen relevanta kronologiska, tematiska och metodiska frågor samt ha förmåga att sätta in undersökningen i ett större vetenskapligt sammanhang. Undersökaren bör således ha ett forskningsprogram till vilket undersökningarnas inriktning bör relateras." (Uppdragsarkeologi. Allmänna råd från RAÅ 1998:1, s. 8). Riksantikvarieämbetet har som en följd härav givit ut rekommendationer vid upprättandet av undersökningsplaner m.m, där målsättningen med forskningsprogram klargjordes. I samband med att riktlinjerna för undersökningsplanernas form och innehåll förtydligades, betonades att dessa "[...] bör formuleras med en tydlig koppling till ett forskningsprogram" (Uppdragsarkeologi. Underrättelser från RAÅ 1998:1, s. 11). Ett sådant program utgör ett instrument inom ramen för den omfattning och inriktning som länsstyrelsen angivit i varje tillstånd för en viss utredning eller undersökning. Länsstyrelsen i Södermanlands län har i sin tur valt att lägga tonvikt på vissa punkter. Dessa är presenterade i *Generell kravspecifikation för arkeologiska utredningar, förundersökningar och slutundersökningar i Södermanlands län* (1st dnr 430-4102-2003). Här understryks, i enlighet med verkställighetsföreskrifterna, att undersökaren skall ange vilken betydelse undersökningen har för en

långsiktig kunskapsuppbyggnad. Detta under förutsättning att undersökaren inte har ett för Södermanlands län relevant forskningsprogram. Vidare påpekas att undersökningsplaner skall innehålla redovisning av kompetens. Denna skall knyta an till ett eget forskningsprogram eller dokumenterad forskning som är relevant för uppdraget. Utöver detta formulerar även länsstyrelsen vid behov särskilda förutsättningar för specifika undersökningar där omständigheterna så kräver.

Riktlinjerna innebär bland mycket annat ett krav på att resultat från arkeologiska undersökningar ska generera ny kunskap och att den nya kunskapen ska göras tillgänglig för såväl forskare som allmänheten (Uppdragsarkeologi. Allmänna råd från RAÅ 1998:1, s. 10). De arkeologiska undersökningarna ska således vara kunskapsmässigt meningsfulla. Idag kan detta ses som en självklarhet, men är fortfarande väl värt att poängtera. De arkeologiska resultaten bör användas för att producera meningsfull kunskap om det förflutna, sprida sakkunskap och därigenom utöka människors möjligheter att upptäcka och aktivt förstå sin samtid (jfr. Kulturmiljövårdsstrategi för Södermanlands län 1998 & Förslag till Agenda Kulturarvs programförklaring. Remissunderlag. Oktober 2003).

Syfte

Rubriceringen *vetenskapligt program* har sin grund i en definition som refererar till vilka resurser som står till buds vid exempelvis arkeologiska undersökningar, samt att sätta in dessa i ett vetenskapligt sammanhang, att ha relevanta frågeställningar, metoder och så vidare. Detta till skillnad mot exempelvis begreppet *forskningsprogram* som istället ses som ett instrument för planering av enskilda forskningsprojekt. Syftet med det vetenskapliga programmet är flerfaldigt. Med ledning av de övergripande målsättningar som beskrivits ovan kan syftet delas in i två separata delområden utan inbördes rangordning, ett *externt* och ett *internt*. Härmed

avses i vilka sammanhang programmet kan tänkas vara verksamt och vilka som utgör möjliga parter i en dialog angående det vetenskapliga programmets innehåll.

Externt riktar sig programmet till myndigheter, främst länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet. Genom det aktuella dokumentet ges dessa mottagare en möjlighet att bilda sig en övergripande uppfattning om kunskapsläget rörande arkeologi i Södermanlands län och då i synnerhet bedriven vid Sörmlands museum. Vidare kan programmet ses som en kvalitetsprövning och bedömning av inriktning rörande den arkeologi som bedrivs vid läns museet. Andra tänkbara externa mottagare är övriga aktörer med anknytning till arkeologi och kulturmiljövård. Till exempel uppdragsarkeologiska institutioner, universitet, högskolor och folkhögskolor samt kommunala och regionala museer. Sist men inte minst kan programmet med fördel även läsas av allmänheten. Internt utgör det vetenskapliga programmet ett verktyg för kompetensutveckling och kvalitetskapande för oss som arbetar inom den arkeologiska enheten. Programmet är den första avstämning som gjorts av den regionalt bedrivna uppdragsarkeologin i Södermanlands län. Därigenom är programmet en sammanfattning av de generella kunskaper som byggs upp under de knappt tio år som verksamheten existerat. Avsikten är att dokumentet skall förnyas i takt med att det arkeologiska kunskapsfältet och den egna verksamheten förändras. Ett mål är att detta skall ske med ett intervall om tre år. På så vis alstras goda förutsättningar att generera nytt vetande samt förhindra kunskapsreproduktion. Därmed skapas också möjligheter för den personal som är aktiv inom verksamheten att i framtiden fånga upp kunskapsluckor och göra avstämningar bakåt i tid med utgångspunkt i det vetenskapliga programmet. Programmet kan även fungera som introduktion för ny- eller säsongsanställd personal vid museet. Tanken är att dokumentet skall ligga till grund för den arkeologi som Sörmlands museum önskar bedriva.

I det löpande arbetet sysslar många uppdrags- eller fältarkeologer, bland många andra antikvariska uppgifter, med att undersöka, dokumentera och analysera materiella lämningar. Som representanter för en regional, läns museianknuten arkeologisk verksamhet kan detta ses som något självklart. Det självklara får däremot inte bli en oreflekterad del av vardagen. De antikvariska och instrumentella förutsättningarna riskerar att bli motiv i sig som skymmer materialets och frågeställningarnas inneboende potential. Därför ser vi det här programmet som ett led i att medvetandegöra oss själva om de synsätt som präglar vårt arbete. Programmet är i viss mån en dokumentation av den arkeologiska verksamheten i presens, vilket skapar möjligheter för oss själva och andra att förhålla sig till våra arkeologiska resultat och tolkningsperspektiv. Detta utgör grunden för en föränderlig och kvalitativ verksamhet och kan på så vis bilda en utgångspunkt för intern utveckling av kompetens samt ett självkritiskt och källkritiskt förhållningssätt.

Avsikten med programmet är att det bland annat skall fungera som ett utgångsläge för problemformuleringar i det löpande arbetet. Till exempel vid utformandet av undersökningsplaner i samband med enskilda undersökningar, samt vid utarbetandet av projektprogram i anslutning till mer omfattande arbetsinsatser. Därmed ges olika typer av arkeologiska undersökningar en förankring i ett vidare vetenskapligt perspektiv.

Programmets innehåll har arbetats fram av personal vid den arkeologiska enheten vid Sörmlands museum. I en arbetsgrupp har vi kontinuerligt under vårvintern 2003 diskuterat tillvägagångssätt och gemensamt utarbetat den nuvarande formen. På ett tidigt stadium konstaterades ett behov av att knyta ett antal referenspersoner till programmet. Fil. dr. Kerstin Cassel, lektor vid Institutionen för samhälle och historia, Södertörns högskola har arbetat som *vetenskaplig redaktör* och haft ett övergripande ansvar för *programmets vetenskapliga innehåll*. Vidare har följande personer ingått i en vetenskaplig referensgrupp för programmets olika delar; fil. kand. Kenneth Alexandersson, doktorand vid Göteborgs universitet (*Stenålder*), fil. dr. Hans Bolin, lektor vid Institutionen för samhälle och historia, Södertörns högskola (*Bronsålder*), fil. dr. Jan Risberg, docent vid Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi, Stockholms universitet (*Naturgeografiska förutsättningar*), fil. dr. Sten Tesch, museichef vid Sigtuna museer (*Medeltid och nyare tid*), fil. kand. Roger Wikell, för närvarande arkeolog vid SAU (*Stenålder*) och slutligen fil. dr. Torun Zachrisson, forskarassistent vid Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet (*Järnålder*).

Programmets utformning tar sin utgångspunkt i en översiktlig genomgång av länets naturtopografiska förutsättningar och en sammanställning av det arkeologiska käll- och kunskapsläget fram till idag. Tanken med kapitlet är att ge en översiktlig bild av Södermanlands läns förhistoria, respektive medeltid och nyare tid. Översiktligheten sker naturligtvis på bekostnad av det omfattande materialet. Genomgången är fokuserad på Södermanlands län, eftersom området utgör det arbetsfält som är aktuellt för den arkeologiska verksamheten vid läns museet. Naturligtvis har länsgränsen ingen som helst relevans för de skeenden som beskrivs, varför belysande exempel gällande olika aspekter kommer att hämtas från andra områden. Parallellt med detta har vi försökt peka ut vad som eventuellt är specifikt för området. Ambitionen har även varit att på ett generellt plan beröra de olika tidsperioderna samt länets olika geografiska delar.

Somliga kunskapsluckor och arkeologiskt intressanta sammanhang, vilka av utrymmesskäl inte berörs vidare i programmets andra tematiska del, redovisas delvis i den första, mer deskriptiva delen. Dessa följs inte konsekvent upp, utan finns där som möjliga framtida utvecklingsområden. De mer specifika sammanhangen

är annars koncentrerade till sju teman, i vilka vi fokuserat på skilda problem förankrade i det arkeologiska materialet. Temana innehåller det som vi i dagsläget uppfattar som angelägna fördjupningsområden avseende länet. Delen skall ses som ett led i en forskningsdiskussion, inte en presentation av forskningsresultat. Några av temana knyter an till den traditionella periodindelningen sten-, brons- och järnålder, samt medeltid och nyare tid, medan andra belyser ej tidsbundna frågor. Det skall understrykas att programmets främsta värde ligger i identifierandet av ett antal kunskapsluckor som kan ses som aktuella. Det urval som här synliggörs är naturligtvis präglad av de subjektiva synsätt och idéer som genomsyrar den arkeologiska verksamheten, samt de dialoger som förts med involverade parter. Avsikten är alltså inte att täcka in alla intressanta forskningsfält.

Arkeologi kan definieras som studiet av mänskliga aktiviteter synliggjorda genom den materiella kulturen. Materiella lämningar utgör ett unikt material vid studiet av kulturella förhållanden. Genom sin karaktär ger detta källmaterial uttryck för såväl passiva som aktiva handlingar. Härigenom skapas särskilda förutsättningar för en förståelse av skilda samhällsvillkor. Materiella lämningar kan också anses som särskilt väsentliga när det gäller de delar av historien där inga andra uttrycksformer bevarats. Emellertid framstår studiet av materiell kultur som ett viktigt forskningsfält även för tidsperioder då andra källkategorier står till buds. Dels för att olika materiella företeelser är en integrerad och självklar del av alla kända samhällsformer, dels för att denna typ av uttryck har ett exklusivt källvärde i sig. Arkeologiskt material kan naturligtvis, om så är relevant, samverka med andra typer av källmaterial för att på så vis nyansera och fördjupa förståelsen av historien. Arkeologi innebär även ofta att man hanterar långa tidsperspektiv, vilket är gynnsamt för förståelsen av samhällens förändring i tiden och rummet. Kunskaper om historia och förhistoria är viktiga komponenter av det mänskliga vetandet. Kunskapen om det förflutna möjliggör vår förståelse av hur samhällen förändrats över tid och hur skilda sammanhang hänger ihop med nutiden. Detta vetande manar även till självreflektion över våra egna och andras värderingar, angående såväl nutida som dåtida förhållanden. Spåren efter dem som redan har passerat, har även den egenskapen att framkalla reflektioner över frågor kring existens och förgänglighet. Frågeställningar som varit och är centrala för alla människor, i alla samhällen, under alla tider.

Museet som regional aktör

Lars Norberg & Ingeborg Svensson

Arkeologisk verksamhet

I samband med att Södermanlands museum år 1987 upprättade ett forskningsprogram sammanfattades läget gällande det arkeologiska forskningsfältet i landskapet Södermanland. Bland annat konstaterades det att mycket få riktade studier genomförts sedan 1900-talets början. Även antalet sakkunnigt utförda arkeologiska undersökningar var fram till mitten av åttiotalet relativt fåtaliga. Därför konstaterade flera artikelförfattare att stora delar av fornlämningsmaterialet rörande skilda avsnitt var marginellt bearbetat. Bland annat efterfrågades materialöversikter och sammanfattande analyser (Sörmländsk kulturhistoria 1987, s. 43f).

Efter de stora utbyggnaderna av Europavägarna (E4, E20) och Svealandsbanan kom situationen när det gäller mängden arkeologiska undersökningar att förändras avsevärt. De infrastrukturella projekten kom att beröra omfattande fornlämningsmiljöer invid Mälaren, samt i anslutning till Trosa- och Nyköpingsområdet. Vid de undersökningar som följde, berördes såväl gravfält som boplatslämningar. De miljöer vi därigenom fått ökade kunskaper om, omfattar de under brons- och järnåldern relativt sett befolkningstäta, kustanknutna och utvecklade jordbruksbygderna. Synteserna är dock fåtaliga gällande detta material.

Ur fornlämnings synpunkt betydde de stora linjedragningarna genom landskapet att tidigare okända miljöer och fornlämningskategorier kom i dagen. Exploateringarna berörde därmed områden och företeelser som tidigare ej uppmärksammats. Nya i sammanhanget var även de metoder som utarbetades under åttio- och nittiotalet. Här avses framförallt skilda tillvägagångssätt för att fastställa förekomster av tidigare okända och ovan mark ej synliga fornlämningar. Linjedragningarnas storlek medförde också möjligheter att undersöka stora sammanhängande ytor, vilket varit viktigt inte minst när det gäller de ytmässigt omfattande järnåldersboplatserna.

Sörmlands museum har bedrivit uppdragsbaserad arkeologi sedan år 1994. Under den gångna tioårsperioden har verksamheten arbetat med både mindre och medelstora utredningar och undersökningar, samt relativt omfattande grav- och boplotsundersökningar. Exempel på detta är bland annat Strängnäsgravfältet, gravfälten vid Harvetorp och Åkers styckebruk, samt boplotsundersökningarna vid Husby-Rekarne och Skavsta. Ytterligare uppdragsrelaterade arbeten som förekommit är kulturmiljöanalyser inom ramen för miljökonsekvensbeskrivningar. Verksamheten var endast i mindre utsträckning delaktig i de stora infrastrukturförändringarna under nittiotalet. De arkeologiska aktiviteterna i samband med förändringarna av Europavägnätet samt byggnationen av Svealandsbanan initierades i ett skede då Sörmlands museum ännu ej bedrev uppdragsarkeologi. Majoriteten av de undersökningar och utredningar som enheten utfört har varit lokaliserade till Strängnäs- och Nyköpingsområdet, samt inlandskommunerna Flen och Katrineholm. Till exempel kan den stora mängden planärenden samt förbättringar av riksvägnäten omnämnas.

Två övergripande iakttagelser med olika konsekvenser för det arkeologiska kunskapsläget kan pekas ut avseende länet. I dagsläget framstår exploateringstrycket i Mälarkommunerna Eskilstuna och Strängnäs som mycket stort. Utvidgningar av detaljplanen i de bägge kommunerna kan ses som ett indirekt resultat av det förändrade kommunikationsläget. I Nyköpings kommun kan liknande tendenser antydast. Läget kan förmodligen komma att intensifieras även här om planerna på en utbyggnad av Skavsta flygplats och byggnationen av Ostlänken realiseras. Situationen får naturligtvis konsekvenser för fornlämningsbeståndet i områdena. Det framstår som en angelägen uppgift att framhålla en helhetssyn på fornlämningsmaterialet och dess roll i samhället, samt hitta nya vägar att kommunicera detta till olika delar av samhället, inte minst till plan- och bygginstanter inom kommunerna.

Den andra iakttagelsen rör ett sammanhang som präglas av andra betingelser. Kunskapsbristen gällande det arkeologiska materialet i länets inland har länge varit påtaglig, vilket delvis handlar om att exploateringsgraden här varit lägre. Vi har inom ramen för enskilda projekt arbetat målinriktat för att bygga upp ny kunskap kring inlandskommunerna och då i huvudsak *Flen* och *Katrineholm*. Vingåkers kommun framstår som ett angeläget område för framtida arkeologiska insatser. Arbetet med inlandsmiljöerna kommer att fortsätta samt utvecklas och utvidgas. Bland annat kan utredningarna längs med riksväg 55 och 53 nämnas som viktiga bidrag till en fördjupad kännedom om skilda miljöer. Områdena har tidigare haft få registrerade fornlämningar, men utredningarna har kunnat påvisa relativt omfattande indikationer på aktiviteter från företrädesvis stenålder. Eventuella framtida insatser, såsom förundersökningar och särskilda undersökningar i anslutning till dessa sträckor kommer sannolikt att fördjupa och förändra vår bild av det sörmländska inlandet. Denna fokus måste emellertid stå i proportion till den regionala kunskapsuppbyggnaden i de sjö- och kustnära områdena i norr och öster för att därigenom utveckla en balans i förståelsen av samhällenas förändring över tid.

I sammanhanget kan den regionalt förankrade arkeologin framhållas som ett viktigt instrument i samhällsplaneringen. Betoningen på den regionala förankringen i verksamheten möjliggör en effektiv hantering av mindre och större ärenden. Det ger också goda förutsättningar för ingående lokalkännedom och en helhetssyn på fornlämningsmaterialets potential. Vidare är skilda antikvariska och arkeologiska rutiner en väl inarbetad del av Sörmlands museum. Verksamheten har fram till nuläget byggt upp ett fungerande kontaktnät, samt en god detaljkännedom om fornlämningsmiljöerna och deras förutsättningar inom regionen.

Den arkeologiska verksamheten har samverkat med UV Mitt i samband med ett antal undersökningar inom utbyggnaden av E20 och Västerleden. Här avses de stora arkeologiska undersökningarna vid Lunda åren 2001 och 2002, samt undersökningarna vid Galtbacken och Frövik år 2000 (Strängnäs & Eskilstuna kommuner). I det sistnämnda projektet utgjorde även SAU samarbetspart. Under år 2003 inleddes ett projektrelaterat samarbete med SAU. Samarbetet initierades på förfrågan från länsstyrelsen och utgångspunkten var att hitta goda former för samverkan inför framtida projekt. Som ytterligare exempel på samverkan kan ett samarbete med Lunds universitet, Dunkers kulturhus i Helsingborg samt Stockholms stadsmuseum inom Projekt Nyköpingshus nämnas (se nedan). Sammanfattningsvis menar vi att det är viktigt att utveckla skilda former för samverkan för att därigenom gynna arkeologisk kunskapsproduktion.

Den arkeologiska enheten är idag en väl integrerad del av museets verksamhet. Härigenom har den regionalt

baserade arkeologin en viktig funktion inom kulturmiljövården i länet. Exempel på sådana funktioner är rådgivning och kunskapsfrågor samt besiktningar och bedömning av skadade fornlämningar. Under årens lopp har enheten medverkat i projekt såsom *SESAM*, *Skog & Historia* och *RANE*, vilka har beröringspunkter med traditionella kulturmiljövårdande och dokumentationsmässiga uppgifter. Projekten har i sin tur även resulterat i fördjupade kunskaper rörande skilda arkeologiska källmaterial.

Enhetens arbete innebär täta kontakter med andra delar av museet (se nedan), men omfattar även den formella dialog som förs med länsstyrelsen vid kulturmiljövårdsmöten eller enskilda handläggare. Arbetet innefattar även nära kontakter med andra institutioner verksamma inom länet och enskilda länsinnevånare. Därvidlag finns stora möjligheter att föra en dialog rörande kulturmiljö och arkeologi i det löpande arbetet. De mer övergripande målen och prioriteringarna för kulturmiljövården i länet finns sammanfattade i *Kulturmiljövårdsstrategi för Södermanlands län* (1998). Strategin togs ursprungligen fram av länsstyrelsen, Sörmlands museum och Eskilstuna museer (jfr. även Förslag till Agenda Kulturarvs programförklaring. Remissunderlag. Oktober 2003).

Kompetens

Verksamheten består idag av fyra tillsvidareanställda handläggare med kompetens att planera, genomföra och slutföra arkeologiska undersökningar. Antalet projektanställda har däremot varierat över tid beroende på uppdragsvolym och projektens karaktär. Erfarenhetsmässigt har nuvarande personalstyrka under sin yrkesverksamma tid varit verksamma vid en rad skilda institutioner i olika delar av Sverige, vilket skapar både bredd och djup avseende kompetens och kunskapsförankring vid Sörmlands museum. Idag finns en bred kunskapsbas inom gruppen med utgångspunkt i utbildning, erfarenhet och intresseområden. Den nuvarande personalstyrkan arbetar med hela det arkeologiska och det kronologiska fältet, men är även individuellt specialiserade på delområden inom sten-, brons- och järnålder samt medeltid och nyare tid.

Inom verksamheten ges löpande möjligheter till kompetensutveckling för de enskilda arkeologerna inom olika områden. Vidare tas även enskilda initiativ till utbildning i egen regi. Exempelvis genomförde personal från den arkeologiska verksamheten under år 2003 en kurs i *Geografiskt informationssystem* (GIS MN2) vid Uppsala universitet. Kursen behandlade digital hantering av kartor och ritningar, framförallt med tillämpning i ArcView och liknande program, samt ett avslutande projektarbete. Kursen har en direkt tillämpning i det pågående arbetet med SR-GIS för Nyköping (se nedan). Ytterligare en utbildning för delar av personalen rörde *Jordartslära för arkeologer* genomförd

år 2002 vid Institutionen för naturgeografi och kvar-
tärgeologi, Stockholms universitet. Likaså deltog delar
av enheten under hösten 2003 i en kurs i *Frakturanalys
av kvarts* arrangerad av Uppsala universitet och SAU.
Utbildningen är ett led i sektorns kompetensutveckling
rörande stenålder med fokus på mesolitiska och neoli-
tiska stenartefakter. Vidare genomfördes under år 2003
även en kurs i *Skadedokumentation för hällristningar*
inom ramen för RANE-projektet.

Ambitionen är att underhålla och vidareutveckla kom-
petensen inom verksamheten till exempel genom att
knyta personer med högre examen till verksamheten,
samt att utveckla samarbetsformerna med universitet
och högskolor. När det gäller kunskapsutbyte i skilda
frågor ingår verksamheten i det rikstäckande *Musei-
arkeologiska nätverket*. Nätverket består av samtliga
regionala museer i landet och fungerar som ett forum
för utbyte av idéer och erfarenheter och samverkar
på olika nivåer. Bortsett från de rapporter som idag
publiceras inom museets skriftserie *Arkeologiska med-
delanden*, finns en medveten ambition att i högre grad
tillgängliggöra de arkeologiska resultaten. Denna strä-
van omfattar både populära och inomvetenskapliga
publikationer.

Eftersom arbetsstyrkan är relativt liten, upphandlas
specialistkompetens inom andra områden externt.
Här avses till exempel naturvetenskapliga och osteo-
logiska tjänster. Vi strävar härvidlag efter kontinuitet
med de externa parter vi samverkar med. Därmed ökar
möjligheterna till en dialog och en fördjupning av
resultaten. Några institutioner som kan nämnas är
Miljöarkeologiska Laboratoriet vid Umeå universi-
tet, *Ångströmlaboratoriet* vid Uppsala universitet

och *Vedlab* i Glava. I samband med mindre ärenden
anlitas osteolog Johanna Karlsson vid *Stockholms
stadsmuseum*. Vad det gäller konservering av fynd är
en avdelning för konservering under uppbyggnad på
Sörmlands museum och en konservator har anställts.
Rutiner för hantering och konservering av fynd håller
på att utarbetas och utvecklas. Vid behov köps även
konserveringstjänster in från *Kulturen* i Lund. Redo-
visningen omfattar de generella förutsättningarna och
kan variera beroende på verksamhetens behov samt till-
gången på tjänster. I samband med större projekt sluts
separata uppgörelser för att säkra uppställda kvalitativa
och kvantitativa mål.

Kvalitetskontroll

En plan för kvalitetskontroll inlämnades enligt då gäl-
lande kravspecifikation till länsstyrelsen år 1999 (dnr
99173). För att säkra kvaliteten vid de arkeologiska
undersökningarna tillämpas ett kontrollprogram, vilket
bland annat innefattar ekonomisk uppföljning genom
tertialmässig tidrapportering per anställd och genom
månatlig granskning av projektens status. En samman-
ställning av uppgifterna kan vid behov redovisas efter
avslutat uppdrag. I dagsläget pågår en revidering av
planen.

När det gäller rapportproduktion och ärendestatus finns
i dagsläget en skuld om 28 ej ännu av rapporterade
arkeologiska ärenden. Fyra stycken av dessa rör större
särskilda undersökningar och sju mindre. Vidare berörs
fyra särskilda utredningar och 13 förundersökningar
av varierande karaktär. 17 stycken av det totala anta-
let ärenden är initierade efter år 2001, medan 11 härrör
från perioden 1995-2000. För alla projekten förelig-

Figur 2. Arkeolog Björn Petterson och Stina
Palmberg-Eriksson, pedagog vid Sörmlands
museum, visar den arkeologiska undersök-
ningen vid Nyköpingshus för en fjärdeklass
från Långsättersskolan. Foto: Ingegerd Wacht-
meister 2003, Sörmlands museum.

ger erforderlig finansiering och merparten av ärendena kommer att vara avrapporterade under 2004/2005.

Strategier för utåtriktad verksamhet

Ett mål med den arkeologiska verksamheten är att ny kunskap från utförda arkeologiska undersökningar ska nå en så bred publik som möjligt inom regionen. En ambition är också att kunskapen blir tillgänglig snabbt och att den får en vid spridning. Här har Sörmlands museum såsom regional aktör en självklar roll att fylla. En styrka som Sörmlands museum har i jämförelse med enbart undersökande institutioner är att museet har väl inarbetade kunskaper, kompetens och en organisation för kunskapsförmedling, liksom ett väl fungerande kontaktnät för förmedlingsverksamheten.

Vid Sörmlands museum bedrivs och prioriteras en aktiv och offensiv kunskapsförmedling till en bred allmänhet. Förmedlingen av kunskap rör flera områden, från de mest principiella frågorna kring kulturarvets samhälleliga betydelse via kunskap om de historiska och mänskliga sammanhang som kulturmiljöerna kan berätta om. Olika typer av media, likväl som olika former av sätt att lära ut, används och utvecklas för att på ett effektivt och slagkraftigt sätt nå olika målgrupper (Sörmlands museum Verksamhetsmål, Kulturmiljövårdsstrategi för Södermanlands län 1998 & Sörmlands museum Verksamhet åren 2003-06). På ett generellt plan är alla sektorer inom Sörmlands museum på olika sätt delaktiga i att förmedla och göra kunskap tillgänglig för länets invånare. I det här sammanhanget kommer endast de delar av verksamheten att lyftas fram, vilka på ett mer påtagligt sätt kan ses som delaktiga i förmedlingen av de arkeologiska resultaten.

Andra sektorer som är av stor betydelse i sammanhanget är *Arkiv & bibliotek* och *Föremål*. I deras uppgifter ingår bland mycket annat att göra det arkeologiska källmaterialet tillgängligt för forskare och en bred allmänhet. En kontinuerlig uppbyggnad, vård, registrering och förvaring i magasin och arkiv är en förutsättning för att en meningsfull kunskap om förhistorien ska kunna förmedlas idag och säkras för framtidens människor. Inom Sörmlands museum finns stora erfarenheter samt rutiner för såväl hantering av arkivmaterial som av föremål.

Sektor pedagogik

Den pedagogiska verksamheten vid Sörmlands museum har redan idag en väl utarbetad pedagogik och ett stort kontaktnät inom regionen. Ambitionen är också att kontinuerligt utarbeta nya former av förmedlingsverksamhet för att bemöta skilda målgruppers behov. De huvudsakliga mottagargruppernas utgörs av skolorna inom länet och verksamheten är alltså regionalt väl utbredd med betoning på kulturmiljöpedagogik. Den pedagogiska verksamheten arbetar med barn och ungdomar från samtliga årskurser och bedriver även utbildning för lärare och fritidspersonal i kulturmiljöpedagogik. Ett exempel är projektet *Adoptera en kulturmiljö* där Sörmlands museum erbjuder skolor i länet att långsiktigt samarbeta kring en utvald lokal kulturmiljö. Några exempel på tidigare adoptionsprojekt är de arkeologiska undersökningarna vid Lunda, gruvlaven vid Sködinge och ett gravfält i Jönåker. Det genuina källmaterialet, i form av fasta fornlämningar och resultat från arkeologiska undersökningar, används genomgående som kunskapskällor för en förståelse av förhistoriska och historiska landskap och samhällsförhållanden. Kursverksamhet bedrivs även för lantbrukare och fastighetsägare.

Figur 3. Museipedagog Linda Eklund berättar om Nyköpingshus för mellanstadieelever från Längsättersskolan. I bakgrunden syns två informationstavlor med bilder från den arkeologiska undersökningen. Foto: Ingegerd Wachtmeister 2003, Sörmlands museum.

Den pedagogiska verksamheten är en betydande och nödvändig resurs för att resultat och ny kunskap från arkeologiska undersökningar ska kunna göras tillgänglig för en bred publik. Formerna för kunskapsförmedlingen kan variera utifrån intresse, skilda målgrupper och behov i anslutning till aktuella arkeologiska projekt. Beroende på det arkeologiska projektets art och omfattning, finns stora möjligheter att integrera den pedagogiska verksamheten inför och under det arkeologiska fältarbetets gång. Parallellt med guidade visningar och föredrag för skilda mottagare, till exempel forskare, beställare, myndighetspersoner, hembygdsrörelser och boende inom länet, finns en strävan att aktivt arbeta mot skolorna i anslutning till större arkeologiska projekt. Ambitionen är att barn, ungdomar och lärare, genom förberedelser, medverkan och uppföljning, på ett aktivt sätt tar del i hela den kunskapsalstrande arkeologiska processen. Formerna för förmedlingsverksamheten utarbetas i samverkan mellan arkeologer, pedagoger, lärare och elever. På så sätt uppstår inte bara ett passivt mottagande, utan ett aktivt sökande efter kunskap.

Sektor utställningar

Utöver den pedagogiska verksamheten kan utställningsverksamheten lyftas fram som ytterligare ett medel för att tillgängliggöra och förmedla ny kunskap utifrån ett arkeologiskt källmaterial. Utställningsverksamheten vid Sörmlands museum har stor erfarenhet av att planera, organisera och samordna olika former av utställningar. Utöver basutställningar i fasta lokaler som till exempel Kungstornet vid Nyköpingshus och Konsthallen i Nyköping, har Sörmlands museum utvecklats och utformat utställningar i anslutning till idag befintliga miljöer. Lämningar och autentiska spår efter historisk verksamhet på platsen skyltas med texter och fotografier. På så sätt skapas en meningsfull koppling i rummet mellan historia och nutid. Exempel på sådana projekt är *Historien längs ån* (Nyköping) och *Historien runt heden* (Malmköping). Tillfälliga utställningar och vandringsutställningar är ytterligare former av utställningsverksamhet som används, dels för att nå ut brett bland de boende i regionen, dels för att snabbt nå ut med nya resultat och sätta fokus på aktuella samhällsfenomen och händelser.

I och med större arkeologiska projekt finns möjligheter att i direkt anslutning till en arkeologisk undersökning producera enklare skärmställningar med presentation av aktuella resultat och tolkningar. Ambitionen är även att i samband med större projekt producera större utställningar med utgångspunkt i de arkeologiska resultaten. Plats och form anpassas efter vilken kunskap som kommit i dagen och efter vilka lokaler eller miljöer som kan komma i fråga. Som ett exempel mottog Sörmlands museum under år 2003 en beställning av en miniutställning från Pharmacia/Pfizer AB i Strängnäs rörande resultaten från RAÄ261, ett järnåldersgravfält. Gravfältet var tidigare beläget inom Pharmacias markområde och undersöktes av museet år 1994. Sektor

arkeologi medverkade i utformandet av ett fakta- och utställningsunderlag till utställningen, vilken kommer att produceras under hösten 2004 i företagets entréhall i Strängnäs.

Sektor information

En viktig detalj angående förmedling av kunskap och resultat från arkeologiska undersökningar är att informationen når ut till så många som möjligt. Sörmlands museum har under de senaste åren med framgång arbetat med att marknadsföra museet och dess verksamhet i regionen. Förutsättningarna är därför goda avseende spridningen av information som rör arkeologiska undersökningar och resultat, ny kunskap, visningar, utställningar och pedagogisk verksamhet i anslutning till arkeologiska projekt. Utöver egen produktion av trycksaker, såsom foldrar, broschyrer, planscher, affischer och skyltar, finns ett gott kontaktnät vad det gäller både hembygdsrörelsen respektive press, radio och tv. Sektor Information håller även på att utarbeta och utveckla en hemsida för Sörmlands museum, vilket ytterligare kommer att öka möjligheten att göra resultat och material tillgängligt för forskare och en bred allmänhet.

Utvecklingsområden

Möjligheterna att utveckla den regionalt förankrade uppdragsarkeologin styrs av ett antal faktorer, av vilka de viktigaste kommer att beröras här. Inledningsvis är naturligtvis tillgången på uppdrag central, men även vilka typer av uppdrag som är aktuella. För att öka möjligheterna till fördjupad kunskapsinhämtning, kompetensutveckling och en bredare publiceringsstrategi är tillgången på större undersökningar avgörande, både utförda i egen regi eller i samverkan med andra aktörer. Sådana uppdrag ger även Sörmlands museum ökade möjligheter att bedriva förmedling och utställningsverksamhet med utgångspunkt i det arkeologiska källmaterialet. I anslutning till detta är det viktigt att framhålla museets centrala roll som regional aktör avseende kunskapsutveckling och kunskapsförmedling i länet.

Ytterligare ett utvecklingsområde är hur de arkeologiska resultaten snabbare ska kunna nyttjas och integreras i den pågående forskningen/utbildningen i arkeologi som bedrivs på högskolor och universitet. Strategier för att hitta former för kontakter och samverkan kommer att utarbetas och prioriteras i det framtida arbetet. Ett exempel kan vara att komma med förslag på uppsatsämnen till C- och D-kurser angående grundforskning och aktuella arkeologiska problemområden inom länet.

I förening med de ovan beskrivna förutsättningarna kan verksamheten fortsätta att utveckla de projekt som redan pågår och initiera nya angelägna uppgifter. Några skall här omnämnas i korthet. Sedan år 1997 finns en

databas för lösfunna artefakter, framförallt stenyxor, vid Sörmlands museum. I nuläget finns idéer om att utveckla arbetet med databasen till att komplettera denna med ytterligare källmaterial. Ett sådant arbete kan med fördel inorporeras i en GIS-miljö med skilda användningsområden för olika användare.

Ett annat pågående fördjupningsarbete är *Projekt Nyköpingshus*, vilket bland annat omfattar en tidigare genomförd förstudie och en forskningsundersökning i borganläggningen. Projektet är finansierat med såväl externa som interna medel. Arbetet påbörjades bland annat med anledning av att kunskapsläget angående borgens tidiga faser framstod som mycket oklara. Genom insatserna har emellertid nya frågor tillkommit. För att gå vidare finns i dagsläget planer på att söka medel för vidare småskaliga arkeologiska insatser vid Nyköpingshus.

Projekt Nyköpingshus har beröringspunkter med de förväntade resultaten från uppbyggnaden av ett digitalt stadsarkeologisk register för Nyköping (SR-GIS). Projektet är utarbetat i ArcView och består av en GIS-modell för jourhållning och antikvarisk bedömning av framtida ärenden i Nyköpings stad. Det genomförda arbetet har visat på mycket intressanta resultat. Vid sidan om handläggarstödet finns även goda utvecklingsmöjligheter att i framtiden använda registret som ett stöd för skilda forskningsinsatser och i förmedlings-sammanhang. För närvarande finns emellertid ett stort behov av att identiska projekt initieras för de övriga medeltidsstäderna i länet. I sammanhanget utgör Eskilstuna och Torshälla prioriterade objekt. Eskilstuna står i dag under ett högt exploateringsstryck samtidigt som stadens preurbana och medeltida historia i det närmaste är outredd. Torshälla bör hanteras parallellt med Eskilstuna i det aktuella projektet.

Något som noterats av den arkeologiska enheten vid ett flertal tillfällen under den gångna tioårsperioden är den kunskapspotential som ur arkeologisk synvinkel framstår som närmast utnyttjad gällande länets bestånd av äldre kyrkor. I anslutning till ett uppmättningsuppdrag utfördes i samarbete med Sörmlands museums byggnadsantikvariska avdelning en större murverksdokumentation i Sättersta kyrkas kor under år 2003. Arbetet resulterade i flera intressanta resultat. Vi önskar rikta ytterligare uppmärksamhet på de kvaliteter som kan erhållas vid den här typen av tvärspektoriell samverkan om liknande ärenden blir aktuella framledes.

Vid ärendehandläggning, i samband med undersökningar, samt i vetenskapliga fördjupningsarbeten är det av stor vikt för respektive användare, att på ett enkelt och överskådligt vis kunna ta del av den information som finns tillgänglig rörande en viss fornlämning eller ett visst fornlämningsområde. Detta gäller inte minst om fornlämningen eller området varit föremål för tidigare arkeologiska åtgärder. Vid Sörmlands museums

Arkiv & bibliotek förvaras åtskillig dokumentation, vilken härrör från olika typer av arkeologiska insatser från skilda perioder under framförallt 1900-talet. Dokumentationen berör bland annat karteringar och uppmätningar av skador på fornlämningar, till regelrätta undersökningar. Som ett exempel producerade förre Landsantikvarien Ivar Schnell ett omfattande dokumentationsmaterial rörande olika fornlämningskategorier från hela landskapet Södermanland. Andra material rör till exempel antikvariska och arkeologiska insatser vid Nyköpingshus (Sven T. Kjellberg, Ivar Schnell m.fl.). I dagsläget finns ingen samlad överblick rörande de skilda arkeologiska aktiviteter som bedrivits genom Södermanlands hembygdsförbund, Södermanlands fornminnesförening, Södermanlands hembygds- och museiförbund eller Södermanlands läns museum (alt. förvaras vid SMA, men härrör från annan institutions verksamhet). Vidare saknas även en helhetsbild av äldre ej avrapporterat arkeologiskt material. Här avses de undersökningar som i huvudsak daterar sig före 1980-talet och som genomförts i museets regi.

Det beskrivna läget utgör en uppenbar brist och en outnyttjad kunskapsbank inom den nuvarande verksamheten. Vidare finns påtagliga problem att på ett smidigt sätt snabbt lokalisera efterfrågad dokumentation. Problemet berör såväl museets handläggare, som externa forskare och allmänheten. I dag finns långt framskridna idéer på att lokalisera, värdera och ordna det aktuella materialet. När det arbetet är genomfört finns planer på en gemensam databas över det äldre arkeologiska dokumentationsmaterialet, sammanslaget med uppdragsverksamhetens undersökningar, allt knutet till en GIS-applikation. Materialet kan därigenom göras tillgängligt för sökningar inom Sörmlands museums Arkiv & bibliotek eller på en webbsida.

Naturgeografiska förutsättningar

Patrik Gustafsson

Inledning

De naturgeografiska förhållandena i Södermanlands län utmärks av ett landskap med variation i form av åkrar, skogar, berg, sjöar och vattendrag, rullstensåsar och sprickdalar. I dag tillhör Södermanlands län den vegetationszon som karaktäriseras av blandskog varvat med större barrskogsområden (Jonasson 1996, s. 40). Naturlandskapet har i alla tider påverkats och bidragit med olika förutsättningar för människan. Omvänt har människan nyttjat och omformat naturlandskapet för sina egna syften. Det är detta antropogena landskap som vi ser och upplever i dagens Södermanland.

Fem zoner

Geografiskt ligger Södermanlands län söder om Mälaren, väster om Stockholms län, öster om Örebro län och norr om Östergötlands län. I nordväst angränsar även Västmanlands län. Vid flera av dessa länsgränser finns naturliga skiljelinjer, i norr ligger Mälaren, i öster tar Östersjön vid och i söder återfinns Bråviken och Kolmården. I väster återfinns Hjälmarens medan gränsen mot Stockholms län är mer diffus. Naturgeografiskt kan det sörmäländska landskapet grovt delas in i fem områden: *Centrala sjöplatån*, *Kolmårdens barrskogsområde*, *Mälarmårdens barrskogsområde*, *Mälär- och Hjälmarbygden* samt *Skärgården*. Dessa zoner har i vissa fall utgjort naturliga gränser varvid olika regionala men också inomregionala skillnader kan ses i det förhistoriska materialet.

I dalgångarna i de centrala delarna av länet återfinns många av länets sjöar. De till ytan största sjöarna är Båven, Yngaren och Långhalsen. Dessa sjöar är till sin karaktär näringsrika slättsjöar. Området i det centrala Södermanland brukar omnämnas som den centrala sjöplatån. På de högre liggande partierna återfinns många mindre sjöar och tjärnar med mer klart vatten. Den högst belägna sjön i länet är Hunnersjön, strax söder om Öljarren, och ligger på cirka 89 meter över havet (Ohlsson,

S-E. 1985, s. 13). Många av sjöarna i länet har varit föremål för sjösänkningar under 1800- och 1900-talet, till exempel Hjälmarens som sänktes med cirka två meter, vilket har påverkat landskapets utseende (Magnusson, U. 2001, s. 318ff). I det inre av Södermanland, runt de stora sjöarna, återfinns lämningar från sten-, brons- och järnålder. Under brons- och järnålder var många av de nuvarande sjöarna förenade i stora vattensystem, vilka i sin tur nyttjades som kommunikationsleder. Strandförskjutningen frilade också nya landområden med finare sediment. Det är inom dessa områden som den mest omfattande odlingsbygden, de flesta fornlämningarna och många av de medeltida kyrkorna återfinns. Ofta påträffas fornlämningar från bronsålder och järnålder i nära anslutning till varandra. Här kan långa och kontinuerliga tidsförlopp studeras rörande fornlämningsbildningen. I sammanhanget är det relevant att omnämna länets åar. Från Hjälmarens rinner Eskilstunaån ut i Mälaren i närheten av Torshälla. Vid Mariefredsviken mynnar Räckstaån med biflödet Bergaån ut, vars källor kommer från bland annat Lännsjön. Från de stora sjöarna i det inre av Södermanland rinner Kilaån, Nyköpingsån, Svartaån och Trosaån ut i Östersjön. Åarna kan precis som sjöarna förmodas ha utgjort naturliga kommunikationsleder och förbindelselänkar mellan olika regioner (se tema *En arena som skiljer och förenar*). Exempelvis återfinns ofta hållristningar från bronsåldern i närheten eller direkt invid åarna. I exempelvis Nyköpings- och Eskilstunaån har också depåer daterade till bland annat bronsålder påträffats.

I hela länet kan man se de av varierande storlek rikligt förekommande sprickdalarna. I samband med rörelser i jordskorpan bildades förkastningar där Kolmården och Mälarmården är de mest markanta områdena. Det finns givetvis också mängder av mindre sprickor som skapat det för Södermanland så typiska sprickdalslandskapet (Ohlsson, S-E. 1985, s. 9). Kolmården och Mälarmården utmärks också genom att de utgörs av stora sammanhängande barrskogsområden. Det är också här

som de högst belägna delarna av länet återfinns. Länets högsta berg ligger för övrigt i Kolmården på cirka 123 meter över havet och är beläget strax öster om sjön Vikättin (Schnell 1981, s. 18). De höglänta områdena utgör de första landtytor som framträdde efter inlandsisens tillbakadragande (se nedan). Inom de här områdena kan man påträffa mesolitiska boplatser genom fynd av framförallt kvartsavslag, samt medeltida och sentida lämningar efter bergsbruk och kolframställning. Brons- och järnålderslämningar är i allmänhet mycket bristfälligt representerade i denna zon. Idag anser man att både de mindre och de större förkastningarna kan ha utgjort naturliga begränsningar mellan olika regioner, bygder och gårdar med mera.

Det finns inga utpräglade slättbygder i Södermanlands län såsom till exempel i Östergötland. Vissa av de större dalgångarna kan däremot liknas vid mindre slätter. De två mest markanta områdena med slättkaraktär är Vingåkerslätten och Rekarneslätten. Kafjärden, som den sistnämnda också kallas, är belägen nordost om Eskilstuna. Några av områdena tillhör det subkambriska peneplanet och återfinns i Hjälmarens närhet (Jonas-

son 1996, s. 16). Även Fogdön och Selaön i Mälaren kan liknas vid slättbygder. Att kalla dessa områden för slätter är emellertid en felaktig term eftersom områdena avbryts av mindre bergspartier och åsar (Schnell 1981, s. 8f). I dag är områdena starkt uppodlade, men skillnader finns. Vingåkerslätten ligger till exempel på en högre höjd över havet än Rekarneslätten. I det förstnämnda området återfinns främst lämningar från stenålder och i viss mån från järnålder. Detta utgör en kontrast till exempelvis Rekarneslätten och Mäläröarna, där det finns rikligt med lämningar från hela järnåldersavsnittet och den äldre medeltiden. Just Rekarneslätten och Mäläröarna hör till de mest fornlämningstäta områdena i Södermanlands län och anses som viktiga för diskussionen kring centralisering, makt och kristnande under yngre järnålder och tidig medeltid.

Skärgårdsområdet utgörs av ett pärlband av öar och skär utmed Östersjökusten. Området är karakteristiskt eftersom det inte innefattar någon mellanskärgård (Ohlsson, S-E. 1985, s. 15). I anslutning till detta bör man också nämna Mäläröarna, till exempel Selaön, Tosterön och Fogdön som är de till ytan största öarna. Mäläröarna är

Figur 4. Karta över länet med de i texten omnämnda naturgeografiska zonerna. De mörka stråken motsvarar åsar och malmar. Digitala Fastighetskartan (GSD) och Jordartskartan Serie AE över Eskilstuna, Katrineholm, Nyköping och Strängnäs (SGU). Skala 1:1000 000.

ofta flacka till sin karaktär och starkt uppodlade med smärre skogsbeväxta höjdparter. Tosterön avviker dock genom sin bergiga och skogsbevuxna karaktär. Mellan Mälarearna och Östersjöskärgården finns markanta skillnader avseende kulturlandskapet. I skärgården återfinns främst lämningar från medeltid och senare tid, vilka främst kan knytas till marina ekonomiska aktiviteter. Mälarens öar utgörs däremot av en rik odlings- och kulturbygd med lång kontinuitet och med geografisk närhet till Västmanland och Uppland.

Geologi

Berggrunden utgörs till största delen av graniter och gnejser med vissa undantag. Till exempel vulkaniska bergarter som diabasgången vid Hälleforsnäs och urkalkbergen vid Vagnhärad i Trosa kommun, Åker i Strängnäs kommun och Forsby i Vingåkers kommun. Vissa områden är mycket malmrika, till exempel Tunabergsområdet söder om Nyköping och Åkerområdet i länets nordöstra del (Jonasson 1996, s. 26). Diabas är ett material som användes flitigt vid yxtillverkning under stenålder. Det finns dock inga belägg för att bergarten brutits under stenåldern i länet. I Vagnhäradområdet återfinns hållristningar från bronsåldern vilka sällsynt nog knackats i kalkbergshällar. Kalkberg har också brutits för kommersiella syften, främst under historisk tid. I de malmrika bergen bröts järnmalm som förädlades, kanske redan under 1200-talet i Åkers bergslag (Skyllberg 2001). Före brytningen av järnmalm användes förmodligen bland annat myrmalm vid järnframställning. Kunskaperna kring denna hantering är dock mycket bristfälliga för Södermanlands del (se kap. *Järnålder; Lågteknisk järnhantering*).

Alla jordarter i länet består av så kallade kvartära sedimentära avlagringar. I korthet betyder det att de har transporterats och avlagrats, samt bildats under eller efter istiden (Eriksson, B. et al. 1996, s. 12f). Den vanligaste jordarten är morän. Ovanpå detta har sedan finare sediment avsatts, bland annat via isälvarna i form av glacial lera. Senare avlagrades den postglaciala lera ovanpå den glaciala lera genom bland annat svallningen från vågorna i havet som slog upp mot moränen och förde med sig de finare sedimenten (Eriksson, B. et al. 1996, s. 24). Under framförallt den äldre stenåldern bosatte man sig gärna på lättdränerade morän- och sandjordar, vilka ofta utgjorde stränder i det förhistoriska landskapet. Under brons- och järnålder intresserade man sig däremot för områden där jordarterna utgjordes av finare sediment, såsom silt och lera. Brons- och järnåldersboplatserna behöver dock inte alltid vara belägna på dessa jordar, utan återfinns även i anslutning till mindre moränförhöjningar i åkerlandskapet.

I länet finns ett flertal rullstensåsar som går i nordvästligsydöstlig riktning vilket motsvarar inlandsisens rörelseriktning. Åsarna återfinns särskilt i stora dalgångar och i andra svaghetszoner, som till exempel

utmed förkastningslinjer. De största rullstensåsarna i Södermanlands län kallas *Kjula-*, *Katrineholms-* och *Malmköpingsåsarna*. Till många av de stora åsarna hör även ett flertal mindre blåsar, till exempel Sundbyåsen i Strängnäs kommun. Under vissa tider stod isfronten stilla under längre perioder och då kunde större mängder block, sten, grus och sand föras fram till iskanten. Då bildades så kallade glacifluviala deltan eller malmar som företeelsen också kallas i Södermanland. Stigtomta- och Skavstamalmarna i Nyköpings kommun är några exempel (Eriksson, B. et al. 1996, s. 19). Under framförallt stenåldern, men även under övriga perioder, bosatte man sig gärna på åsarna med deras lättdränerade jordar. Under järnåldern förlades ofta gravfälten till åsarna och under medeltiden byggdes många kyrkor på dessa geologiska bildningar. Framförallt på de delar av åsarna som återfinns i de flackare kustbygderna, som i fallet med Kjula kyrka, belägen på Kjulaåsen invid Rekarneslätten. Åsarna har också i alla tider nyttjats som kommunikationsleder genom den lättframkomliga terrängen, vilket syns i form av länets många hålvägar och äldre vägbankar (se tema *En arena som skiljer och förenar*).

Strandförskjutning

Kvartärgeologi är *ett* redskap för att förstå de olika landskap och miljöer som människor vistats i under olika delar av förhistorien (t.ex. Risberg et al. 1991, Hedenström 2001). Ett exempel på detta är användningen av strandförskjutningskurvor och framställandet av paleogeografiska kartor, något som kan vara avgörande för förståelsen av östra Mellansveriges förhistoria (se kap. *Stenålder*, figur 10 & 13 samt tema *Kulturer och kontakter*, figur 42). Kortfattat kan man säga att strandförskjutningen är summan av berggrundens rörelser och havsnivåförändringar. Om man tar hänsyn till den ojämna isostatiska (berggrundens/jordskorpans utjämningsrörelser) höjningen av berggrunden, vilket gör att strandförskjutningen har haft olika snabba förlopp i olika delar av regionen, är det möjligt att konstruera relativt exakta paleogeografiska kartor (Risberg muntligen, 030726). Kartorna ger en bra bild av hur landskapet kan ha sett ut i ett visst skede och kan underlätta förståelsen för hur människan rört sig och använt den ständigt föränderliga geografin.

Strandförskjutningen har starkt präglat länets utseende och karaktär. Omkring 10 300 BP stod isen vid länets södra delar (Eriksson, B. et al. 1996, s. 59, fig 53). Inom länets gränser finns ingen högsta kustlinje (HK), det vill säga land som inte legat under vatten. De närmaste delarna av HK är belägna i Närke och Östergötland och ligger på cirka 150 meter över havet (Eriksson, B. et al. 1996, s. 57, Jonasson 1996, s. 24). Ganska snart efter det att isen smält av från länet syntes de första bitarna av land ovan havsytan. Detta genom att isens tyngd försvunnit, varvid jordskorpan påbörjade processen att återta sitt ursprungliga läge (Eriksson, B. et al. 1996,

s. 55). Eftersom inga länsövergripande undersökningar av senare datum ännu presenterats anförs i stycket nedan Jan Risbergs resultat rörande Södertörn (Risberg et al. 1991). Det bör påpekas att dessa värden inte är direkt överförbara på andra delar av Södermanland, då förutsättningarna varierar över området (se ovan samt Hedenström 2001, s. 14f, fig 6, Åkerlund 2002, s. 41). Notera att värdena i stycket nedan är angivna i BP.

Omkring 9800 BP stod vattnet cirka 100 meter över dagens havsnivå. Det var omkring denna tidpunkt som de första skären blev synliga i områdena kring Kolmården samt länets västra delar. Cirka 8600 BP stod havet vid cirka 75 meter över dagens havsnivå och en långsträckt skärgårdsmiljö hade nu bildats, från Närke i väster till Södertörn i öster. När havet stod cirka 50 meter över dagens havsnivå, omkring 6200 BP, hade landmassan ökat ytterligare. Landskapet kan dock vid denna tid fortfarande karakteriseras som en skärgårdsmiljö. När havet stod cirka 25 meter över dagens havsnivå 4000 BP, det vill säga under den senare delen av stenåldern, hade den forna skärgården till stora delar ombildats till att utgöra en del av fastlandet (Risberg et al. 1991, s. 35, Risberg muntligen, 030726).

Havsnivåns förändring från 20-25 meter till omkring 15 meter omfattar perioden från och med senare delen av neolitikum till slutet av bronsåldern. Vid övergången mellan brons- och järnålder, det vill säga omkring 500 f. Kr, stod vattnet cirka 10-15 meter högre över havet jämfört med dagens situation. Omkring Kristi födelse låg vattennivån på omkring 10 meter över havet, samt vid järnålderns slutskede, det vill säga 1000-talet e. Kr, cirka 4,5-5 meter över dagens havsytta (jfr. Wigren 1987a, s. 68 med där a. a.). Under en period om cirka 1500 år medförde strandförskjutningen, framförallt intill Mälaren och i vikar och floddalar i anslutning till Östersjön, att omfattande landarealer frigjordes. Några exempel på sådana områden är Jäder och Hammarby socknar invid Mälaren. I de sydöstra delarna kan Svärta- och Kiladalen samt Trosaåns dalgång nämnas. De successivt frilagda ytorna var väl lämpade för jordbruk och medförde möjligheter till en gradvis intensifiering av befolkningstillväxten och över tid förändrade agrara förutsättningar. Det bör även ha påverkat infrastrukturella aspekter i olika riktningar, då transporter över vatten kan antas ha varit en viktig kommunikationsfaktor. Inte bara den naturliga landhöjningen har påverkat landskapet. Genom sjösänkningar och utdikningar under framförallt 1800-talet har människan också förändrat naturmiljön. Strandängar, fiskevatten och vattenvägar har försvunnit till förmån för utökade odlingsytor.

Forskningshistorik

Ingeborg Svensson

Liksom inom andra landskap tar den äldsta forskningen angående fornlämningar och kulturminnen i Södermanland sin början under 1600-talet. Att använda begreppet forskning kanske inte är helt korrekt i nutida mening då det huvudsakligen rörde sig om beskrivningar, uppteckningar och sammanställningar av de så kallade antikviteterna inom landskapen. Under senare delen av 1600-talet gjordes de första uppteckningarna av präster i de sörmländska socknarna inom ramen för *Rannsakningar om antikviteter i Södermanland 1667-1686*. Antikviteterna som åsyftades utgjordes inte enbart av det som idag kan betecknas som fasta fornlämningar, utan innefattade även naturfenomen, traditioner, sagor, sägner och byggnader. Påbudet om rannsakningarna utfärdades år 1666 i samband med *Kongl. Majjt:s Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter* vilket även innebar att fornminnen fick ett lagstadgat skydd (Schnell & Ståhle 1938, s. III-VI).

Bakgrunden till *rannsakningarna* kan ses i en strävan att framhäva den egna nationens historiska särställning, samt att legitimera dess stormaktssträvan genom ett ärorikt förflutet, påvisbart genom de förhistoriska och historiska materiella lämningarna i landskapet. I Södermanland finns uppteckningar av skiftande kvalitet från majoriteten av socknarna. Det är endast ett fåtal som är helt i avsaknad av rannsakningsprotokoll. Det är noterbart att vissa lämningar, i linje med det ovan skrivna, gärna lyftes fram som mer intressanta. Till viss del reglerades även typ av antikviteter och monument i påbudet. Med detta som bakgrund kan det därför ses som naturligt att runinskrifter, fornborgar och gravfält innefattande högar, domarringar och skeppssättningar, är väl representerade i materialet. Naturligtvis kan ytterligare källkritiska aspekter framföras angående dokumentet, men det låter sig inte göras inom ramen för detta arbete. Ytterligare rannsakningar genomfördes inom landskapet i slutet av 1700-talet av till exempel *Erik Michael Fant* 1799. På samma sätt fortsatte de histo-

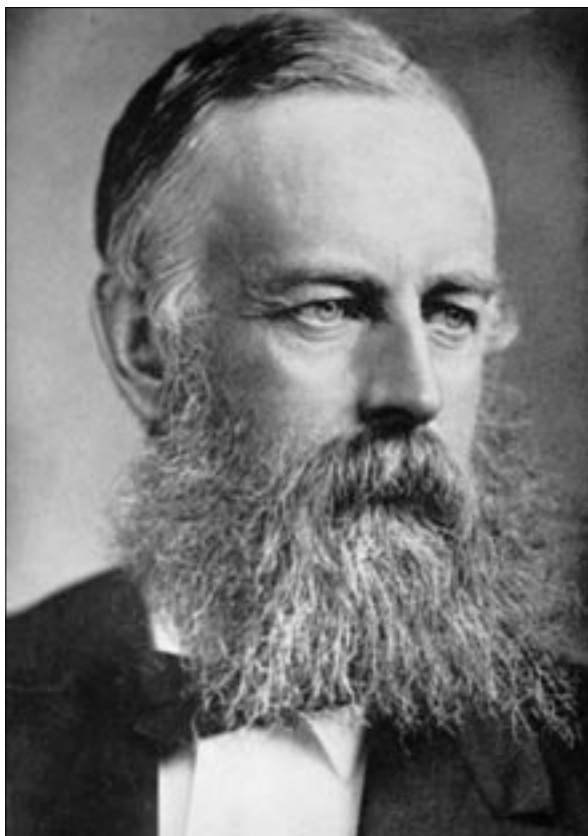
risk-topografiska arbetena under 1800-talet, där *Jakob Philip Tollstrop* (1836-1838) och *Harald Otto Indebetou* (1877) kan nämnas som exempel på initiativtagare. De uppteckningar som utfördes under 1600-talet låg inte sällan till grund för de senare (Schnell & Ståhle 1938, s. III-XV, Indebetou 1877).

Under 1800-talet utvecklades den Kungliga Vitterhets Historie- och Antikvitetsakademins roll som ett mer systematiskt fornvårdande ämbetsverk. Under *Bror Emil Hildebrands* ledning (1837-1879) ökade arkeologins vetenskapliga inriktning, bevakningen av fornlämningar utvecklades och stora insamlingsarbeten genomfördes. Personal- och finansieringsproblem gjorde att akademien, ofta i samarbete med fornminnesföreningar ute i landet, använde sig av utbildade, men intresserade personer på landsbygden som meddelare och uppgiftslämnare angående fornminnen (Schnell & Ståhle 1938, s. IV & s. XI, Odelberg 1993, s. 30ff & Zachrisson, T. 1996, s. 20ff). Personerna behövde inte som tidigare vara knutna till kyrkan, vilket utgör en skillnad från de tidigaste rannsakningarna. Som tidigare präglades inventeringen av en nationalromantisk anda, kryddad med en rädsla för att gamla traditioner och lämningar skulle falla i glömska. Tankegångar som kanske hade sin grund i de stora förändringar som industrialiseringen innebar.

De ovan nämnda inventeringarna och sammanställningarna som utfördes under 1600-, 1700- och 1800-talen har idag ett betydande kunskapsvärde. Kunskapsvärdet ligger främst i noteringarna av traditioner, sagor och sägner som då var knutna till fornlämningarna i landskapet. På så sätt kan en uppfattning nås angående vilka betydelser och innehåll som tillskrivits lämningarna under skilda tider. Uppteckningarna kan med fördel studeras för diskussioner angående fornlämningarnas innebörd i ett historiskt långtidsperspektiv. Med utgångspunkt i det ovanstående kan lämningarnas fler-

faldiga betydelse och innebörd användas som ett inlägg i argumentationen för fornlämningarnas kulturvärde och bevarandevärde i dagens landskapsbild (t.ex. Burström 1996, s. 104ff).

En person som kan nämnas i sörmländska sammanhang är *Olof Hermelin* (1827-1913). Olof Hermelin var godsägare, konstnär och sedermera även fornforskare. Han var anställd som så kallad resestipendiat av Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien under perioden 1866-76. Som resestipendiat var hans uppgift att fortlöpande bevaka, uppteckna, kartera och dokumentera fornminnen och kyrkoinventarier. Arbetet utfördes sockenvis och sammanfattades i så kallade sockenbeskrivningar. Som tidigare ingick även muntliga traditioner samt folktro och sägner i beskrivningarna. Intresserade privatpersoner runt om i länet kontaktades och nyttjades som meddelare i samband med de sockenvis utförda ”antikvariska vandringarna”. Liksom under de föregående århundradena och i tidens anda, rörde de monumentala lämningarna samt runinskrifter det största intresset då de på ett påtagligt sätt knöt an till forntida ideal. Något som passade väl in i de dåvarande nationalromantiska strömningarna. Utöver

Figur 5. Konstnären och fornforskaren Olof Hermelin (1827-1913). Foto: ATA. Okänt år.

uppteckningar, dokumentation och karteringar, utförde även Olof Hermelin undersökningar av så kallade fornminnesplatser runt om i länet. Han ägnade sig även åt fornvård i form av restaurering och återskapande av fornminnen. Den ursprungliga ambitionen var att sockenbeskrivningar skulle framställas över alla socknar inom landskapet, men arbetet kom främst att beröra de norra delarna av Södermanland och är därför inte heltäckande (Odelberg 1993). Att Olof Hermelin var konstnär syns tydligt i hans avbildningar av kulturmiljöer, fornlämningar, föremål och kyrkor från landskapet Södermanland. Betydelsen av hans arbete ligger till stor del i hans teckningar och avbildningar, vilka idag har ett stort värde som källmaterial. Detta kan med fördel användas som kunskapskälla om fornlämningar som en gång funnits, och hur lämningarna och deras miljöer har förändrats, alternativt försvunnit över tid. Avbildningarna är ständigt aktuella och används idag bland annat vid diskussioner angående landskapsvård och fornlämningsmiljöer (jfr. Burström et al. 1996). Olof Hermelins uppteckningar, avbildningar och dokumentation förvaras idag på ATA.

År 1909 och 1915 presenterade *Ture Algot Johnsson Arne* (1879-1968) i *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria nr 14 och 16*, utgivna av Södermanlands fornminnesförening, det då kända förhistoriska materialet som påträffats inom Södermanland. Redogörelsen ger, utifrån framförallt fynd, men även fornminnen, en generell bild av länets utveckling under hela förhistorien. En viss tyngdpunkt kan dock ses i intresset för det äldsta skedet och frågan om de allra första människornas etablering i landskapet. T. J. Arne utförde under sin anställning vid Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien en mängd undersökningar av fornlämningar runt om i hela landet (Svenska män och kvinnor 1942, s. 131f), så även i Södermanland, vars resultat för landskapets del nyttjades i de ovan nämnda framställningarna.

I generella drag kan det arbete med ”fornminnen” som utförts inom Södermanlands län under stora delar av 1900-talet sägas vara sammankopplat med hembygdsförbundens och fornminnesföreningarnas bildande och utveckling. Hembygdsförbunden hade samma nationella ideologiska bas som tidigare har beskrivits, samt såg sig även som en folkbildande instans. I de äldsta stadgarna kan man utläsa att ett av deras mål var ”[...] att söka väcka och underhålla intresset och kärleken till natur- forn- och kulturminnen, genom deras utforskande, och genom uppteckningar av folkminnen” (Blomberg 1984, s. 13). Södermanlands hembygdsförbund bildades år 1931 och år 1935 knöts en tjänsteman till förbundet som starkt skulle komma att prägla det kulturhistoriska arbetet inom länet, nämligen *Ivar Schnell* (1904-1993). Ivar Schnell hade tidigare varit anställd vid Riksantikvarieämbetet och vid de Östasiatiska samlingarna. Sedan han påbörjat sin bana inom det sörmländska hembygdsförbundet inordnades detta

i en ny statlig kulturminnesorganisation och Schnell fick titeln landsantikvarie år 1938. Som landsantikvarie arbetade han fram till 1970 (Ohlsson, C-G 1971, Blomberg 1984, s.13ff). Vid mitten av 1930-talet sammanfattade han det aktuella forskningsläget inom sörmländsk fornforskning i en artikel i *Sörmlandsbygden*. Där konstaterar han att ytterst lite var gjort inom det sörmländska landskapet och att det var av stor vikt att angripa problemet utifrån flera perspektiv. De problemområden som borde prioriteras var insamling, bearbetning, fornvård och popularisering. Utifrån hans perspektiv var kunskapen om lösfynd och fasta fornlämningar ofullständig och osystematiskt genomförd. Vidare menade Schnell att landhöjningsproblematiken borde utredas och att de arkeologiska undersökningar som hade utförts snarast borde publiceras, gärna på ett lättbegripligt sätt, så att de intresserade människorna ute i bygderna kunde få ta del av resultaten. Utöver detta fanns ambitionen att tillgängliggöra äldre skriftligt källmaterial angående Södermanland i tryckta publikationer (Schnell 1935, s. 7-19). Det ovan skrivna är intressant och ger perspektiv på de diskussioner som har förts under de senaste åren angående förmedling och popularisering av arkeologiska resultat till en bredare allmänhet. Frågorna är i dagsläget fortfarande lika aktuella, vilket kan ses i de ständigt pågående diskussionerna om på vilket sätt kunskapen ska förmedlas och hur man ska nå ut till andra målgrupper än de renodlat professionella (t.ex. Lagerlöf & Varenius 1994, s. 46ff, Holmström 1997, s. 79-89 & Kulturmiljövård I/1999). Likaså kvarstår till en viss del även idag den efterfrågade grundforskningen inom vissa områden, vilket kommer att belysas i föreliggande program.

Under 1930-talet började en inventering av fasta fornlämningar genomföras sockenvis inom länet genom

nämnde Ivar Schnell. De inventerade fornlämningarna lades in på hushållningssällskapets ekonomiska karta, enstaka fornlämningar fotograferades och gravfält karterades i skala 1:500. Materialet skickades till Riksantikvarieämbetet och kopior behölls av förbundet samt delades ut till aktuella jordägare. År 1938 beslutades det från statligt håll om en ny ekonomisk karta och den centrala fornminnesinventering som vi känner till idag tog sin början. Inventeringen utfördes heltäckande inom länet med början på 1950-talet (Blomberg 1984, s. 14f). Denna har sedan utsatts för en revidering under 1980-talet inom Södermanlands län. Än idag är emellertid inte revideringen fullt ut genomförd i alla länets socknar. Det är främst i Strängnässtrakten som revideringsinventeringen ej genomförts. Under det senaste året har problemet lyfts fram av länsstyrelsen och ambitionen är att under året komma fram till en lösning vad det gäller ansvarsfördelning, ambitionsnivå, utförande och kostnader för en reviderad fornminnesinventering av de socknar där en sådan ej genomförts. Vad det gäller den publicistiska verksamheten angående fornforskningen inom länet kan utgivningen av *Södermanlands Runinskrifter* (Brate & Wessén 1924-1936) nämnas, samt serierna *Sörmlandsbygden* och *Sörmländska handlingar*. Volymerna producerades under 1930-talet som forum för förmedling av kunskap rörande kulturhistoriskt intressanta arbeten inom landskapet Södermanland.

Ivar Schnell själv har stått för en ansenlig produktion av texter angående fornlämningar, arkeologi, kyrkor och andra kulturhistoriskt intressanta företeelser och traditioner inom länet. Några av hans främsta arbeten utgörs av de så kallade *sockenbeskrivningarna*, samt en genomgång av alla *Södermanlands kyrkor*. Sockenbeskrivningarna består av sammanställningar

Stenkrets och ättehögar på Rakåsen i Thorshälla Socken.
Mistelblauen nära 4 fot hög. Afsläns för denna till de öfriga 9 fot. De följande planiteterna i H. 18^e 2. listan 13

Figur 6. "Stenkrets och ättehögar på Rakåsen i Thorshälla Socken" Teckning av Olof Hermelin. Reprofoto ATA i Sörmlands museums arkiv. Bildnr. M023886.

ordnade sockenvis, och innehåller redogörelser för kulturhistoriskt intressanta lämningar och fornlämningar. Sockenbeskrivningar finns för 23 stycken socknar och gavs ut löpande under perioden 1945-1969. Kyrkorna redovisades i en egen serie av kyrkoberivningar, vilka utkom i nio band om 124 häften under perioden 1943-1953. Utöver de ovan nämnda större arbetena har Ivar Schnell behandlat skilda företeelser som till exempel hällristningar, tingshögar, fornborgar, Nyköpingshus och strandlinjeproblematiken, samt författat övergripande texter om Södermanlands förhistoria. De flesta texter publicerades i form av artiklar, främst i *Fornvännen* och *Sörmlandsbygden*. Ett urval av texter författade av Ivar Schnell finns upptagna i käll- och litteraturförteckningen i slutet av det Vetenskapliga programmet. Ivar Schnell deltog även i arkeologiska undersökningar på Södertörn, samt i de västra delarna av Södermanlands län, främst i Stora Malma socken i samarbete med Sten Florin.

Sten Florin (1905-1987) gjorde under 1930-talet betydande arkeologiska forskningsinsatser vad det gällde kunskapen om landskapet samt människans närvaro och resursutnyttjande under stenålder i Södermanland. Resultaten av hans arkeologiska utgrävningar var sensationella och fick stort nationellt genomslag. Sten Florin var kvartärgeolog och utbildad arkeolog. Han förespråkade ett tvärvetenskapligt synsätt för att kunna besvara frågeställningar angående människornas levnadsbetingelser och resursutnyttjande under stenåldern. Tillsammans med sin fru, *Maj-Britt Florin*, genomförde han under 1930-talet arkeologiska undersökningar genom vilka han kunde påvisa landskapets utveckling efter den senaste istiden, samt människans roll i det aktuella sammanhanget. Ytterligare forskningsinsatser berörde stenålderns sista skede och jordbrukets

introduktion i länet (Vem är vem 1964, s. 242, Blomberg 1984, s. 15f & Königsson 1987). Maj-Britt Florin benämns i ovan anförd litteratur endast i egenskap av hustru. I ett annat exempel benämns hon som ingående i "forskarparet" Florin, där hon för övrigt har begåvats med fel tilltalsnamn (Blomberg 1984, s. 15). Vid en närmare granskning framgår det att Maj-Britt Florin utfört och publicerat ett antal pollen- och diatoméanalyser vars resultat ibland ingått i Sten Florins publikationer (t.ex. Florin 1958). Maj-Britt Florin disputerade 1957 och blev docent i botanisk kvartärgeologi vid Uppsala universitet 1958. I sina arbeten behandlar hon bland annat vegetationsutvecklingen under förhistorien i Östra Mellansverige, samt diskuterar dateringar utifrån analyser av pollen och diatoméer från geologiska lager (Vem är vem 1964, s. 242).

Genom upptäckten och undersökningarna av de mesolitiska boplatserna vid Dammstugan (Katrineholm) och Hagtorp (Lilla Malma socken) påvisades för första gången på ett konkret sätt att människor hade levt och verkat i Södermanland redan under mesolitisk tid (Florin 1948, 1959). Ytterligare ett genombrott inom stenåldersforskningen skedde genom undersökningarna i Vrå (1935) i Stora Malms socken och Mogetorp (1936) nära Katrineholm. Undersökningarna resulterade bland annat i ett tidigareläggande av jordbrukets introduktion än vad som tidigare hade varit känt i Sverige (Florin 1958). Synen på stenåldersboplatser lokaliserades förändrades även. Främst genom att man identifierade lokaler belägna på höjder över havet, vilka inom den tidigare forskningen hade förkastats som möjliga boplatslägen. Sten Florins forskning fick dock inte stå oemotsagd utan ifrågasattes från arkeologiskt håll av bland annat Axel Bagge. Debatten fördes bland annat i *Fornvännen* 1948 och 1950.

Figur 7. Landsantikvarie Ivar Schnell och kyrkoherde Harald Eriksson (till höger) vid Toresunds kyrka. Foto: Bertil Jörnerud 1948. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. M001084.

Andra personer vars arbeten berört delar av Södermanland är *Sune Lindqvist* (1887-1976) och *Hans Christiansson* (1916-2000). Lindqvist disputerade 1915 med avhandlingen *Den helige Eskils biskopsdöme*, samt var medförfattare till volymen *Strängnäs stads historia* rörande de förhistoriska avsnitten (1959). Christiansson har publicerat flera viktiga arbeten, bland annat rörande stenåldersavsnittet, av vilka några återfinns i litteraturförteckningen i slutet av programmet.

Därefter har Södermanland ur ett regionalt arkeologiskt kunskapsuppbyggande perspektiv hamnat lite i skuggan av de övriga Mälardalens länerna. Skilda personer har dock genom olika former av forskningsinsatser lyft fram utvalda fornlämningskategorier, utfört analyser av utvalda delar inom länet, alternativt utifrån skilda teoretiska utgångspunkter försökt ge en helhetsbild över länets/landskapets struktur under ett specifikt förhistoriskt tidsavsnitt. I sammanhanget kan *David Damell* nämnas, en person som har varit synnerligen aktiv i arkeologiska sammanhang inom länet/landskapet Södermanland. Damell var tidigare verksam vid Riksantikvarieämbetet och senare som landsantikvarie vid Örebro läns museum från och med 1991. Vid Riksantikvarieämbetet var han först anställd vid undersökningsverksamheten åren 1964-78. Därefter tjänstgjorde Damell som chef för Dokumentationsavdelningen 1978-87, samt för Fornminnesinventeringen mellan 1987-91 (Vem är det 2001, s. 230). Damell har utöver sammanställningar angående gravar och gravfält (Damell 1985) samt hållristningar inom länet (Damell 1989), även utfört övergripande och ingående analyser i Husby-Rekarne området (t.ex. Damell 1971, 1977, 1999a & Damell et al. 1982). Den kronologiska tyngdpunkten i ovanstående arbeten ligger i brons- och järnålder.

Inom samma geografiskt avgränsade område (Rekarneområdet) har ytterligare en i sörmländska sammanhang aktiv person varit verksam, nämligen journalisten och arkeologen *Olle Lorin*. Lorin har framförallt koncentrerat sina insatser till fornborgar och fornborgarnas tidsställning, betydelse och funktion under förhistorien (t.ex. Lorin 1978, 1985, 1988 & 1992). Ur ett övergripande helhetsperspektiv och med utgångspunkt i ett centrum-periferitänkande, behandlar *Sonja Wigren* det sörmländska boplatsmaterialet inom Södermanland i sin avhandling *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminescens* (1987a). Sonja Wigren var även tongivande och verksam i de omfattande undersökningar som utfördes i samband med ombyggnaden av E4 under tidigt 1980-tal (Wigren & Öström 1985). Södermanland har också delvis behandlats ur ett översiktligt perspektiv angående Mellansveriges administrativa indelning under yngre järnålder och tidiga medeltid av *Åke Hyenstrand* (1974) och mer specifikt av *Keith Wijkander* (1983) i deras respektive avhandlingar.

Under senare år har Södermanland åter fått en större uppmärksamhet, kanske framförallt vad gäller stenåldersavsnittet, vilket har behandlats i en avhandling av *Agneta Åkerlund* (1996a), samt i en under år 2003 framlagd avhandling av *Alexander Gill* (2003). För mer ingående information gällande inriktning samt innehåll hänvisas till kapitlet *Stenålder* och temana *Kulturer och kontakter* respektive *Permanent bebyggelse och tillfälliga besök*, vilka bland annat behandlar det aktuella forskningsläget angående tidsavsnittet. Ytterligare ett avhandlingsarbete som kan nämnas i sörmländska sammanhang är *Eva Skyllbergs* avhandling *Södermanlands medeltida bergsbruk – en feodal angelägenhet* (2001).

Utöver de arbeten av senare datum som tas upp ovan kan också tre pågående avhandlingsarbeten angående bronsålder och äldsta järnålder nämnas. Med utgångspunkt i material från bland annat Södermanland arbetar *Susanne Thedéen* med en avhandling som bär arbetstiteln *Skärvstenshögar, genus och föreställningsvärld i Mälardalens bronsålder*. *Björn Feldt* behandlar material från Södermanland i sitt avhandlingsarbete *Förändringar i gravritualen under yngre bronsåldern och äldsta järnåldern i Södermanland*. Slutligen så diskuterar *Tove Werner* skeppssättningar och skeppsformade stensättningar i Södermanland under arbetstiteln, *Stenskeppet under yngre bronsålder – placering i rum, tid och tanke*. Samtliga är verksamma vid Arkeologiska institutionen på Stockholms universitet (Thedéen, Feldt, Werner).

I sammanhanget kan även ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt vid Umeå universitet tas upp som ett exempel på pågående forskning med anknytning till länet. Projektet heter *Hällbilder, Språk och Miljö* och drivs gemensamt av Humlab, Institutionen för arkeologi och samiska studier och Miljöarkeologiska laboratoriet. Målsättningen är att återskapa bronsålderns natur- och kulturlandskap i anslutning till två hållristningsmiljöer. En av de två utvalda miljöerna är Ullevi, Gåsinge-Dillnäs socken i Södermanlands län, medan den andra utgörs av hållristningslokalerna vid Nämforsen i Ångermanland (Hjalmarsson 2003). Ett av delmålen är att skapa en ny slags VR-modell där man på datorskärmen kan vandra runt på en 4000 år gammal hållristningslokal med dess tidstypiska natur- och kulturmiljö (Hällbilder, Språk och Miljö).

I ett relativt perspektiv kan det konstateras att stenåldern är den kronologiska tidsperiod inom Södermanlands län som har rönt mest intresse ur en forskningshistorisk synvinkel. Perioderna därefter har, bortsett från övergripande sammanställningar och inventeringar av fornlämningar, i betydligt mindre utsträckning varit föremål för fördjupade, analytiska och vetenskapliga arbeten.

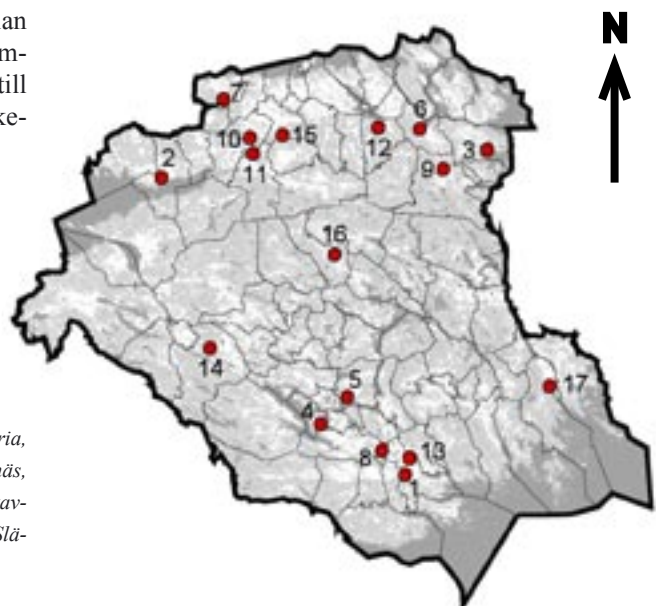
Förhistoria, medeltid och nyare tid

Inledning

I följande kapitel beskrivs det aktuella kunskapsläget för respektive kronologisk tidsperiod. I anslutning till redovisningen lyfts idag aktuella problemområden, frågeställningar och kunskapsluckor fram. Tanken är att fördjupade studier och framtida arkeologiska undersökningar ska resultera i att kunskapsunderlaget förändras genom att övergripande frågeställningar besvaras, samtidigt som nya problemområden skapas. De tillvägagångssätt som kan nyttjas för att besvara skilda frågor varierar naturligtvis utifrån vilken typ av fornlämning som är aktuell. Det vetenskapliga programmet ska ses som ett övergripande ramverk mot vilket mer specifika frågeställningar ställs i de undersökningsplaner som upprättas inför respektive undersökning. Detsamma gäller även val av metoder, det vill säga vilka tillvägagångssätt och verktyg som är motiverade för att kunna besvara de frågeställningar som är aktuella. Av den anledningen innefattar inte följande texter några ingående redovisningar av sådana strategier. Metodstrategier och metodval redovisas i anslutning till varje enskild undersökningsplan för respektive lokal eller fornlämning. Vid större sammanhängande projekt sker den redovisningen i ett till projektet knutet övergripande program. På så sätt riske-

rar inte heller verksamheten att förbinda sig till en här uttalad strategi. Därmed bibehålls möjligheten till ett flexibelt och reflekterande förhållningssätt angående arkeologiska undersökningsmetoder.

I ett övergripande perspektiv kan dock några vedertagna och allmänt kända tillvägagångssätt nämnas som exempel. Riktade inventeringsprojekt är ett sätt att komma vidare med några av de problemområden som kommer att tas upp i följande texter. Här kan lösfyndsinventeringar, likväl som specialinventeringar efter agrarhistoriska lämningar som stensträngar och odlingsrösen nämnas. Idag är kunskapen om jordbrukets betydelse och förändring över tid under förhistorien bristfällig. Ett tillvägagångssätt för att öka kunskapen angående förhistoriska odlingsystem och markanvändningens förändring över

Figur 8. Ett urval av de platser som omnämns i kapitlet Förhistoria, medeltid och nyare tid. 1. Kilakastalen, 2. Stora Sundby, 3. Rävsnäs, 4. Eggardsnäs, 5. Tärnö, 6. Strängnäs (RAÄ 261), 7. Tumbo, 8. Skavsta, 9. Lida, 10. Berga, 11. Husby-Rekarne, 12. Rödbobacke, 13. Släbro, 14. Vrå, 15. Odlaren, 16. Malmahed, 17. Överråda.
Skala 1:1 500 000.

tid, är att vidareutveckla metoddiskussioner angående skilda typer av miljöarkeologiska analyser. Likaså saknas ingående sammanställningar och grundforskning rörande olika typer av fornlämningskategorier. Här avses till exempel det tidigare undersökta och fram-inventerade gravmaterialet från länet. Visserligen har sådana sammanställningar tidigare genomförts, men ett förändrat källäge och ett förnyat förhållningssätt till materialet har medfört att behovet av grundforskning åter är aktuellt.

Stenålder

Patrik Gustafsson

Mesolitikum

Vid en jämförelse med andra delar av Sverige är relativt få mesolitiska lokaler i Södermanlands län kända och ännu färre är arkeologiskt undersökta. Redan år 1909 menade T. J. Arne att människan invandrade vid den senare delen av ancylustid till det område som idag utgör landskapet Södermanland (Arne 1909, s. 3). Anledningen till påståendet grundade sig på uppgifter om det stora antalet lösfunna yxor som påträffats inom länet i form av till exempel trindyxor. Idag känner man till ett antal trindyxor runt om i landet från kontexter daterade till mellan 8000-4000 BP (Hermansson & Welinder 1997, s. 21f).

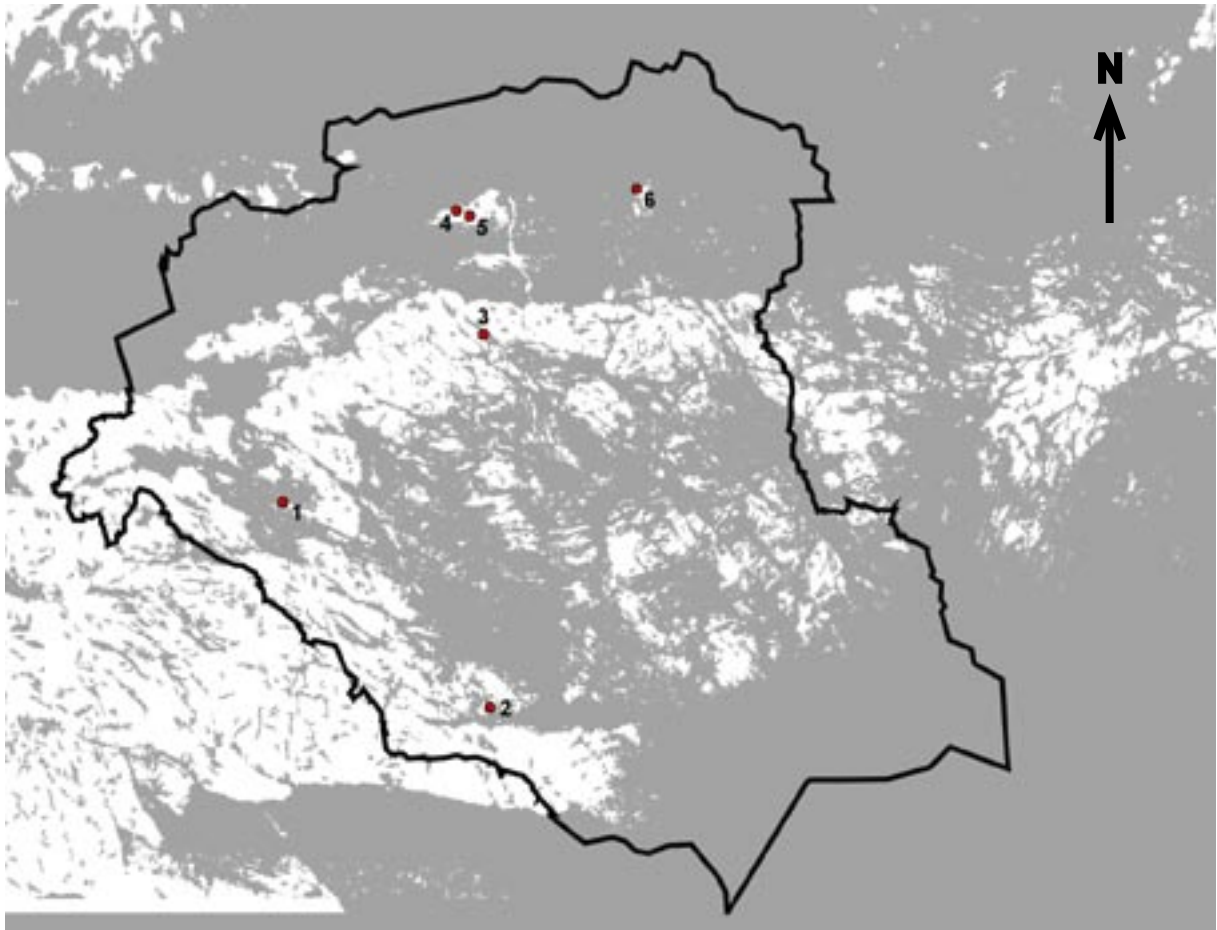
En pionjär inom den mesolitiska forskningen rörande östra Mellansverige var kvartärgeologen Sten Florin. Han studerade bland annat strandlinjeförskjutningsproblematiken rörande östra Mellansverige och började därmed intressera sig för tidsperioden stenålder. Under 1930-talet undersökte han de två första kända mesoli-

tiska boplatserna i länet. Boplatserna uppkallades efter de närbelägna torpen Dammstugan vid Katrineholms stad och Hagtorp i Lilla Malma socken. Båda boplatserna daterades till slutet av mesolitikum. Fynden utgjordes främst av slagen kvarts och bergart, grönstensyxor, samt anläggningar i form av stora gropar. Groparna tolkades som rester efter byggnader närmare bestämt hyddor. Inom de centrala delarna av Hagtorpsboplatzen påträffades även en mindre yta med stridsyxekeramik (Florin 1948, 1959). Undersökningarna var de största genomförda mesolitiska boplatundersökningarna i östra Mellansverige fram till mitten av 1980-talet (Lindgren 2000, s. 44). Idag anses hyddorna som tveksamma på grund av den begränsade yta som undersöktes. Det har heller inte påträffats några liknande lämningar under de senaste årens undersökningar i östra Mellansverige (Biwall & Kihlstedt 1997, s. 282).

Under 1970-talet var Stig Welinder den som främst företrädde stenåldersforskningen rörande östra Mellansverige. Welinder undersökte ett antal senmesolitiska boplatser runt om i regionen, dock ingen i Södermanlands län. Synsättet var starkt präglat av den tidens rådande vetenskapliga paradigmen med ekonomiska och ekologiska förklaringsmodeller. Welinder urskiljde två olika grupper under den senare delen av mesolitikum inom regionen. Grupperna benämndes flint- respektive kvartsgruppen. Flintgruppen karaktäriserades av boplatser med bland annat förekomster av flinta, handtagskärnor och lihultsyxor. Kvartsgruppen utgjordes av boplatser innehållande fynd av bland annat slagen kvarts och trindyxor. Kvartsgruppen kunde identifieras både i inlandet och vid kusten, medan flintgruppen endast återfanns invid den dåtida kusten (Welinder 1977). Det har dock varit svårt att utifrån Welinders

Figur 9. Arbetsbild från undersökningen av stenåldersboplatzen vid Hagtorp i Lilla Malma socken år 1936. Sten Florin (i basker) och Maj-Britt Florin längst till höger. Foto: Ivar Schnell 1936. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. R508-87-7.

Figur 10. Ett urval av mesolitiska lokaler som omnämns i texten har markerats ut på en paleogeografisk karta över Södermanlands län. Kartan visar en hypotetisk bild av landskapets utseende under mellersta delen av mesolitikum, cirka 7000 BP (ca 34,2-58,9 möh). 1. Dammstugan, 2. Gammelsta, 3. Hagtorp, 4. Kalkbergstorp, 5. Odlaren, 6. Stadsskogen. Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. © Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-1495/2003. Skala 1:1000 000.

kriterier identifiera grupperna i anslutning till de senare årens exploateringsundersökningar (Lindgren 1997, s. 31). Fram till i slutet av 1980-talet byggde mycket av uppfattningen rörande mesolitikum i östra Mellansverige på Sten Florins och Stig Welinders resultat (Sörmländsk kulturhistoria 1987, s. 31ff). Under perioden 1986-1992 undersöktes inga mesolitiska boplatser över huvud taget i Södermanlands län.

Det skulle dröja ända fram till mitten av 1990-talet innan T. J. Arnes antagande kunde styrkas. Ett anmärkningsvärt stort antal mesolitiska boplatser från tidig- och senmesolitikum påträffades då på Södertörn i Stockholms län (Hammar & Wikell 1994, 1996). I och med den nya kunskapen förändrades den tidigare bilden av en folktom skärgård under tidig- och mellanmesolitikum radikalt (Åkerlund 1996a, 2001 & Wikell 2002). Med ledning av att boplatser hade identifierats på Södertörn, riktades nu inventeringsinsatser även mot Södermanlands län. Efter ett antal inventeringar i området runt Hälleforsnäs, vid Heden och Sörtorp, påträffades de första förmodade tidigmesolitiska

boplatserna i länet (Hammar & Wikell 1994, Åkerlund et al. 1996).

Vad som definieras som boplatser har varierat. Vanliga definitioner kan vara att fler än ett, till fler än fem föremål påträffas inom en begränsad yta (Jakobsson & Kihlstedt 1995, s. 61f, Åkerlund 2002, s. 8). Boplatser behöver inte alltid vara bosättningar i den mening att man bott på platsen, utan kan utgöras av andra typer av besökta platser med efterlämnade spår i form av avslag. Exempel på sådana lokaler är slagplatser, jakt- och fiskestationer eller platser för insamling (se tema *Permanent bebyggelse och tillfälliga besök*). Ofta påträffas mesolitiska boplatser på lätt-dränerade jordar såsom sand och morän. Traditionellt sett har forskare menat att lokalerna är orienterade åt söder och väster. Under senare år har det dock kunnat påvisas att de kan vara orienterade åt samtliga väderstreck (Wikell 2002, s. 9). Inom Södermanlands län påträffas de mesolitiska lokalerna generellt från cirka 35 meter över havet och uppåt (Risberg et al. 1991, s. 35). Strandförskjutningsproblematik och kvartärgeologi får anses som två

centrala utgångspunkter inom stenåldersforskningen i östra Mellansverige (Åkerlund 1996a, 1996b). Boplatserna känns igen genom så kallade ”goda” lägen, till exempel i en flack sandig sluttning invid en forntida vik och genom förekomst av i första hand rester från redskapstillverkning och artefakter, främst slagen kvarts (t.ex. Broström 1996, Wikell 2002, Pettersson & Wikell, manus).

Boplatser och landskapsutnyttjande

Som nämndes inledningsvis har mycket få hus- eller hyddkonstruktioner med mesolitiska dateringar påträffats i östra Mellansverige. Utöver de idag ifrågasatta påträffade hyddlämningarna vid Hagtorp har inga mesolitiska byggnadslämningar påträffats inom Södermanlands län. I Överjärna socken i Stockholms län har dock en möjlig strandbunden boplats undersökts (Pärlängsberget, år 1994). Boplatserna är daterade till övergången mellan senmesolitikum och tidigneolitikum. Vid undersökningen påträffades bland annat fem hyddor. Platsen har tolkats som en tillfälligt nyttjad lokal, kanske för insamling av vegetabilier (Hallgren & Larsson 1995).

Inte förrän vid mitten av 1990-talet blev en mesolitisk boplats i länet föremål för en arkeologisk undersökning. När boplatserna vid Odlaren i Kloster socken undersöktes år 1994 antogs den initialt, utifrån sitt topografiska läge, vara från mellanmesolitikum. Senare genomförda ¹⁴C-analyser visade emellertid att boplatserna kunde tidfästas till senmesolitikum. Fyndmaterialet utgjordes uteslutande av slagen kvarts. Intill boplatserytan påträffades även ett kvartsbrott (Neander 2000). Ytterligare en senmesolitisk boplats vid Kalkbergstorp i Kloster socken har varit föremål för en arkeologisk förundersökning

(Ekman & Hellberg 1994). Att boplatserna skulle vara från senmesolitikum har ifrågasatts av Britta Kihlstedt som bland annat utifrån ¹⁴C-dateringarna menar att den lika gärna kan vara från tidigneolitikum (Kihlstedt 1997, s. 111). Stadsskogen är en annan lokal, belägen strax utanför Strängnäs. Boplatserna har genom ¹⁴C-analys daterats till cirka 4400-4100 f. Kr. och har tolkats som en mindre station. Lokalen innehöll två härdar och ett hundratal kvartsavslag. En av härdarna daterades dock till senneolitikum (Drotz 1995). År 1995 delundersöktes en boplats vid Gammelsta i Kila socken som genom lokalens höjd över havet, samt utifrån fyndmaterialets karaktär daterats till senmesolitikum (Hylén 1995, Hylén, manus). Ett antal senmesolitiska lokaler har även påträffats vid särskilda utredningar under de senaste åren. Bland annat vid Stav i Sköldinge socken och vid Byringe station i Länna socken (Gustafsson 2000a, 2002a). Inga gravar från mesolitikum har hittills påträffats i länet.

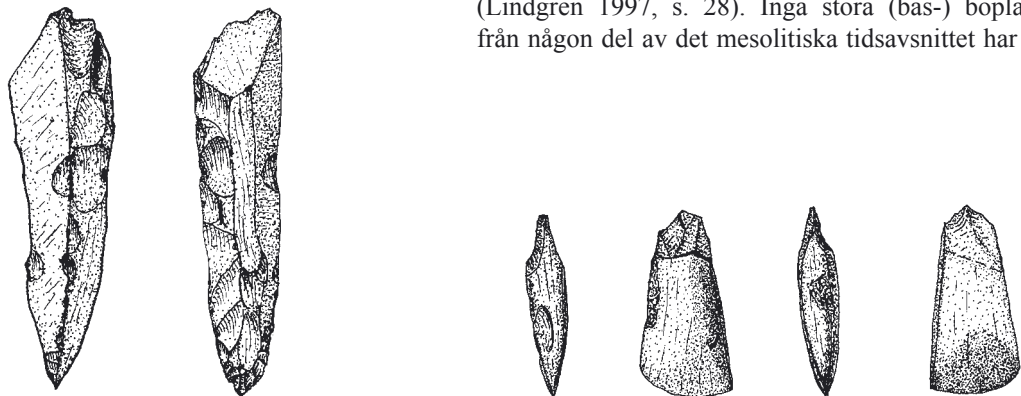
En av de mest tongivande inom stenåldersforskningen i regionen under senare år är Agneta Åkerlund. Hennes avhandling berör mesolitikum och neolitikum i östra Mellansverige i allmänhet och nordöstra Östergötland i synnerhet. Åkerlund behandlar resursutnyttjande, artefakter, lokalisering av kustbundna boplatser, samt hur människan har påverkats av den ständigt förändrande miljön. Förändringar som antas ha varit påtagliga genom den periodvis omfattande strandlinjeförskjutningen inom regionen. Landskapet utgjordes under stora delar av stenåldern av en cirka 13 mil lång vidsträckt skärgård orienterad i östvästlig riktning. Åkerlund menar att artefakterna i skärgården skiljer sig från det omgivande fastlandsområdet. Därvidlag framhålls bland annat att förändringar i den materiella kulturen i skärgårdens

Figur 11. Utsikt mot sydost från en mesolitisk lokal vid Tallsjön i Åkers socken, RAÄ525. Fornlämningen är skadad genom hyggesharvning. Foto: Lars Norberg 2003, Sörmlands museum.

inre delar, inte motsvaras av likartade förändringar i de yttre delarna. Åkerlund menar att människorna i den inre delen av skärgården var mer mottagliga för nya intryck och nya idéer än människorna i ytterskärgården. Förklaringen ska sökas i den fysiska miljön och den statiska sociala ordningen. Samhället under mesolitikum kännetecknas, enligt Åkerlund, av en ideologi som kretsade kring säljakt, vilket motverkade snabba kulturella förändringar för människorna i den yttre skärgården (Åkerlund 1996a). Förklaringen kan ses som förankrad i ett ekonomiskt-deterministiskt synsätt. I ett annat arbete beskriver hon skillnaderna i termer av skärgårds- respektive fastlandskulturer (Åkerlund 2001, s. 53). Christina Lindgren använder sig, liksom tidigare Stig Welinder, av beteckningarna flint- respektive kvartsgruppen, men med samma geografiska uppdelning som hos Åkerlund. Därmed understryker även hon polariseringen mellan fastland och skärgård (Lindgren 2000, s. 32 & 58, jfr. Welinder 1977). I samband med det ovanstående diskuteras även frågan om varifrån de första människorna i den mesolitiska skärgården kom. Förslagen har varierat mellan både Syd- och Västsverige samt Finland (Åkerlund 2001, s. 53, Wikell 2002, s. 10f). Intressant är att Stig Welinders hypotes om kulturdualism med en terminologi från 1977 fortfarande är i bruk, om än med vissa modifieringar. Detta trots att man i dagsläget menar att hans resultat inte går att belägga (jfr. Lindgren 1997, s. 31). Se även tema *Kulturer och kontakter*.

År 2002 utkom en rapport rörande forskningsprojektet *Människan i det tidiga landskapet*. I samband med projektet har ett flertal inventeringsinsatser genomförts i sydöstra Närke, nordvästra Södermanland, södra Södermanland och nordöstra Östergötland. Inom projektet har ett flertal nya förmodade tidig- och mellanmesolitiska lokaler identifierats inom de aktuella områdena.

Figur 12. Till vänster: Ett mesolitiskt mejselliknande föremål (skala 1:2). Till höger: Ett miniatyreggblad från neolitikum (skala 1:1). Båda föremålen påträffades i samband med särskilda utredningar i Floda respektive Stenkvista socknar. Teckning: Patrik Gustafsson, Sörmlands museum.

Resultatet visar tydligt på hur lite vi vet om antalet mesolitiska boplatser inom bland annat Södermanlands län (Åkerlund et al. 2002). I dagsläget finns ytterligare lokaler som kan vara från tidig- och mellanmesolitikum, bland annat i Åkers socken (Gustafsson, manus a). Under våren 2003, avslutades en särskild utredning (etapp 1) i anslutning till riksväg 55 mellan Dunkers station och Björndammen, Dunkers socken. Vid utredningen iaktogs indikationer på ett flertal möjliga tidig- och mellanmesolitiska lokaler (Norberg 2004). Södermanlands län har geografiskt sett en betydande roll i sammanhanget, eftersom länet under mesolitikum till större delen omfattades av den dåtida skärgården. Det vill säga området mellan ytterskärgården (Södertörn) och fastlandet (Närke & Östergötland) sett ur ett östvästligt perspektiv.

Agneta Åkerlund och Christina Lindgren är de forskare som har diskuterat samhällets förändringar under mesolitikum i östra Mellansverige flitigast under de senaste åren. De menar att det under mellanmesolitikum sker en förändring av bosättningsmönstren. Tidigmesolitikum kännetecknas av små familjegrupper eller andra enheter bestående av samlare, jägare eller fiskare. Grupperna eller familjerna har rört sig runt i skärgården och utnyttjat olika ekonomiska zoner under olika delar av året. Möjligen har större basläger funnits i den innersta delen av skärgården eller på fastlandet. Ett av skälen till hypotesen är att de identifierade strandbundna tidigmesolitiska boplatserna i skärgården är små till ytan och endast innehåller slagen kvarts (Åkerlund 2002, s. 40f). Under mellanmesolitikum ökar skärgårdsboplatserna i omfång och uppvisar mer komplexa spår, främst i form av ökade fyndmängder. Det har tolkats som att människorna uppehöll sig längre perioder i skärgården (Lindgren 1997, s. 23ff). Under senmesolitikum har slutligen en mer eller mindre fast skärgårdsbefolkning framträtt på scenen. Boplatserna under senmesolitikum är relativt stora och strandbundna. Ett exempel är den stora boplatserna inom Jordbro industriområde i Stockholms län. Parallellt förekommer dock mindre boplatser, som till exempel Stadsskogen i Strängnäs (Lindgren 1997, s. 28). Inga stora (bas-) boplatser från någon del av det mesolitiska tidsavsnittet har hit-

intills totalundersökts eller undersökts i någon större omfattning i länet. Däremot finns indikationer på större boplatser påträffade vid inventeringar, till exempel RAÅ525 i Åkers socken. Exploateringsstrycket har hittills varit som störst runt städerna och de topografiska förutsättningarna i den här typen av områden begränsar möjligheterna att påträffa spår från tidig- och mellanmesolitikum.

Råmaterial och redskap

Kvarts är det dominerande fyndmaterialet från mesolitikum i östra Mellansverige och utgör mer än 90 procent av fynden (Åkerlund 1996a, s. 38f, figur 2:5 & 2:6). Inslag av lokala bergarter och enstaka fynd av flinta förekommer. Till skillnad från exempelvis Östergötland, där det periodvis och inom vissa områden förekommer relativt rikligt med importerad flinta i form av råmaterial, halvfabrikat och färdiga artefakter (Browall 1999, s. 293). Flintfyndsförekomsterna förklaras ofta med att de utgörs av importerade färdiga föremål. Exempel på den typen av föremål är sammansatta benspetsar med eggjar av mikrospån (Lindgren 1997, s. 32, Åkerlund 2001, s. 52, figur 5). I vissa fall används begreppet teknokrets för att dela in olika grupper. Här avses att ett visst område, innefattande en viss population, som kännetecknas av en karakteristisk redskapstradition (Sundström & Apel 2000, s. 335). Exempel på detta är lihultsyxtraditionen på västkusten, limhamnsyxtraditionen i Sydsvetrike och trindyx-/kvartstraditionen i östra Mellansverige, Östergötland och Kalmarregionen. Det är först mot slutet av 1980-talet som forskare verkligen börjar få upp ögonen för kvartsen som redskapsmaterial i östra Mellansverige (t.ex. Callahan 1987, Knutsson, K. 1988). Mineralet kvarts är relativt sprött genom sin kristallina struktur och innehåller naturliga sprickbildningar i motsats till flinta, åtminstone sydsandinavisk flinta. Kvartsens sammansättning leder till att den fragmenterar sig lättare och gör det svårare att planera reduktionen, vilket ibland försvårar bedömningen av materialet (Knutsson 2000, s. 201, Åkerlund 2001, s. 51f). Olika slagtekniker kan emellertid avläsas både avseende artefakter och restprodukter från redskaps-tillverkning. De olika slagteknikerna kan uppfattas som kulturbärande i sig. Callahan menar att de i östra Mellansverige, Östergötland och Kalmarregionen vanligt förekommande teknikerna (frihands-, plattform- och bipolärteknik) applicerades på kvarts, flinta och bergart, indikerar en flexibel teknologi som inte varit inriktad på en produktion av standardiserade former. Callahan framhåller att de olika teknikerna förekommer parallellt, vilket gör det mycket svårt att typologiskt datera detta material (Callahan 1987). Nyanser i teknikernas förändring över tid har föreslagits av till exempel Christina Lindgren. Hon har uppmärksammat att det verkar ske en förändring under den senare delen av senmesolitikum. Den bipolära reduktionsmetoden tycks då avta som den dominerande reduktionstekniken till förmån för plattformsmetod med städ (Lindgren 1997, s. 30). Även Roger Wikell har sett en tendens i det litiska materialet.

Plattformsmetoden var den vanligaste reduktionstekniken under den tidiga delen av tidigmesolitikum. Det tolkar han som att en ursprungligen flintbaserad teknologi applicerades på kvarts. Under senare delen av tidigmesolitikum, mellan- och senmesolitikum förekommer däremot plattformstekniken parallellt med den bipolära metoden (Wikell 2002, s. 11).

Under mellan- och senmesolitikum förekommer det rikligt med grönstensyxor inom vissa av de påträffade boplatserna. Ett exempel är Eklundshovsboplatserna i Stockholms län (Lindgren 1997, s. 26). Från Södermanlands län finns ett flertal exempel på den här typen av boplatser, till exempel den delundersökta boplatserna Dammstugan i Katrineholms stad (Florin 1948). Anders Carlsson benämner boplatserna yxboplatser och vill koppla dem till rituella aktiviteter (Carlsson, A. 1998, s. 29ff, Gill 2003, s. 38ff). Efter 4500 f. Kr. framträder en förändring i östra Mellansverige. Mikrospånen saknas helt, medan till exempel tvärpils-petsar är en föremålstyp som ökar. Grönstensyxorna minskar i antal eller saknas helt. Inte sällan återfinns tidigneolitiska inslag på boplatserna. Det tycks också finnas en tendens till att flinta förekommer i högre grad på de stora boplatserna, medan de små boplatserna endast innehåller kvarts. Även enstaka skifferföremål förekommer på boplatser daterade till senmesolitikum (Lindgren 1997, s. 28, Taf-finder 1998, s. 103f). Bortsett från föremål tillverkade av sten har ytterligare ett föremål av organiskt material påträffats som eventuellt kan härröra från senmesolitikum. En ornerad dolk av älgben hittades på en meters djup i en mosse vid Stora Djulö i Stora Malms socken (Arne 1909, s. 1). För en vidare diskussion kring den materiella kulturen, se tema *Kulturer och kontakter*.

Neolitikum

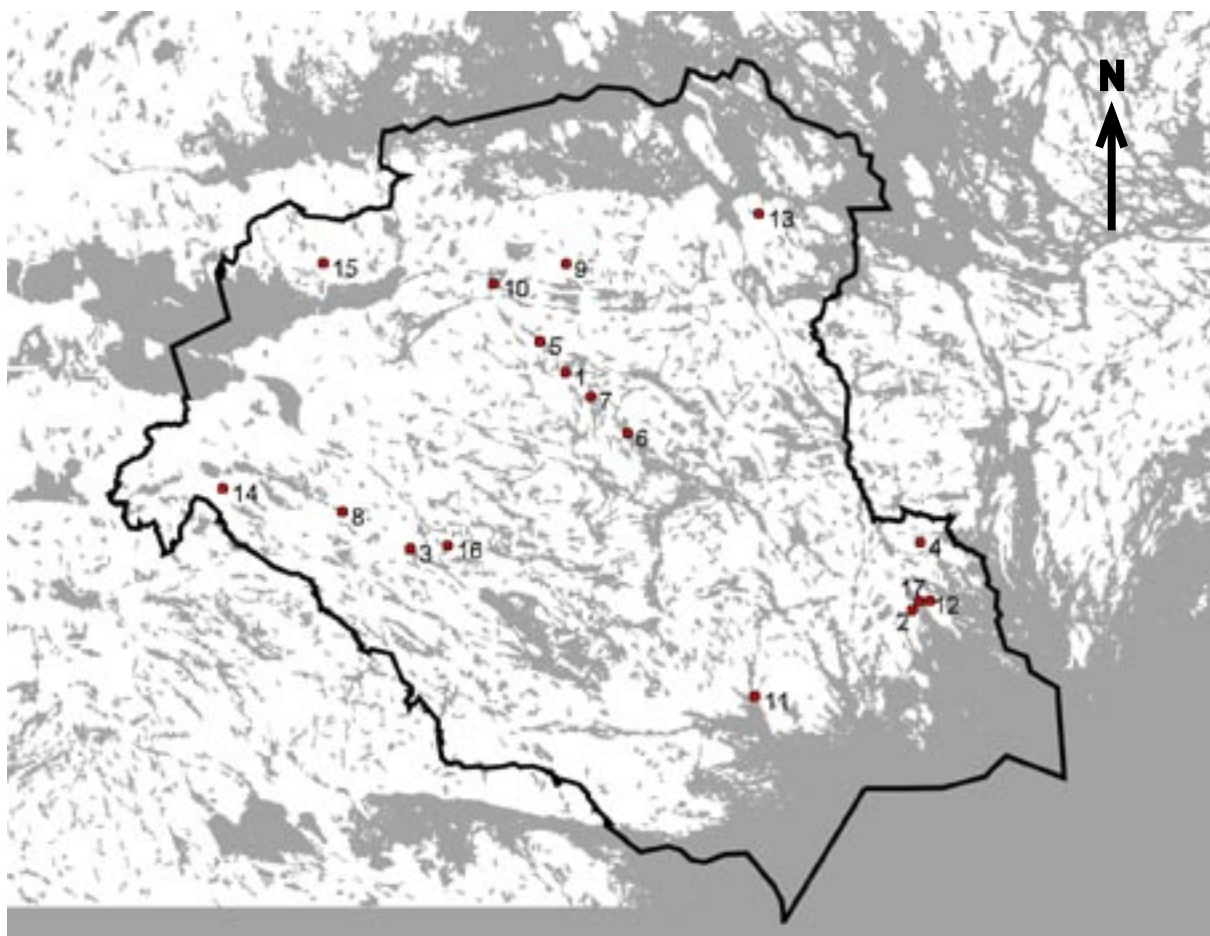
Under slutet av mesolitikum, där förutsättningarna för neolitikum bör ses, sker en förändring i bland annat redskapsformerna. Det kan bland annat exemplifieras med introduktionen av tvärpilar. Förändringen i artefaktfloran belyser det kontaktnät som bör ha utgjort grunden för neolitiseringsens snabba förlopp i Syd- och Mellansverige. Det relativt snabba förloppet märks främst genom de strukturella och formmässiga överensstämmelser som är iakttagbara vid jämförelser mellan Syd- och Mellansverige. I första hand gäller det artefakterna, till exempel yxor som genomgår morfologiska förändringar, samt keramikens införande. I andra hand jordbruk och djurhållning. Inom forskningen har man påvisat både kontinuitet och förändring vid övergången mellan mesolitikum och neolitikum. Kontinuiteten märks främst i ett fortsatt utnyttjande av de lokala litiska materialen, boplatsernas lokalisering, men även avseende ekonomiska förutsättningar.

Forskningen kring neolitikum präglas starkt av tidigare definitioner av olika kulturgrupper. När det gäller Södermanlands län eskalerar förhållningssättet i och med Sten Florin och Ivar Schnell, vilka benämnde i

stort sett varenda stenålderslokal de undersökte med termer som *Vråkultur*, *Barrsjökultur*, *Mosjökultur* med mera (t.ex. Florin 1944, s. 44, 1958). De flesta av kulturbenämningarna är inte längre i bruk med undantag för vråkulturen. I ett övergripande perspektiv används idag trattbägar-, gropkeramisk-, stridyxe- och senneolitisk kultur för att påvisa skillnaderna mellan olika företeelser under neolitikum.

I den tidiga forskningen rörande neolitiseringsen i Skandinavien kan man förenklat tala om två skolor. Dels den inriktning som menade att det tidigneolitiska samhället hade sitt ursprung i erteböllekulturen, dels den som framhöll en invandringshypotes som förklaringsmodell till förändringarna. Under stora delar av den tidigneolitiska forskningen har invandringshypotesen dominerat, tillsammans med hypoteser om yttre påverkan i form av till exempel klimatförändringar och befolknings-

ökningar (Kihlstedt 1997, s. 87, Carlsson, A. 1998, s. 37). Sten Florin menade dock att vråkulturen hade växt fram lokalt och att den hade sina rötter i det lokala mesolitiska samhället. Florin menade även att det mesolitiska samhället hade hämtat sina impulser från sydväst. Bakgrunden till tolkningen var dels att vissa redskapsformer var mycket lika varandra, framförallt grönstensyxorna, dels att de tidigneolitiska boplatserna var lokaliserade till samma platser som de mesolitiska boplatserna. Sten Florin framhöll även att odlingen var den primära födokällan under tidigneolitikum (Florin 1958, s. 143ff). Jordbruket anses generellt ha introducerats i östra Mellansverige cirka 3700 f. Kr, det vill säga cirka 100-500 år efter introduktionen i Skåne (Kihlstedt 1997, s. 112). Idag kan man konstatera att jordbruket, eller i alla fall trattbägarakulturens materiella uttryck, uppträder i princip samtidigt från Jylland i söder till Mälardalen i norr. Förklaringen till det snabba

Figur 13. Ett urval av neolitiska lokaler som omnämns i texten har markerats ut på en paleogeografisk karta över Södermanlands län. Kartan visar en hypotetisk bild av landskapets utseende senare delen av neolitikum, cirka 4000 BP (ca 16,1-27,1 möh). 1. Barrsjön, 2. Djupvik, 3. Forssjö, 4. Fänsåker, 5. Hagtorp, 6. Hyltinge nya kyrkogård, 7. Malmköping/Malmahed, 8. Mogetorp, 9. Mortorp, 10. Moäng, 11. Skalkulla, 12. Sköttdal, 13. Sandåsa, 14. Sävsta, 15. Öja, 16. Östra Vrå, 17. Överåda. Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. © Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-1495/2003. Skala 1:1000 000.

förloppet kan sökas i det senmesolitiska samhällets struktur (Persson, P. 1999, Hallgren 2000, s. 159). Kristina Jennbert betonar den sociala aspekten som förklaring till neolitiseringsen. Boskap och säd kan ses som produktiva gåvor och gåvoinstitutionen har spelat en avgörande roll. Det vill säga introduktionen av den agrara ekonomin har skett i ett samspel mellan tradition och innovation. Utöver det krävdes ett kontaktnät och utbytesrelationer mellan erteböllekulturens människor och de fullneolitiska grupperna på kontinenten. Vidare förutsätter den produktiva gåvan både interna och externa motsättningar (Jennbert 1984, s. 184). Det finns idag inget som tyder på att jordbruket och boskapsskötseln var den dominerande ekonomin i det tidigneolitiska samhället. Istället betonas det i dagens forskning att de neolitiska näringarna förmodligen skall ses i ett rituellt sammanhang.

Tidigneolitikum

I östra Mellansverige benämns den lokala varianten av trattbägarkultur även för vråkultur, efter boplatserna i Östra Vrå i Södermanlands län (Hallgren 2000, s. 153). Trattbägarboplatserna påträffas ofta på de stora åsarna, med ett visst avstånd från det dåtida vattenbrynet (Kihlstedt 1997, s. 119, Hallgren 2000, s. 156). Med andra ord har boplatserna inte varit påtagligt strandbundna. Det bör dock understrykas att östra Mellansverige vid den tiden utgjordes av en skärgård och följaktligen karaktäriserades av en miljö där havet aldrig var långt borta. Ett exempel är just boplatserna vid Östra Vrå som ligger på cirka 49 meter över havet, medan den tidigneolitiska strandlinjen stod vid cirka 35 meter över havet. Den här typen av boplatser är ofta ytstora till sin karaktär. Parallellt förekommer också små, direkt strandnära boplatser.

Stig Welinder menar att eftersom trattbägarkulturen uppstod nästan samtidigt i Sverige, kan framväxten endast förklaras genom invandring. Welinder betonar också, till skillnad från Florin, att jakt och fiske kan ha haft en fortsatt viktig roll för ekonomin (Welinder 1977, 1982). Härmed avses en mer flexibel ekonomi, det vill säga ett mer varierat utnyttjande av landskapet med ett fortsatt mobilt bosättningsmönster. Britta Kihlstedt menar att akeramiska boplatser, till exempel den vid Kalkbergstorp i Kloster socken, kan tolkas som mindre jakt- och fiskelokaler i trattbägarsamhällets varierade bosättningsmönster. Det bör dock poängteras att de små jakt- och fiskelokalerna endast är delundersökta. De argument som talar för att de småskaliga lokalerna kan knytas till trattbägarbägarkulturen och inte till kvarvarande mesolitiska grupper, är framförallt att de återfinns i samma områden som de keramikförande boplatserna. Vidare är det dateringsmässiga underlaget alltför oklart för att kunna förankras i en diskussion angående ”kulturdualism” under tidigneolitikum (Kihlstedt 1997, s. 111).

Under mitten av 1990-talet undersöktes två tidigneolitiska lokaler med hus/hyddor i Västmanland, där

jordbruksekonomin betonats (Skogsmossen & Fågelbacken). Utifrån de undersökta lämningarna och det påträffade materialet drogs slutsatsen att bosättningsmönstret dels utgjordes av ensamgårdar i inlandet som praktiserade svedjebruk, dels av samlingsplatser vid kusten med mer uttalad rituell prägel (Apel et al. 1995, Hallgren et al. 1997 & Sundström 2003). Alexander Gill menar istället att de stora boplatserna kan tolkas som trädgårdar vilka också fungerade som samlingsplatser (Gill 2003, s. 82ff).

Under första hälften av 1990-talet påträffades vid Östra Vrå vad som kan vara de idag äldsta kända gravarna i länet. De möjliga gravarna utgjordes av två större nedgrävningar täckta av sadelformade malstenar. I anläggningarna påträffades brända och obrända ben av barn (Kihlstedt 1997, s. 118). I anslutning till fenomenet kan Fågelbacken i Västmanland återigen lyftas fram. Även där har människoben påträffats, dels spridda i kulturlagret, dels i olika gropar (Apel et al. 1995, s. 79ff).

Inom länet återfinns två av de mest kända tidigneolitiska lokalerna i Sverige, nämligen Mogetorp i Katrineholms stad och Östra Vrå i Stora Malms socken. Platserna undersöktes av Sten Florin på 1930-talet. I Mogetorp påträffades en lämning vilken tolkades som grunden till ett hus och i Östra Vrå uppfattades anläggningarna som rester av hyddor (Florin 1958). Sten Florins tolkning av huset i Mogetorp ifrågasattes starkt redan då av Axel Bagge (Bagge 1948, 1950). Nyligen har Alexander Gill kommit med ett alternativt tolkningsförslag och menar att huset i Mogetorp kan utgöra en långhög (Gill 2003, s. 55f). Vid ungefär samma tidpunkt undersöktes en tidigneolitisk boplatz vid Barrsjön i Lilla Malma socken. På boplatserna påträffades även en stridsykeboplatz och dito gravar (Florin 1944, s. 44, Christiansson 1985, s. 35). Efter Sten Florins och Ivar Schnells undersökningar skulle det dröja i princip 50 år innan ytterligare tidigneolitiska lämningar i länet skulle komma att undersökas i större omfattning. Då var det RAÄ49, Malmahed i Lilla Malma socken som var aktuell i sammanhanget (t.ex. Olsson & Hultén 1986, Matthing 1995). Enstaka mindre undersökningar utfördes dock under 1970-talet (t.ex. Bennett 1977). Ytterligare ett antal delvis undersökta boplatser i länet som har daterats till tidigneolitikum är Mortorp i Ärla socken, Forssjö i Stora Malms socken och Moäng i Husby-Rekarne socken (Schnell 1954, Damell 1999a, Gustafsson & Norberg 1999, Gustafsson 2002b). På senare tid har även undersökningar företagits vid Östra Vrå samt Nävertorp i närområdet till Mogetorp (Kihlstedt 1997, s. 118, Kihlstedt 2002).

Under tidigneolitikums senare del skiljer sig östra Mellansverige från södra Sverige genom avsaknaden av monumentala anläggningar, som till exempel megaliter och sarupanläggningar. I östra Mellansverige syns förändringen i stället genom den framväxande gropkeramiska

kulturen under slutet av tidigneolitikum. En förändring av bosättningsmönster, samhällstruktur, ideologi och ekonomi sker i och med övergången till mellanneolitikum. Förändringarna tar sig bland annat uttryck i ett ökat intresse för jakt och fiske. Med andra ord fungerade de två kulturella uttrycken parallellt med varandra i östra Mellansverige. Skillnaderna mellan östra Mellansverige och Sydsverige har förklarats med att det förstnämnda området utgör trattbägarkulturens nordgräns, vilket kan ha legat till grund för att fortsatta kontakter med samlar- och jägargrupper i norr och i öster upprätthölls (Kihlstedt 1997, s. 123ff, Hallgren 2000, s. 154). Andra exempel på tolkningar är att trattbägarsamhället förändrades inifrån i kombination med inflytande från nordliga grupper. Detta resulterade i en förändrad ideologi där bland annat det *vilda* betonas, men inte på bekostnad av det *tama* (Carlsson, A. 1998, s. 52, Gill 2003, s. 105f).

Den groppkeramiska kulturen kan beskrivas som en alternativ strategi i förhållande till trattbägarkulturen, inte bara ekonomiskt, utan också genom sättet att hantera sociala och ideologiska relationer. Det kanske främsta uttrycket för den alternativa strategin är keramiken (Kihlstedt 1997, s. 123). Groppkeramiska dekorelement återfinns på den sena trattbägarkeramiken, vilket kan peka på den groppkeramiska kulturens ursprung. Relationen mellan de olika kulturella uttrycken är dock inte färdigutredd och anses av vissa som mycket osäker (Olsson & Edenmo 1997, s. 168, Strinnholm 2001, s. 44). ¹⁴C-dateringar från groppkeramiska lokaler med beröringspunkter i tidigneolitikum har emellertid diskuterats källkritiskt, bland annat utifrån att en lång halveringstid har använts. Dessutom har ingen hänsyn tagits till reservoareffekten vid daterandet av benmaterialet. Därmed kan inte den groppkeramiska kulturen föras längre tillbaka än till cirka 4500 BP efter en datering från Alvastra (Sjögren 2003, s. 104ff).

Mellanneolitikum

Groppkeramiska boplatser kallas just boplatser trots att spår av hyddor eller hus är mycket begränsade. Undantagen utgörs av de hyddgrunder som har påträffats inom Överådaboplatsen i Södermanlands län och vid Kyrktorp i Stockholms län (Welinder 1970, Biwall & Kihlstedt 1997, s. 287). De groppkeramiska boplatserna påträffas främst i sandiga sluttningar i kustbandet, omkring 25 meter över dagens havsyta. Boplatserna kännetecknas av att de innehåller stora mängder föremål, företrädesvis keramik, samt enstaka anläggningar och ibland också gravar. Den sistnämnda företeelsen har påträffats i samband med undersökningar av yngre groppkeramiska boplatser. De groppkeramiska boplatser som har identifierats i länet koncentrerar sig till Östersjökusten, Bråviken, Hjälmaran och Mälaren i nordvästra Södermanland. I länet har ett flertal groppkeramiska boplatser delundersökts, till exempel Sköttdal, Överåda och Djupvik i Västerlång socken, Björktorp/Skalkulla i Svärta socken och Moäng i Husby-Rekarne socken (Florin 1961, Welinder 1970, Damell 1999a & Gustafsson, manus b). Det finns även groppkeramiska boplatser i länets inre delar, till exempel vid Södra Åby, RAÄ91 i Västermo socken och vid Fiskartorpet, RAÄ14 i Helgesta socken (FMR).

Under mellanneolitikums andra hälft framträder stridsyxekulturen, vilken delvis existerar parallellt med den groppkeramiska kulturen. Tidigare har man antagit att stridsyxegrupper invandrade till östra Mellansverige från Finland och drev bort groppkeramikerna (Olsson & Edenmo 1997, s. 171). Sten Florin menade i stället att stridsyxesamhället, precis som i fallet med trattbägarsamhället, var en lokalt utvecklad företeelse med influenser utifrån. Ekonomin beskrivs som agrar och pastoral (Florin 1944, s. 44 & 1959). Welinder menar att det fanns ett ökat behov av jakt och fiske under

Figur 14. Stenåldersboplatsen (huslämningen) vid Mogetorp i Katrineholms stad. Foto: K-G. Petersson 1971. Sörmlands museums arkiv. Negnr. A9-573.

den groppkeramiska kulturens senare faser och att stridsyxekulturen utnyttjade inlandet för odling. Samhällsstrukturerna jämförs med stamnivå, det vill säga nivån mellan mindre organiserade mesolitiska grupper och bronsålderstida hövdingadömen (Welinder 1977). Jan Apel menar att de sociala strukturer som kan ses under bronsålder även finns under senneolitikum och grundlades redan under mellanneolitikum B (Apel 2001, s. 10). I dag börjar vissa forskare att ifrågasätta det kulturdualistiska synsättet. De vill istället se de mellanneolitiska grupperna som ett mynt med två sidor (Carlsson, A. 1991, Gill 2003, s. 191f). Se även tema *Kulturer och kontakter*.

Enligt Malmers definition för identifiering av en stridsyxeboplats, skall den innehålla minst en skärva stridsyxekeramik. Keramiken skall inte heller kunna knytas till en gravkontext (Malmer 1975, s. 52). Ingen renodlad stridsyxeboplats har identifierats i länet. Vanligen karaktäriseras stridsyxelokalerna av att man påträffat enstaka keramikskärvor på trattbägarboplatser och groppkeramiska boplatser. Ett annat exempel är att det i samband med undersökningen av den senmesolitiska lokalen Hagtorp, framkom en mindre yta som innehöll stridsyxekeramik. Andra exempel där det har påträffats stridsyxekeramik är den tidigneolitiska lokalen Östra Vrå och vid Barrsjön i Lilla Malma socken (Florin 1958, 1959). De ovan presenterade stridsyxelokalerna tillhör den äldre fasen av stridsyxekulturen. Lokalerna återfinns i de inre delarna av länet, det vill säga i det som kan karaktäriseras som trattbägargruppens kärnområde. De yngre stridsyxeboplatserna påträffas i liknande lägen som de groppkeramiska boplatserna, det vill säga vid kusten (Olsson & Edenmo 1997, s. 191, Fig 5:39).

Det är också i det dåtida kustbandet som en ovanlig gravkonstruktion tolkad som ett dödshus har påträffats. Anläggningen identifierades i samband med utbyggnaden av E20 vid Gläntan i Turinge socken, Stockholms län. Dödshuset har daterats till sen stridyxetid (Lindström 2000). När det gäller gravar från mellanneolitikum finns ett antal platser som bör uppmärksammas. Vid Moäng och Överåda har man påträffat en respektive fem groppkeramiska gravar i form av avlånga gropar med rödockrabeströdda skelettresten. På Sköttedalsboplatsen har inte någon grav påträffats, men däremot spridda människoben i kulturlagret (Welinder 1970, s. 65 & s. 70, Olsson & Edenmo 1997, s. 181). Vid Barrsjön i Lilla Malma socken har flera stridsyxegravar framkommit på en trattbägarboplats. Även vid Länsmansgården i Malmköping och på den nya kyrkogården i Hyltinge socken har stridsyxegravar identifierats och delvis undersökts. Gravarna utgjordes av gropar/nedgrävningar, vilka innehöll keramik och yxor. Inget skelettmaterial fanns bevarat. I länet finns ytterligare indikationer på stridsyxegravar, främst representerade genom samlade lösfynd av till exempel en stridsyxa påträffad tillsammans med en håleggad yxa (Christiansson 1953, 1956).

Mot slutet av mellanneolitikum finns indikationer på att de parallella mellanneolitiska grupperna eller uttrycken smälter samman. De sena stridsyxeboplatserna återfinns också i kustnära områden, det vill säga i det groppkeramiska livsrummet. I sammanhanget har också något som benämnts som *den tredje gruppen* iakttagits. Företeelsen karaktäriseras av keramik med både groppkeramiska och stridsyxerelaterade dekorelement på samma kärl. Det har framhållits att det materiella uttrycket bär på förutsättningarna för den senneolitiska

Figur 15. Sten Florin vid undersökningen av stenåldersboplatsen vid Vrå, Stora Malma socken. Foto: Ivar Schnell 1937. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. M013719.

kulturen (Olsson & Edenmo 1997, s. 135ff, Larsson, Å. M. 2003a). RAÄ65 i Öja socken utgörs av en stridsyxegrav med bland annat keramik från den så kallade tredje gruppen (Larsson, Å. M. 2003a, s. 136, FMR).

Senneolitikum

Senneolitikum har generellt sett intresserat få forskare och tillhör en av de mest eftersatta perioderna inom arkeologin. På senare år har dock ett antal avhandlingar och artiklar som berör perioden producerats (t.ex. Apel 2001, Bolin et al. 2001 & Lekberg 2002). Senneolitikum har tidigare framställts som en övergångsperiod från ett mångkulturellt mellanneolitiskt samhälle till den mer enhetliga bronsåldern. I östra Mellansverige har förändringen mellan mellanneolitikum och bronsålder ansetts som så markant, både avseende ekonomi och artefakter, att man även här har förespråkats invandringshypoteser (Olsson & Holm 1997, s. 215, Apel 2001, s. 11), något man helt frångått i dag. I stället menar man att det finns en kontinuitet mellan stridsyxekultur och senneolitikum och mellan senneolitikum och äldre bronsålder. Jan Apel framhåller att det inte finns någon tydlig distinktion mellan den äldsta bronsåldern och senneolitikum (Apel 2001, s. 10). De senneolitiska etableringarna är därmed förutsättningen för den efterföljande bronsåldern. Det märks bland annat genom att de senneolitiska boplatserna och gravarna ofta har påträffats i samband med exploateringsundersökningar av bronsåldersmiljöer. Apel har genom sin studie av flintdolkar visat att redan det tidiga senneolitiska samhället förmodligen utgjordes av hövdingadömen. Tolkningen gäller även östra Mellansverige under senneolitikum II. Den senarelagda förändringen i området anses framförallt bero på att den gropkeramiska kulturen dominerar under mellanneolitikum. Eftersom gruppen främst förknippas med en jakt- och fiskeekonomi sker neolitiseringsen inom den gropkeramiska kulturen först i samband med stridsyxegruppens expansion. Det vill säga under slutet av mellanneolitikum B (Olsson & Holm 1997, s. 217, Apel 2001, s. 328f).

De senneolitiska artefakterna utmärks i Södermanlands län, precis som i övriga östra Mellansverige, av ett stort antal påträffade lösfynd, till exempel skafthålsyxor och flintdolkar. I landskapet Södermanland känner man till ett åttiototal flintdolkar (Apel 2001, s. 280). På Sörmlands museum finns ytterligare 12 flintdolkar som påträffats i länet (Sörmlands museums föremålsdatabas). De få kända och undersökta boplatserna avviker delvis från lösfyndens utbredning i landskapet. Boplatserna påträffas med några undantag i närområdet till det dåtida kustbandet i östra Mellansverige, cirka 25 meter över havet, medan lösfynden återfinns i princip hela regionen. Möjligen kan exploateringstrycket inom vissa områden utgöra en källkritisk faktor till kunskapsläget.

Kunskapen om ekonomin under senneolitikum är bristfällig. Fynd av ben från boskap och får/get, sädeskorn, flintskärar och malstenar indikerar odling och tamdjurs-

hållning. Sådant material har bland annat påträffats vid den undersökta senneolitiska boplatserna vid Gröndal i Uppland (Olsson & Holm 1997, s. 224, Appelgren et al. 2000, s. 25f). Generellt kan man säga att senneolitikum kännetecknas av tvåskeppiga långhus i södra och mellersta Skandinavien. Det finns även indikationer på bybildningar i Sydsandinavien (Apel 2001, s. 12). Ytterligare karakteristika är att bosättningarna tenderar att omlokaliseras till de nya områden som framträder genom strandförskjutningsprocessen, det vill säga de tyngre lerjordarna. Med andra ord en kontrast mot de lättdränerade jordar som föredrogs under tidigare perioder. Det finns dock inga direkta bevis för att man brukat de tyngre jordarna. Överhuvudtaget finns det få belägg för att odling var det dominerande inslaget i den senneolitiska ekonomin i östra Mellansverige. Istället kan strandängarna vara en förklarande faktor, och då som en viktig sådan avseende boskapsdriften. Förmodligen följer de senneolitiska människorna i föregångarnas varierade och flexibla förhållningssätt vad det gäller ekonomin. Kanske är det först under bronsålder som jordbruksekonomin verkligen får ett genomslag i östra Mellansverige (Pedersen & Widgren 1998, s. 239ff, Ericsson, A. 2002, s. 59).

Bosättningsmönstret uppvisar en komplex struktur med varierade små boplatser som kanske representerar ensamgårdar eller enstaka hus. De kan även utgöras av etablerings- eller röjningsfaser, jakt- och fiskestationer, fåbodverksamhet och/eller delar av ett "rituellt" landskap (Olsson & Holm 1997, s. 225, Appelgren et al. 2000). Ianspråktagandet av nya områden har av arkeologer tolkats i termer av en ökad befolkning i södra och mellersta Skandinavien under den här tiden (Olsson & Holm 1997, s. 253, Apel 2001, s. 331f). Att så få senneolitiska boplatser har påträffats vill man förklara med att det i mycket fornlämningsrika områden som Mälardalen är problematiskt att identifiera den senneolitiska bebyggelsen. De ytor som tagits i anspråk under senneolitikum har med andra ord överlagrats av senare perioder (Olsson & Holm 1997, s. 217).

De flesta påträffade och undersökta boplatserna från senneolitikum i östra Mellansverige verkar utgöras av små boplatser, belägna i de områden där bronsåldersbyggena sedan växer fram. Det finns några ¹⁴C-dateringar från olika undersökningar rörande andra fornlämningskontexter än renodlat senneolitiska, samt enstaka föremålsfynd som kan indikera senneolitiska aktiviteter, till exempel Österskärva i Frustuna socken, Stadsskogen i Strängnäs socken, Skavsta i Nikolai socken och Östra Vrå i Stora Malms socken (Olsson & Holm 1997, s. 230, fig. 6:10). Det bör dock påpekas att de undersökta boplatserna i östra Mellansverige är få. Ett exempel på en undersökt senneolitisk lokal i Södermanlands län är vid Fänsåker i Trosa-Vagnhärads socken. Lokalen utgörs av en liten boplatser av mer tillfällig karaktär. Fyndmaterialet utgjordes främst av dekorerad keramik av senneolitisk typ (Kihlstedt 1994).

Nyligen avslutades en undersökning av ett kvartsbrott vid Sandåsa i Toresunds socken där det förutom kvarts även påträffades keramik av senneolitisk karaktär (Gustafsson, manus c).

De överlagrade senneolitiska boplatserna kan sättas i relation till en annan fornlämningskategori, nämligen hällkistorna. I de östra delarna av Mellansverige har fornlämningstypen påträffats under flacka rösen/stensättningar eller varit täckta med skärvsten. Övertäckningen har ofta skett under bronsåldern (Andersson, K. 2001, s. 81f). Med undantag för Södermanlands län, där inga hällkistor ännu påträffats, finns i östra Mellansverige ett flertal hällkistor. I landskapet Södermanland har däremot två hällkistor undersökts, en i Söderby och en i Alby, båda på Södertörn (Andersson, K. 2001, s. 78ff).

Bronsålder

Ingeborg Svensson

Bronsåldern i landskapet

De lämningar som kan sägas vara karakteristiska materiella uttryck för tidsperioden bronsålder (1800-500 f. Kr.) är rikligt representerade inom Södermanlands län. Materialet har, utifrån olika utgångspunkter och med varierad intensitet, varit föremål för studier och sammanställningar av varierad art under årens lopp. De karakteristiska bronsåldersmiljöerna tar sig uttryck i form av rösen, skärvstenshögar, gravar och gravfält av bronsålderskaraktär (t.ex. mittblocksgravar och skeppsformade stensättningar), hällristningar, skålgropar och depåfynd. Därutöver finns röjda ytor, terrasser och lösfynd som beroende på sammanhang och utformning kan knytas till samma tidsperiod.

Med utgångspunkt i länets registrerade fornlämningsbestånd kan bronsåldersmiljöernas utbredning översiktligt studeras. Miljöerna uppträder inom nästan hela länet, förutom inom det skogsklädda höjdparti som delar regionen i en Östersjödäl och en Mälardel (Mälarmården). De inre delarna har färre registrerade fornlämningar och de som finns här är företrädesvis knutna till de större vattendragen Båven, Långhalsen och Yngaren (Wigren 1987a, s. 5, Sörmlandsbygden 1988:1, s. 21ff & Johansen 1992 s. 58).

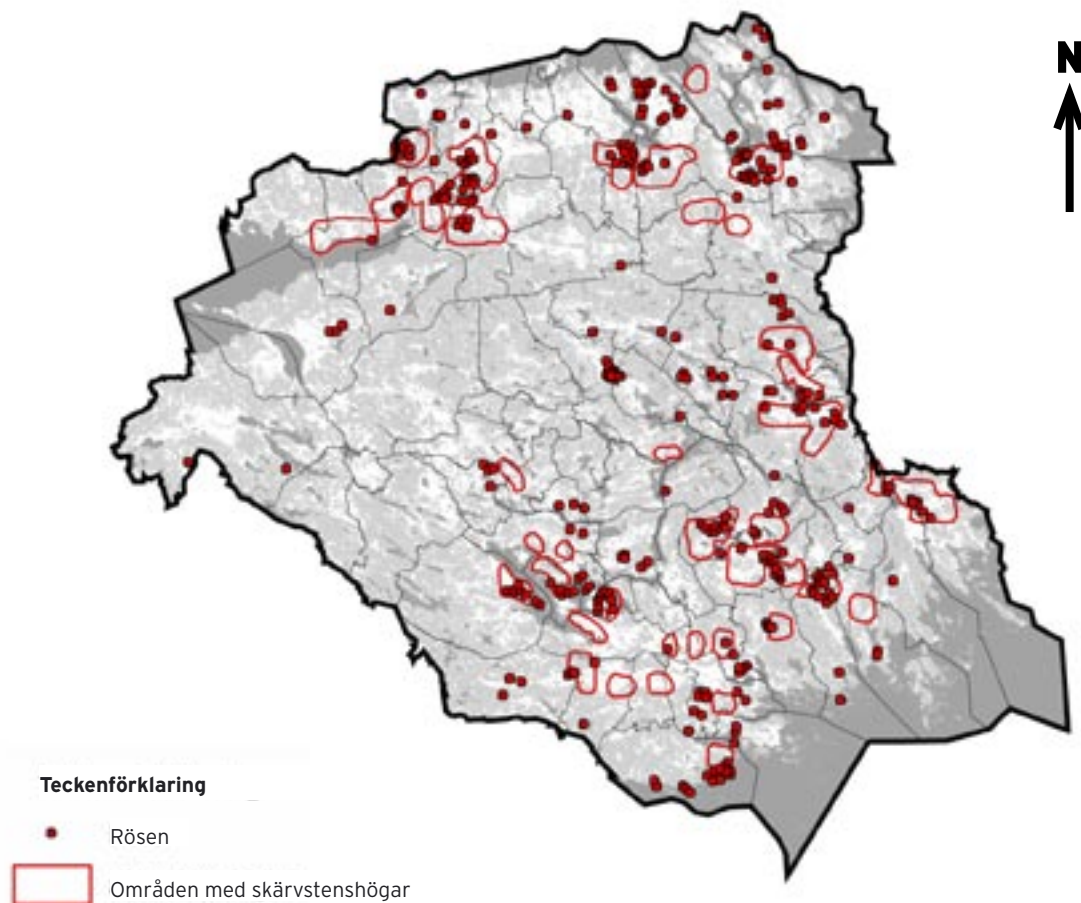
Spridningsbilden över de idag kända bronsålderslämningarna visar på koncentrationer i vissa områden inom länet. Ett ofta använt tillvägagångssätt är att utifrån koncentrationerna analysera nyttjande och organisering av landskapsrummet, såväl över tid som under en begränsad tidsperiod. Utifrån analyserna har sedan diskussioner förts om urskiljbara bronsåldersbygder och deras funktion samt utveckling över tid. Bygdernas antal varierar dock utifrån vilka kriterier som respektive forskare har utgått ifrån. Som exempel kan nämnas att Wigren urskiljer sex centrumbildningar (1987a), medan Hyenstrand delar in Södermanlands län i tio bronsåldersregioner (1984). Slutligen talar Birgitta Johansen om nio stycken urskiljbara huvudområden (1993). Emellan de urskiljbara bygderna framträder tillsynes obebyggda områden i form av tomma eller fornlämningsglesa zoner.

Gravar

Den vanligast förekommande fornlämningskategorin är gravar. Under bronsåldern förekommer ensamliggande gravar i form av rösen och stensättningar. Utöver ensamliggande gravanläggningar förekommer även gravar samlade i gravfält och gravgrupper.

Figur 16. Ensamliggande stensättning, RAÄ356 i Strängnäs socken. Graven var belägen i krönläge, längst ut på udden av en moränhöjd. I bakgrunden syns den avverkade korridoren inför byggnationen av nya E20. Foto: Björn Petterson 2002, Sörmlands museum.

Figur 17. Utbredningskarta över rösen och områden med skärvestenshögar. Kartan är översiktlig och gör inget anspråk på att skildra lämningarnas faktiska antal eller exakta belägenhet i landskapet. Bilden ska ses som en generell översikt angående lämningarnas relation till varandra och deras rumsliga utbredning i länet. Kartan är omarbetad efter Wigren 1987a, s. 122 och Johansen 1993, s. 104. Skala 1:1 000 000.

Det yttre gravskicket på gravfälten utgörs till stor del av runda stensättningar med mittblock och en markerad kantkedja. Andra gravformer som förekommer är skeppsformade stensättningar och runda stensättningar (Damell 1985, 1987, Johansen 1992, s. 58 & Werner 2003). Sättet att betrakta och behandla gravar som källa till kunskap om vår förhistoria har varierat och förändrats över tid. Intresset har gått från att typologisera, bygga kronologier och urskilja olika kulturgrupper ur ett gravmaterial, till att försöka förstå samhällena bakom gravbyggandet. De senare årens forskning har bland mycket annat belyst den förhistoriska människans föreställningsvärld genom de materiella lämningarna. Ur det perspektivet har gravmaterialet blivit särskilt intressant, då gravar kan ses som rituella lämningar vilka kan utnyttjas för att belysa religion och ideologi (t.ex. Bennett 1987, Gräslund, A-S. 1993, Lagerlöf 1994 & Kaliff 1997).

En tidigare generell uppfattning är att det i och med bronsålder introduceras ett nytt sätt att gravlägga de döda genom kremering. Kremeringsritualen anses vara införd under period II (1500-1300 f. Kr) och fram-

hålls som helt etablerad vid övergången till period IV (Gräslund, B. 1983). Det finns dock exempel på att kremering som inre gravskick även förekommer under neolitikum. Utvecklingen av ¹⁴C-dateringar av bränt benmaterial är en del av förklaringen till att man idag med större säkerhet kan hävda att kremeringsritualen även använts under föregående tidsperiod. Enstaka exempel på kremeringar finns även från mesolitikum (Larsson, Å. M. 2003b, s. 155ff). I det undersökta gravmaterialet från Södermanlands län är brandgraven det dominerande gravskicket under tidsavsnittet bronsålder (t.ex. Damell 1985, Runcis 1995a). De bakomliggande orsakerna rörande övergången från jordande av den döde (skelettbegravning) till brandgravar har diskuterats och problematiserats inom forskningen i hög grad. Förändringen i gravskicket har diskuterats främst i termer av religionsskifte eller kanske snarare i form av en förändrad syn angående dödsuppfattningar och trosföreställningar (t.ex. Gräslund, B. 1983, Bennett 1987 & Kaliff 1997). Båda gravskicken förekommer dock parallellt under förhistorien, med en övervikt för det ena eller det andra under vissa perioder och inom olika regioner. Utifrån arkeologiska undersökningar i norra

delen av länet, synes introduktionen av brandgravskicket ha skett under period II, det vill säga 1500-1300 f. Kr (Ericsson, A. 2002, s. 63).

Utifrån det fram till och med år 1980 undersökta gravmaterialet i Södermanlands län, har man inom tidigare forskning ansett att de ensamliggande stensättningarna och rösen kan tillföras den äldre delen av bronsåldern. Gravgrupperna har knutits till de mellersta delarna, medan gravfälten till tidsperiodens yngre delar med kontinuitet in i förromersk järnålder (Damell 1985, s. 10ff). När gravarna istället samlas ihop i större gravfält med mittblocksgraven som karakteristiskt yttre gravskick, skulle det istället peka på ett mer bofast boendemönster karakteriserat av en mer reglerad boskapsdrift. Förändringen syns ha ägt rum under yngre bronsålder (Damell 1985, s. 68). Gravarnas har främst daterats utifrån fynd, men i vissa fall har även ¹⁴C-dateringar tillämpats. Fyndmaterial saknas helt från period I och period II, för att sedan vara fortsatt sällsynt under mellersta delen av bronsåldern (Damell 1985, s. 10ff).

Figur 18. Detalj av Skogstorpsyx, SHM 3573, påträffad vid Kälby i Fors socken. Foto utan år. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. M025151.

Den ovan skisserade linjära utvecklingen, från ensamliggande gravar till gravfält, kan dock diskuteras och ifrågasättas. Dels utifrån den linjära utvecklingen över tid med dess bakomliggande tanke om lagbundenhet, dels utifrån den tidigare nämnda dateringsproblematiken. De ensamliggande runda, ibland röseliknande stensättningarna, är svåra att tidsfästa då det inre gravskicket ofta utgörs av rena brända ben. Vidare saknas ofta ett daterande fyndmaterial. Undersökningar av rösen och ensamliggande stensättningar visar att rösen har anlagts under hela bronsåldern (Widholm 1998 s. 93ff med där a.a.), samt att ensamliggande stensättningar utifrån analogislut och omkringliggande kontexter, snarare kan knytas till övergångsskedet mellan bronsålder och förromersk järnålder (t.ex. Ambrosiani 1964, s. 89, Olausson 1995, s. 172 & Widholm 1998, s. 105). Utöver de ovan nämnda gravformerna finns även flatmarksgravar representerade inom länet, men inte i någon större utsträckning utifrån vad som i dag är känt (Olausson 1994, Runcis 1995a, Runcis 1996, Runcis 1999a & 1999b). Gravformen innebär att en markering ovan mark saknas. Detta utesluter naturligtvis inte att gravarna har haft någon form av överbyggnad som vi idag inte kan se några spår av. Ibland förekommer till exempel ett större block som markering. Flatmarksgravar kan knytas till bronsålder (jfr. Lundström 1970), men gravskicket har en vid kronologisk spännvidd och förekommer även under järnåldern (Runcis 1995a).

Den enhetliga bild av gravformer och gravskick under bronsålder, samt en utveckling över tid från ensamliggande anläggningar till gravar samlade i grupper och vidare till gravfält, kan som synes problematiseras. Nyttillkommet material från arkeologiska undersökningar, samt teori- och metodutveckling, har givit en mer nyanserad och varierad bild av bronsåldern med utgångspunkt i gravmaterialet. Det kan bland annat konstateras att olika gravformer, grupperingar och gravskick har använts parallellt i tid och rum. Orsaken till detta kan sökas i bakomliggande samhällsrelaterade och ideologiska aspekter.

Rit och religion

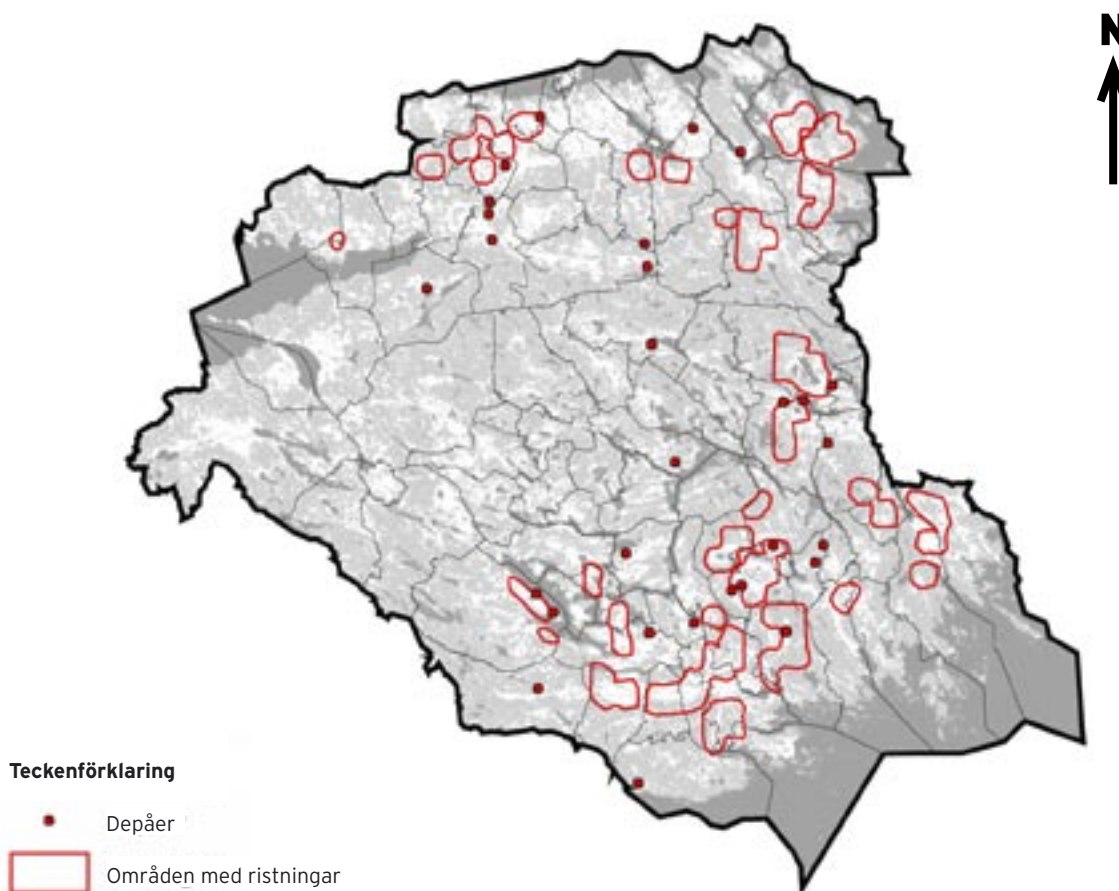
Kunskapen om bronsålderns religiösa föreställningsvärld grundar sig främst på gravar och hällristningarnas motivvärld. Ytterligare uttryck för religiösa ideologier under bronsåldern är skålgropsförekomster och depåfynd. Skålgropslokaler brukar tolkas som uttryck för ritualer knutna till fruktbarhetsideologier eller till gravritualen, beroende på i vilken kontext de påträffas. Nedläggelse av metallfynd i våtmarker eller i rinnande vatten kan ses i termer av offer till gudomligheter knutna till bland annat fruktbarhet (Kaliff 1997, s. 111ff, Widholm 2001, s. 188ff). I Södermanlands län finns ett stort antal ristningslokaler, depåfynd och ett rikligt gravmaterial (t.ex. Wigren 1987a, s. 53-60 & s. 62ff, Sörmlandsbygden 1988:1, s. 21ff). Utöver de här kategorierna kan i sammanhanget även kulthus i anslutning till gravanläggningar nämnas. De utgörs

av rektangulära stenramar eller stenvallar, vilka ofta uppträder i närheten av gravar och i gravmiljöer. Byggnaderna påträffas oftast i utpräglade bronsåldersbygder vid kusten, intill större vattenleder och ofta nära platser med monumentala gravar eller depåer (Victor 2002, s. 65). I en relativt nyligen framlagd avhandling som behandlar kulthusproblematiken, definieras ett så kallat kulthus som "[...] en husliknande konstruktion, inte för vanligt boende eller annan profan funktion utan för ett sammanhang som vi uppfattar som sakralt." (Victor 2002, s. 65).

De "klassiska" exemplen utgörs av de så kallade Brobyhusen i Börje socken i nordvästra Uppland. De har bildat skola för hur man sedan i arkeologiska sammanhang har tolkat denna typ av byggnader. Brobyhus har varit och är fortfarande ett allmänt och vedertaget begrepp i arkeologiska sammanhang (Schönbäck 1951, 1959). Ett annat begrepp som ibland förekommer i samband med denna typ av konstruktioner är stengrundshus. I Södermanlands län finns flera klassiska exempel på Brobyhus, dels i Råby-Rekarne socken (RAÅ12),

dels vid Borsökna sjön (RAÅ45) och vid Berga i Fors socken (Victor 2002, s. 84ff, FMR). Tanken är att denna typ av byggnad har använts i begravnings-sammanhang, vid ritualer och kommunikation i samband med gravläggandet. I anslutning till lokalerna påträffas också i vissa fall härdar, vilka även kan ses i ett rituellt sammanhang (Victor 2002, s. 185).

Ytterligare en lämning som kan nämnas är de så kallade vallanläggningarna eller hägnaderna. Fornlämningstypen uppträder inte bara under bronsålder, utan har en vid kronologisk spännvidd. Anläggningarna uppträder från neolitikum, men även under järnåldern (t.ex. Johansen & Pettersson 1993, Olausson 1995). Deras yttre form och vad som hägnas in varierar dock över tid. Lämningarna är komplexa till sin karaktär och svårbedömda gällande tidsställning och betydelse (t.ex. Wall 2003). Idag finns ett flertal kända vallanläggningar i östra Mellansverige som kan knytas till bronsålder. Det yttre formspråket varierar och endast ett fåtal undersökningar är genomförda, vilket skapar svårigheter rörande frågor kring kronologi och lämningarnas bety-

Figur 19. Utbredningskarta över depåer och områden med ristningar. Kartan är översiktlig och gör inget anspråk på att skildra lämningarnas faktiska antal eller exakta belägenhet i landskapet. Bilden ska ses som en generell översikt angående lämningarnas relation till varandra och deras rumsliga utbredning i länet. Kartan är omarbetad efter Wigren 1987a, s. 5 och Johansen 1993, s. 108. Skala 1:1 000 000.

delse inom de rådande samhällsstrukturerna. Frågor angående nyttjande, kontinuitet, diskontinuitet, samt lämningarnas tidsinställning är därför fortfarande aktuella. Enligt Michael Olausson tycks anläggningarnas betydelse ligga i en kombination av flera funktioner som länkas samman i rollen av en centralplats för en eller flera bygder inom en region. Inga av anläggningarna har hitintills visat sig innefatta egentliga boplatser, varför deras roll i rituella och ceremoniella sammanhang tenderar att lyftas fram (Olausson 1999, s. 369). Vallanläggningarna utgörs av en hägnad i form av en vall av sten, ibland i kombination med diken, vilket ytterligare förstärker själva inhägnandet av området. I flera fall ingår redan befintliga naturformationer som delar i vallanläggningarna/hägnaderna. Så är till exempel fallet med den delvis undersökta och till yngre bronsålder knutna vallanläggningen i Sibro (RAÄ55), Ripsa socken i Södermanlands län. I vissa fall påträffas gravar innanför hägnaderna och exempel finns även på att gravar i form av stensättningar ingår som delar i, eller kanske snarare som markörer av till exempel ingången till den hägnade platsen (Olausson 1999, s. 386). Hur hägnaderna eller vallanläggningarna ska betraktas och frågan om deras betydelse och relation till andra lämningar från samma tidsavsnitt, bör aktualiseras vid en diskussion angående strukturer inom länet under bronsålder.

Idag finns det cirka 1500 lokaler med hällristningar i landskapet Södermanland. Av dessa är 80 figurristningar, medan de resterande utgörs av skålgropar. Majoriteten av ristningslokaler har påträffats under de senaste 30-40 åren. Hällristningarna förekommer framförallt i landskapets sydöstra delar (Broström 2002, s. 52ff). Merparten av hällristningarna återfinns på berghällar och på stora stenblock, vilka under bronsåldern låg nära vattnet. Ett exempel är hällristningslokalen i Oppeby vid Släbro (RAÄ340), Nikolai socken strax utanför Nyköping. Där finns cirka 430 ristningsfigurer som har en särställning i landet. Ristningen domineras av en speciell typ av ramfigurer som är unika i den nu dokumenterade hällristningsvärlden. Utöver dessa utgörs ristningen av skålgropar och hjulkors, medan ”normala” figurer som skepp, djur och vapen helt saknas (Hauptman-Wahlgren 1994, Broström 2002). Ytterligare en ristning som kan nämnas i sörmåländska sammanhang är Ulleviristningen i Gåsinge-Dillnäs socken (RAÄ207). Antalet figurer uppgår till cirka 94 stycken och utgörs av skepp, djurfigurer, fotsulor och hjulkors jämte cirka 200 skålgropar (Damell 1989, s. 172). I jämförelse med ristningslokaler i Östergötland, Bohuslän och Skåne är motivvärlden i Södermanland mer sparsam. Skeppet är det vanligast förekommande motivet, vilket följs av ringar, hjulkors, fotsulor och yxor (Sörmlandsbygden 1988:1, s. 21ff, Damell 1989). Mälarkusten har mycket få ristningar i jämförelse med Östersjöområdet. Nivåmässigt är ristningarna spridda mellan cirka 10 och 45 meter över havet, vilket antyder en vid spridning över tid. Många områden med talrika bronsålderslämningar

av andra kategorier saknar helt ristningar (Johansen 1992 s. 58f). Hällristningarnas motivvärld inom Södermanlands län skiljer sig inte nämnvärt från de övriga Mälardalens landskapen (Uppland & Västmanland). Inom samtliga landskap är skeppet det i särklass vanligaste motivet vilket efterföljs av fotsulor och cirkelfigurer. Ytterligare motiv som idag är kända inom landskapen är människo- och djurfigurer, vilka framställs i olika slags scener och med olika typer av attribut, till exempel yxor eller andra former av vapen. Hällristningarnas lokalisering i landskapet kan generellt sägas knyta an till dåtida vatten och sankmarker. Möjligen kan en avvikelse iaktas i Västmanland, där en inte lika tydlig koppling till framträdande kommunikationsleder kan ses i det idag kända materialet (Damell 1989, s. 166ff, Hyenstrand 1989a, s. 173ff & Löthman 1989, s. 192ff). Något som möjligen är av intresse i sammanhanget är frånvaron av ristningsmotiv inom Södermanlands län som direkt kan relateras till jordbruk och brukande av mark. Avbildningar av plöjningsscener med dragdjur och årdar brukar användas i diskussioner angående jordbrukets betydelse och utveckling (t.ex. Welinder 1998, s. 138f). Plöjningsscener är dock ovanliga överlag och endast ett fåtal är kända utanför Bohuslän. Ett exempel finns dock i Mälardalen och utgörs av en plöjningsscen på Häljestaristningen (RAÄ128) i Västmanland (Broström 1994, s. 45).

I Södermanlands län har ett relativt stort antal depåfynd som kan knytas till bronsålder påträffats under årens lopp (Wigren 1987a, s. 54-60). Det kanske mest kända innefattar de så kallade Skogstorpsyxorna (RAÄ558), vid Kälby, Fors socken, utanför Eskilstuna (Beckman-Thoor 2002, s. 45ff). Ytterligare två depåfynd, i det här fallet påträffade i strömmande vatten, är ett antal bronsartefakter från Täckhammars bro, i Bärbo socken och i Hyndevads ström söder om Eskilstuna. (Damell 1987, s. 45, Wigren, 1987a, s. 54-60 & Sörmlandsbygden 1988:1, s. 22f). För en utförlig diskussion angående Hyndevadet och andra exempel på depåer i länet, se tema *Depåer och offer i Södermanland*. Generellt menar Wigren att depåfynden troligen kan tillföras bronsålderns senare skeden och till stor del kan knytas till period V-VI (Wigren 1987a, s. 130). De fynd som dateras till bronsålder i Hyndevadet kan dock tillföras äldre bronsålder, period I och II, respektive yngre bronsålder, period IV och V (Zachrisson, T. 2004). De båda fyndens närhet till varandra, samt de omkringliggande bronsåldersmiljöerna, är intressanta och bör tydligare lyftas fram vid en mer ingående analys av landskapets betydelse för fornlämningarnas rumsliga strukturer och relationer till varandra under det aktuella tidsavsnittet.

Bebyggelsestrukturer

Kunskapen om bronsåldersboplatsernas utbredning, organisation och struktur inom länet har inte sällan tagit sin utgångspunkt i det inventerade materialet. Där koncentrationer av fornlämningar kan ses, har bronsålderns människor valt att leva och verka. Av de lämningar

som är synliga i landskapet har framförallt skärvstenshögar förknippats med boplotsaktiviteter och bebyggelse. Gravmaterialet med ensamliggande gravar kontra gravar i grupper eller gravfält har också nyttjats vid analyser av hur bebyggelsen varit strukturerad och för att förklara förändring av bebyggelsestrukturer (t.ex. Ambrosiani 1964). Skärvstenshögar betydelser har varit föremål för diskussioner och problematisering under årens lopp. Anledningen är bland annat fyndmaterialets motsägelsefulla karaktär. Föremål som kan associeras till ritual och kult, likväl som material som kan knytas till vardagliga boplotsaktiviteter, påträffas i anläggningarna. Samtidigt är begravingar i form av brända ben vanligt förekommande. Till det yttre påminner också skärvstenshögar om gravar. Deras boplotsanknytning kan ej tas för given då de även förekommer i samma miljöer som gravar. De har i tidigare forskning till exempel betraktats som gravar och setts som avfallshögar i anslutning till boplatserna. Idag framstår skärvstenshögar som en komplex fornlämningskategori där deras funktion och innebörd anses vara mångbottnad. De religiösa och ideologiska aspekterna tenderar dock att överväga (Runcis 1999c, s. 135f med där a.a.). Anledningen till att synen på skärvstenshögar har förändrats är ett nytt förhållningssätt till det arkeologiska materialet och en ökad teoretisk medvetenhet om den materiella kulturens innebörd och komplexitet. Skärvstenshögar har en stark förankring i äldre bronsålder, men de förekommer även under yngre bronsålder och ibland in i äldsta järnåldern (Jensen 1986a, s. 20, Wigren 1987a, s. 82f & Runcis 1999c, s. 132).

Bronsåldersbygdernas framväxt och varaktighet i länet har behandlats av bland annat Sonja Wigren (1987a), som i sin avhandling delar in Södermanlands län i sex olika bronsåldersbygder eller så kallade centrumbildningar. Till största delen använder Wigren sig av inventeringsmaterial, men även material från arkeologiska undersökningar används som underlag. Det som ligger till definitionsmässig grund för en centrumbildning är att en viss mängd rösen och skärvstenshögar av en särskild storlek uppträder inom ett definierat område, samt fornlämningarnas topografiska läge (Wigren 1987a, s. 11-34). Till varje centrumbildning har förts ett hypotetiskt geografiskt avgränsat administrativt område, vilket antas ha behärskats av en ledare eller ledande familj. Inom området ligger ”normalboplatser” utspridda med ett tillhörande tänkt resursområde knutet till varje boplat. Dessa antas ha sin ekonomiska grund i boskapskötsel och jordbruk. Det överskott som produceras distribueras av det ledande skiktet, vilka även upprätthåller kontakterna med de omgivande centrumbildningarna och andra vidare kontakter för varuutväxling. Samhällsstrukturen antas därför vara hierarkiskt uppbyggd med ett ledande socialt skikt. Det ledande sociala skiktet baserar sitt ledarskap på ekonomiskt välstånd (Wigren 1987a, s. 131ff). De ovanstående beskrivna centrumbildningarna antas ha

etablerats under äldre bronsålder för att sedan upphöra senast under 900-800-talet f. Kr. Enligt Wigren behöver det dock inte betyda att den beskrivna samhällsorganisationen förändrades, utan att man istället valde att manifesteras sin makt och ledande position på ett annat sätt (Wigren 1987a, s. 130 & s. 136). Utifrån det tillgängliga boplotsmaterialet från framförallt angränsande län och landskap, drar Wigren slutsatsen att husen under äldsta och mellersta bronsåldern har varit stora och välbyggda. Som exempel nämns boplatserna i Hallunda, Botkyrka socken, RAÄ13 och 69 (Janusson & Vahlne 1975, Jaanusson et al. 1978) och boplatserna i Årby, Turinge socken, RAÄ165 (Tesch 1983). Exempelen framhålls som yttringar av en bofast stabil bebyggelsestruktur under bronsålder, i motsats till ett rörligt bebyggelsemönster. I anslutning till den stabila bebyggelsen har det bedrivits ett extensivt jordbruk där åkrarna har flyttats och boskapskötsel bedrivits på betesmarken, både i närheten och på utmarker en bit bort (Wigren 1987a, s. 131f).

Senare arbeten och undersökningar inom Södermanlands län förhåller sig samtliga till den av Wigren konstruerade bilden av hur bebyggelsen antas ha varit strukturerad och organiserad inom länet under bronsåldern. Det har resulterat i att man har försökt placera in nya undersökningar och nytt material i den ovan redovisade hypotetiska indelningen av länet, alternativt intagit ett mer kritiskt förhållningssätt.

Boplatser

Endast ett fåtal undersökningar har utförts av boplatser från bronsåldern i Södermanlands län. Ett antal boplatser inom *landskapet* Södermanland har dock varit föremål för arkeologiska undersökningar. Metodutveckling och analysredskap har dock förändrats över tid, vilket påverkar materialets användbarhet. Ett problem vid en granskning av äldre genomförda undersökningar rör framförallt det daterade materialet, samt en förändrad syn på olika fornlämningskategorier. Vid en genomgång av tillgängligt material är det slående hur sällan själva byggnaderna är daterade. Ofta är det olika typer av anläggningar i husets/husens närliggande miljö som har daterats, varvid hela bebyggelser givits en inte alltid så väl avgränsad tidsperiod. Bland de boplatser som undersökts fram till 1987, tillskrivs alla en något svepande tidsförankring i bronsålder-äldre järnålder (Wigren 1987b).

Mycket av nuvarande kunskaper om boplotsstrukturer och bebyggelsens utformning grundar sig på undersökta platser belägna främst i Uppland och Västmanland (Göthberg 1995, s. 67). Även ur det perspektivet är kunskapen om bebyggelsens organisation, variation och förändring från just bronsåldern begränsad (Olausson 1998, s. 96). Ytterligare aspekter som kan lyftas fram är på vilket vis och i vilket sammanhang som boplatserna har identifierats. Fram till mitten av 1980-talet hade inte mindre än 80 procent av det kända boplotsmate-

riale påträffats i samband med gravfältundersökningar (Olausson 1998, s. 96). Så var till exempel fallet med undersökningen av boplatssområdet i Hallunda, vilket framkom i samband med undersökningen av två gravfält (RAÄ13 & 69). Här påträffades bland mycket annat ett antal byggnadslämningar, varav två undersöktes. De prioriteringar som gjordes medförde att undersökningen främst inriktade sig på lämningar efter hantverksaktiviteter och undersökning av kulturlager, varför ingen ingående information angående byggnadskonstruktioner och bebyggelsestrukturer kan utläsas ur materialet (Jaanusson & Vahlne 1975, Jaanusson et al. 1978). Kunskapen om boplatser och bebyggelsestrukturer från bronsåldern inom länet får därför anses vara bristfällig. Den kunskap som i dagsläget står till buds utgår från ett relativt ringa antal genomförda arkeologiska undersökningar med en vid geografisk spridning. Med anledning av ovanstående iakttagelser får undersökta bronsåldersboplatser i de angränsande Mälardalen och Östergötland tills vidare utgöra en övergripande regional kontext i diskussionen angående bronsålderns byggnader och bebyggelsestrukturer inom länet.

I Uppland har en stor boplatssyta från bronsålder undersökts i Apalle, Övergrans socken. I bosättningen ingick 45 hus och användningstiden kan delas in i två faser. En äldre från cirka 1200-1000 f. Kr. och en yngre från cirka 800-700 f. Kr. Mellan de två huvudfaserna kan en övergångsfas ses i materialet. Det stora antalet hus har tolkats som att bosättningen bestod av flera hus i varje tidsskede. Vad det gäller husens konstruktioner är det noterbart att husen från den äldre perioden var betydligt längre jämfört med de från den yngre perioden. En förändring av rumsindelningen i husen kan också utläsas. Detta har tolkats som en förändring från en kollektiv till en mer privat, familjebaserad social organisation (Ullén 1995). Undersökningarna i Pryssgården utanför Norrköping, där också ett relativt stort husmaterial från bronsålder har bearbetats (21 långhus & 12 småhus), visar dock inte på en sådan tydlig förändring av byggnadernas utseende. Ingen linjär utveckling i husens längd och rumsindelning kunde där ses över tid. Olika former av huskonstruktioner förekom parallellt under hela bronsåldern. Materialet från äldre bronsålder utgjorde dock en liten del och majoriteten av byggnaderna kunde knytas till tidsintervallet 900-700 f. Kr. Det äldsta huset (period I) var ett tvåskeppigt hus, men två av de treskeppiga husen kunde också knytas till äldre bronsålder (Borna-Ahlkvist 2002, s. 27ff). Detta stämmer väl överens med tidigare forskning angående kronologin av huskonstruktioner, där övergången från de tidigare dominerande tvåskeppiga huset (mesula) till det treskeppiga (sidsule), har tillförts äldsta delen av bronsåldern (t.ex. Ericsson, A. 2000a, 2002, s. 61). Förutom långhus påträffades även grophus och fyrstolphus som kunde knytas till yngre bronsålder (Borna-Ahlkvist 2002, s. 42ff). I motsats till Apalle och Pryssgården visade undersökningen i Vrå, Knivsta socken i Uppland en väsentligt mindre bosättning med fem hus från både

äldre och yngre bronsålder. Husen representerar sannolikt en gård (Karlenby 1994).

I sammanhanget ska även bostadskomplexet vid Röd-bobacke, Härads socken som ett av få exempel från länet nämnas. Bebyggelsen utgjordes av två treskeppiga långhus och ett fyrstolphus, vilka utifrån fyndmaterial, konstruktionsdetaljer och ¹⁴C-dateringar kunde knytas till äldre och mellersta bronsålder (Ericsson, A. 2000a). Ytterligare exempel från länet är de undersökta bronsålderslämningarna vid Husby-Rekarne kyrka. Vid undersökningen påträffades och undersöktes ett komplext material, vilket bland annat innefattade ett flertal huskonstruktioner, skärvtenshögar, skålgropsblock samt ett kvartsbrott (Hermelin, manus). De dateringar som finns att tillgå påvisar en kontinuitet på platsen från period II fram till period VI och in i förromersk järnålder. Möjligen kan en förflyttning inom området ses över tid, där de flacka partierna ned mot åkern har nyttjats under äldre bronsålder, medan de högre partierna upp mot kyrkan använts för aktiviteter under de senare skedena (Norberg 1997a).

Utifrån de undersökningar som har gjorts kan endast generella slutsatser dras angående bebyggelsens utseende, organisation och förändring över tid. I det material som finns tillgängligt idag kan variationer utläsas avseende såväl storlek, funktionsindelning som komplexitet och kontinuitet. Både större och mindre bebyggelseenheter i form av gårds- och bystrukturer tycks existera parallellt. Inom vissa boplatser kan en kontinuitet ses i användandet av platsen, medan andra endast verkar ha existerat under en kortare period. Möjligen kan en förändring från större till mindre enheter under yngre bronsålder skönjas, samtidigt som en kolonisation av bygder som ej tidigare varit brukade ses (Olausson 1998, s. 97). Ett möjligt exempel på ett ianspråktagande av ny mark är de fossila åkrar som röjdes från sten under yngre bronsålder i Hugelsta, öster om Eskilstuna i norra delen av Södermanlands län (Ericsson, A. 2000b).

Jordbrukets etablering och utveckling

Vad det gäller markanvändning och jordbrukets utveckling under bronsåldern, saknas idag tillfredsställande kunskap om vad som föregår de kända gårdsstrukturerna och agrara odlingssystemen från äldre järnålder. De förhistoriska agrara lämningarna inom länet har inte i så stor utsträckning varit föremål för arkeologiska undersökningar och kunskapen om jordbrukets etablering, förändring och utveckling kan anses vara bristfällig. Ur ett övergripande mellansvenskt perspektiv har generella tendenser angående jordbrukets utveckling och organisationen av bebyggelsens närmiljö kunnat urskiljas. Kunskaperna baseras främst på enstaka pollendiagram (Damell & Pahlsson 1982) och på de boplatssundersökningar som har gjorts. Till exempel talar Sonja Wigren, med utgångspunkt från att bebyggelsen varit stabil och bofast, om ett extensivt jordbruk där åkrar har flyttats och boskapskötsel har bedrivits på betesmark, både i

anslutning till bebyggelsen och på utmarker (Wigren 1987a, s. 131f). Spår av förhistorisk odling är överhuvudtaget en sällsynt förekomst i länet. De lämningar som förekommer utgörs av lokaler med små stenröjda ytor, enstaka röjningsrösen och korta stensträngar.

Utifrån det material som finns tillgängligt idag har slutsatser dragits om att det först är under bronsålder som man egentligen mening kan se att jordbruket har introducerats. Innan dess finns visserligen pollen av vete och korn från senneolitikum, men det är först under bronsålder som det skapas ett kulturlandskap präglat av betesdrift och odling. Förändringen sker under äldre bronsålder då agrarsamhället etableras med ett omfattande åkerbruk, boskapsskötsel och byggnader av mer stationär art (Ericsson, A. 2002, s. 59). De pollenanalyser som har utförts inom Borsökningsområdet vid Eskilstuna visar på en omfattande odlingsverksamhet. Under bronsålderns äldsta delar skapas åker och betesmarker i en begränsad omfattning. En markant förändring sker dock under yngre bronsålder då omfattningen av betes- och åkermarker synes öka betydligt. En antydning finns om att de sankare markerna börjar nyttjas som slätterängar. Pollenanalyserna i kombination med uppkomsten av gravfält under yngre bronsålder kan ge en antydning om en fastare struktur i bosättningen samt en intensifiering av brukandet av marken. Ett tidigare extensivt utnyttjande av marken torde således ha avlösts av ett intensivt nyttjande och därefter ett ianspråktagande av mark som tillkommit genom landhöjningen (Damell 1985, s. 74f).

En av få lokaler med agrarhistoriska lämningar som har undersökts inom länet är RAÄ298 vid Hugelsta i Härads socken. Lokalen utgjordes av fossila åkerytor, röjningsrösen, två mindre byggnader samt ett härdområde och tre stensättningar. Den kronologiska slutsatsen som har dragits är att stenröjningen av åkrarna och begravningsritualerna har tagit sin början under yngre bronsålder. Detsamma gäller de äldsta delarna av röjningsrösen med skärvstensfyllning. Odlingen och kompletterande stenröjning har sedan fortsatt inom området under järnålder med varierad intensitet. Under förromersk järnålder syns en mindre nedgång, medan en mer intensiv fas kan ses under romersk järnålder. Under yngre järnålder har brukandet av marken upphört, vilket kan sättas i samband ett övergivande av den äldre järnåldersgården och en förflyttning av bebyggelsen. De odlingsystem som antas ha nyttjats är ett system med långtidsträda och gödsling med vedaska, vilken kan relateras till de påträffade härdarna inom området. Askan var en resurs som togs till vara genom att nyttjas som näringstillförsel (Ericsson, A. 2000b, s. 33ff). När regelbunden stallning och regelbundet gödslade åkrar infördes under äldre järnålder i Södermanland, var det sannolikt endast marken närmast gården som gödslades. Mer avlägset belägna åkermarker lades istället i träda periodvis (Pedersen & Widgren 1998, s. 277ff). Det ger en antydning om att ett extensivt odlingsystem

användes parallellt med och integrerat i den äldre järnålderns agrara system. Makrofossilanalysen förstärker intrycket av att åkrarna odlades periodvis och ej kontinuerligt. Härdarna och byggnadslämningarna kan kopplas ihop med aktiviteter knutna till boskapsskötsel, såsom mjölkförädling och förvaring av hö (ängslador) och spannmål. Den utförda undersökningen påvisar att kolonisationen av marken inleddes under yngre bronsålder (Ericsson, A. 2000b).

Järnålder

Lars Norberg

Bebyggelse under äldre järnålder

Inledningsvis kommer ett antal exempel på bebyggelsestrukturer från järnålderns äldre delar att lyftas fram. Hur de regionala och lokala förändringarna yttrat sig i den materiella kulturen har bland annat diskuterats av Michael Olausson (Olausson 1998). I anslutning till järnålderns äldre delar, det vill säga yngre förromersk järnålder och äldre romersk järnålder, påpekar han att gårdsstrukturen genomgår en förändring i relation till tidigare perioder, det vill säga bronsålder. Olausson tolkar denna förändring i termer av att det enskilda hushållet, den privata gårdsenheten lyfts fram på ett tydligare sätt. Exempel på detta finns vid Skavsta, i Gabrielshagen utanför Nyköping (Olausson 1994). Här undersöktes år 1990 bland annat två gårdar med vinkelställda byggnader. Bebyggelsen har varit belägen på ett relativt markerat höjdläge inom det område som benämns Skavstamalmen. Gårdarna tycks ha varit i bruk under samma tidsperiod (RAÄ41 & 418). Huvudbyggnaden vid RAÄ418 var av ansevärda portioner, cirka 47 meter lång, medan huvudbyggnaden vid RAÄ41 var något mindre, cirka 25 meter lång. Olausson menar att storleksskillnaden avseende byggnaderna, men även disposition och ytstorlek för de omkringliggande tomtarna, kan ses som uttryck för en ickeegalitär social struktur (Olausson 1998, s. 102f). Detta är en intressant parallell till det faktum att man under yngre bronsålder och äldsta järnålder kan se tendenser till framväxten av en gravfältsidé. En sådan idé kan uppfattas som en förstärkning av en kollektiv tanke. Här krävs emellertid ytterligare definitioner av begreppen individuellt och kollektivt, samt vilka det eventuella kollektivet omfattar. För att klargöra denna problematik kan förslagsvis diakrona analyser genomföras innefattande det nämnda begreppsparat. Den tillhörighet som kommer till uttryck via de tidiga gravfälten innebär inte med nödvändighet någon motsättning mot Olaussons slutsatser, då de gemensamma gravfälten möjligen knutits till den egna gården, med andra ord det privata.

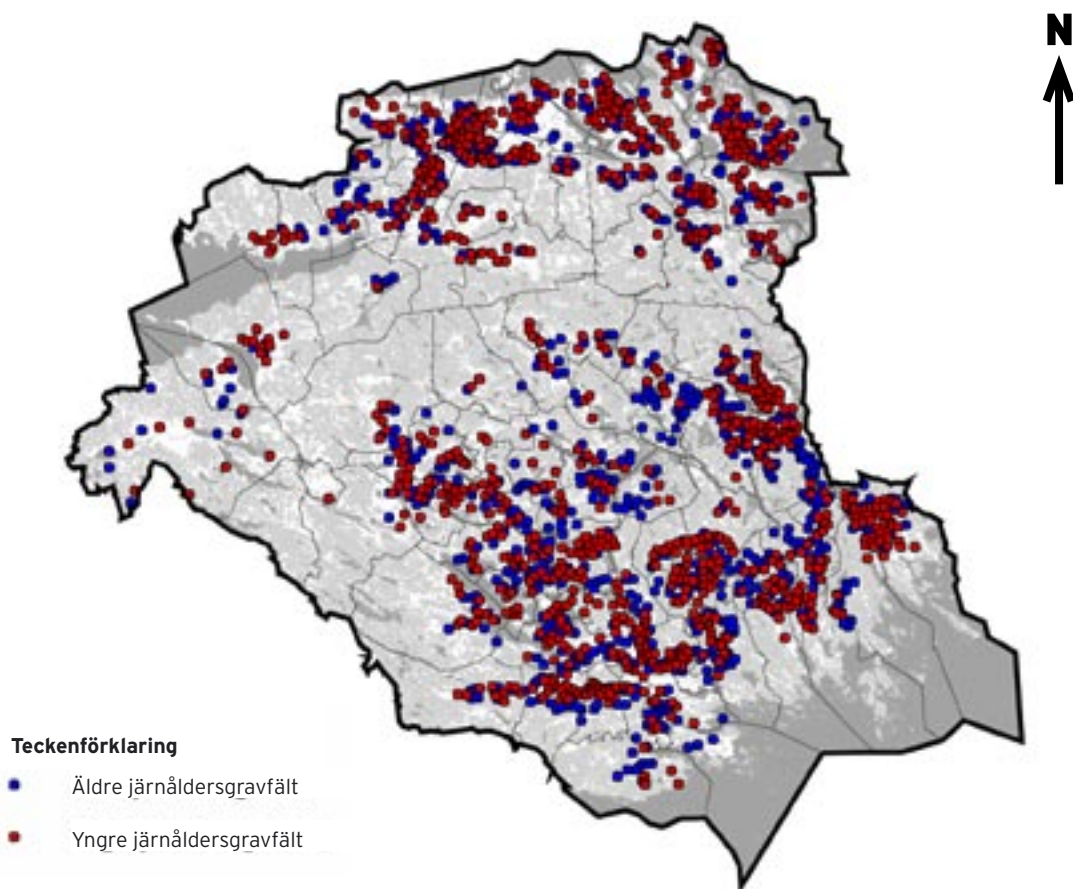
Ytterligare ett exempel på ett omfångsrikt hus i Södermanlands län med dateringar till periodens tidigare delar, är byggnadslämningarna vid Snyttberga, Härads socken, Strängnäs kommun. Huskonstruktionen, som daterats till övergången mellan förromersk och romersk

järnålder, har bedömts kunna innehålla två hushåll (Ekman & Neander 1994, s. 20f). Vid Albertsro i Åkers socken, Strängnäs kommun, finns också en storleksmässigt omfattande byggnad daterad till äldre romersk järnålder (Hus 1). Huset förefaller ha varit i bruk en bit in i yngre romersk järnålder (Franzén & Schützler 2000, s. 34). I samtliga fall är gårdarna lokaliserade till höjdparter och uppvisar liknande byggnadsstrukturer i form av en dominerande huvudbyggnad av det större formatet.

Enligt Hans Göthberg finns tendenser till förändringar avläsbara i boplatsmaterialet under tidsskedet romersk järnålder och folkvandringstid. Förändringarna syns i form av en ökad platskontinuitet, det vill säga en mer stationär bebyggelse med tydliga gårdsgroper, innefattande flera mindre hus tillsammans med en större byggnad. Detta står i kontrast till en mer föränderlig bosättningsstruktur under tidigare skeden. Hypotesen bygger på att man iakttagit att husen under bronsålder och järnålderns tidiga faser genomgår färre, alternativt inga ombyggnationer (omstolpningar), samt har en

kortare brukningstid. Parallellt med gårdsgroperna förekommer dock exempel på ensamliggande huskroppar med bostadsdel. Det skall tilläggas att de här refererade exemplen i huvudsak härrör från Uppland (Göthberg 1998, s. 118, Göthberg 2000, s.115, 148f & 165ff med där a.a.).

I Södermanlands län, såväl som i andra delar av landet, kan man notera att olika utredningar och undersökningar mycket ofta resulterar i ett smärre antal boplatserrelaterade anläggningar såsom härdar, nedgrävningar och enstaka stolphål etc. Ofta rör det sig bara om ett par anläggningar och framförallt tycks just härdar vara frekventa. Analyser av ¹⁴C-prover visar ofta på dateringar till förromersk järnålder med viss tonvikt på periodens äldre delar, samt i viss mån bronsålder. När omständigheterna resulterar i vidare åtgärder, exempelvis förundersökningar, visar det sig ofta att inga ytterligare närbelägna boplatserstrukturer i form av till exempel huskonstruktioner går att belägga (t.ex. Norberg 1997b, Svensson 2003a). Alf Ericsson menar när det gäller enstaka härdar i anslutning till fos-

Figur 20. Utbredningskarta över gravar från äldre och yngre järnålder. Kartan är översiktlig och gör inget anspråk på att skildra lämningarnas faktiska antal eller exakta belägenhet i landskapet. Kartan är omarbetad efter Wigren i Sörmlandsbygden 1988:1, s. 30. Skala 1:1 000 000.

sil åkermark, att de kan vara ett resultat av ett extensivt jordbruk med ett rörligt åkersystem (Ericsson, A. 1995, s. 31f, Ericsson, A. 2000b, s. 33ff). Som en alternativ eller parallell tolkning föreslår Thomas Eriksson att enstaka härdar kan ha fungerat som revirmarkörer för inägomarkens fysiska gränser. Härmed avses inte bara ett första ianspråktagande av ett visst område, utan även att man vid upprepade tillfällen markerat sin närvaro och brukningsrätt (Eriksson, T. 1998, s. 228ff). För länets vidkommande behöver företeelsen hursomhelst studeras närmare. Se även tema *Permanent bebyggelse och tillfälliga besök*.

Exempel på bosättningar från Södermanlands län med lång kontinuitet är bland annat Lidaområdet i Åkers socken, Strängnäs kommun (RAÄ271:1-2 & RAÄ283). Här undersöktes 1994-95 mycket stora ytor innehållande såväl boplatsslämningar som gravar. Vid Lida äng (RAÄ271:1) påträffades ett fyrtiotal möjliga huskonstruktioner av olika karaktär och datering (Appelgren et al. 2002). Inom RAÄ238 kunde fyra huskonstruktioner konstateras (Nilsson, A. 2001). Dateringarna för de nämnda exemplen täcker tidsskedet romersk järnålder till vendeltid. Några nedslag finns även i vikingatid. Bebyggelsen har sannolikt inkorporerat flera samtida gårdar. I Lidarapporten noteras även den eventuella relationen mellan å ena sidan Lidaområdets bebyggelse och den vid Alberstro. Avståndet mellan bebyggelserna uppgår till drygt 1,5 kilometer. I anslutning till detta förhållande, samt att den stora gården vid Albertsro är samtida med Lidas fas 1 (romersk järnålder), framförs idén att Albertsrohuset kan ha utgjort ett lokalt maktcentrum i relation till Lidabebyggelsen (Appelgren et al. 2002, s. 42). Ett exempel på bebyggelsekontinuitet

gällande perioderna romersk järnålder och folkvandringstid är en till delar undersökt boplats vid Forsåker i Åkers socken, Strängnäs kommun (RAÄ66). Materialet utgörs av minst fyra hus där åtminstone två är samtida. Gården tycks ha varit ordnad enligt den vid Skavsta beskrivna strukturen, det vill säga en byggnad i närmast rät vinkel mot den andra. Dateringarna för boplatsskomplexet sträcker sig från cirka 300 till 500 e. Kr. (Andersson, G. 2002). Det är noterbart att läget, även när det gäller denna del av järnåldern, utgörs av ett väl exponerat moränimpediment. Vad som däremot saknas är kontinuiteten till järnålderns tidigare delar.

I skilda exempel kan det följaktligen översiktligt konstateras att en omlokalisering av bebyggelsen i vissa fall har genomförts, men inte nödvändigtvis till andra typer av naturtopografiska miljöer. Inte heller har man alltid valt att förändra formerna för gårdsstrukturen. Indikationerna kan tyda på att bebyggelsen under järnålderns första halva är mer varierad än vad man tidigare ansett avseende val av terräng (jfr. Hedman 1987, s.134). Det framstår mer och mer som ett faktum att boplatser förekommer parallellt på såväl moränimpediment som flacka lerslätter. Vad differensen avspeglar återstår att utreda närmare. Ytterligare förekomster av lerslättsboplatser kan förslagsvis förväntas i till exempel Rekarneområdet och då i synnerhet i de norra delarna samt i Trosaområdet.

Även Hans Göthberg tillägger att bosättningsstrukturen generellt sett uppvisar en heterogen bild avseende stabilitet och tidpunkter för förändringar (Göthberg 2000, s. 150). Hypotetiskt kan man tänka sig att de dåtida samhällena varit organiserade på ett heterogent

Figur 21. Föremål från undersökningen av RAÄ76, en rest sten i Torshälla socken. Bland annat påträffades en järnpryl med skaft av horn, agraffer, en kniv med silverinläggningar och tre hartstättningar. Anläggningen daterades till århundradena kring Kristi födelse (jfr. figur 25). Foto: Björn Petterson 2003, Sörmlands museum.

vis och att lokala och regionala variationer förekommer i högre grad än vad man tidigare tänkt sig. Vid sidan om att variationsrikedomen möjligen motsvarar det dåtida scenariot, kan bristande källäge och skiftande skalnivåer vid skilda jämförelser ses som alternativa förklaringar till de heterogena mönstren. En diskussion kring förändring och regional variation gällande ekonomi, ägande och kollektivism är aktuell i sammanhanget.

De olika landskapsdelarna i Mälardalen uppvisar i viss mån en variation sinsemellan gällande bosättningarnas disposition, landskapets organisation samt skilda produktionsförhållanden. Generellt sett har en förskjutning från en dominerande boskapsdrift mot en intensifiering mot åkerbruk hävdats. En annan övergripande förändring i ekonomin som framhållits är att det från yngre bronsålder till folkvandringstid sker en förändring från utgångsdrift till stallning av boskapen (Olausson 1998, s. 111). Detta tycks emellertid inte vara en linjär process, emedan lokala variationer framträder inom olika regioner. Resonemanget kring åkerbruk, stallning och utgångsdrift är inte bara beroende av vilken rumslig skalnivå som tillämpas. Växlingen mellan de anförda modellerna lyfts i skilda arbeten fram som kronologiska kontraster avseende såväl äldre bronsålder - yngre bronsålder, som yngre bronsålder - äldre järnålder (t.ex. Olausson 1998, s. 111, Ericsson, A. 2002, s. 59). Ska fenomenet ses som en pendling mellan de olika systemen eller handlar det om analyser av alltför begränsade tidsavsnitt?

För länets del bör det agrarteologiska komplexet naturligtvis sättas i relation till det relativt sönderbrutna och i många fall ur brukningssynpunkt småskaliga jordbrukslandskapet. Naturtopografiska exempel på hjälpligt slättbygdsliknande förutsättningar återfinns endast i Eskilstunaområdet, Vingåkerstrakten samt i viss mån även i de floddalar som mynnar i Östersjön. I det förstnämnda området blir slättbygden markant först under senare delen av järnåldern. För Vingåkers del tycks området ha tagits i anspråk långsamt och relativt sent, med utgångspunkt i att registrerade fornlämningar från brons- och äldre järnålder är glest representerade. Sannolikt har människorna utnyttjat länets begränsningar och möjligheter utifrån dess lokala förutsättningar. Det bör emellertid påpekas att både Uppland och Östergötland också utgörs av sprickdalslandskap. Bägge landskapen kännetecknas emellertid av relativt sett större slättbygder som inte finner sin motsvarighet i Södermanlands län.

Lågteknisk järnhantering

Ett annat arkeologiskt forskningsfält som traditionellt sett ofta behandlats utifrån förhistoriska samhälls-ekonomiska förutsättningar, berör den lågtekniska framställningen av järn. Fokus har bland annat legat på att utreda huruvida de tidiga järnföremålen var ett resultat av import alternativt lokal produktion. Vidare har forsk-

ningen tenderat att koncentreras kring framinventering av analyserbara källmaterial samt produktionsteknologiska frågeställningar. Generellt sett kan dessa och andra frågor knytas till mer övergripande problem. I vilket sammanhang introducerades järnet? Utgår kunskapen om järnet från lokala förutsättningar som kan knytas till framställningen av bronser? Vilken ideologisk roll spelade järnet i samhället över tid? Hur yttrade sig de lokala produktionsförhållandena i relation till regionala och överregionala makt- och kontrollanspråk? Jämför till exempel Lars Ersgårds kritik av Åke Hyenstrand (Ersgård 1997, s. 41ff, Hyenstrand 1974, s 153). En annan intressant fråga är om järnproduktionen har bedrivits vid själva boplatsen, alternativt mer separerat från bebyggelsen. För länets del är ytterligare grundforskning, samt ett utökat källäge en förutsättning för en fördjupad förståelse av de aktuella sammanhangen. Det bör understrykas att kunskapsunderlaget angående järnproduktionens förutsättningar under järnålderns andra hälft är särskilt bristfälliga i Södermanlands län.

Spår av tidig järnframställning är för länets del relativt fåtaliga, även om några exempel kan anföras. Sporadiska förekomster av slagg finns naturligtvis representerade i skilda sammanhang, vilket i sig kan ses som en bekräftelse på att lokal järnproduktion i någon form förekommit under olika tidsavsnitt. Mer konkreta fall utgörs av exemplet Linga, strax utanför länsgränsen i Överjärna socken i Stockholms län. I samband med utbyggnaden av E4:an på 1980-talet undersöktes ett större område beläget på en bergig åkerholme. Här påträffades vad som tolkats som en boplatsyta med tillhörande järnframställningsplats. Bland annat identifierades en blästerugn, en slagghög, två smidesgropar samt en kolningsgrop. Vidare påträffades en skärvtenshöj i området. Dateringarna för järnframställningsplatsen placeras mellan 800 och 600 f. Kr. (Hjærtner-Holdar 1987, s. 116, Magnusson 1996, s. 198f). Även vid Jäder i Lunda socken utanför Nyköping har indikationer på järnframställning i form av stora mängder slagg spridd över en boplatsyta påträffats. Slagg förekom även i anläggningar vars funktion tolkats som smidesgropar. I området identifierades både hus och skärvtenshögar. Två ¹⁴C-analyser från området visar på datering till 955±90 respektive 190±75 f. Kr. (Hjærtner-Holdar 1987, s. 118). De båda anförda exemplen är intressanta då de visar på datering som kan knytas till den sena bronsåldern. Förekomsten av bland annat skärvtenshögar understryker detta förhållande.

Ett annat intressant om än exklusivt exempel i sammanhanget är bronssvärdet från Svärta, norr om Nyköping. Svärdet har tolkats som ett importföremål och är en variant av antennsvärd, tillverkat under Hallstatt C. Klingan har enligt uppgift ursprungligen varit nitad vid skafvet med en bronsnit, för att senare ha lagats med en nit av järn (Arbman 1934, s. 108ff, Hjærtner-Holdar 1987, s. 114). Härmed väcks frågan om när föremålet nått det aktuella området och om det reparerats redan i ett tidigare skede, på kontinenten? Eller är reparations-

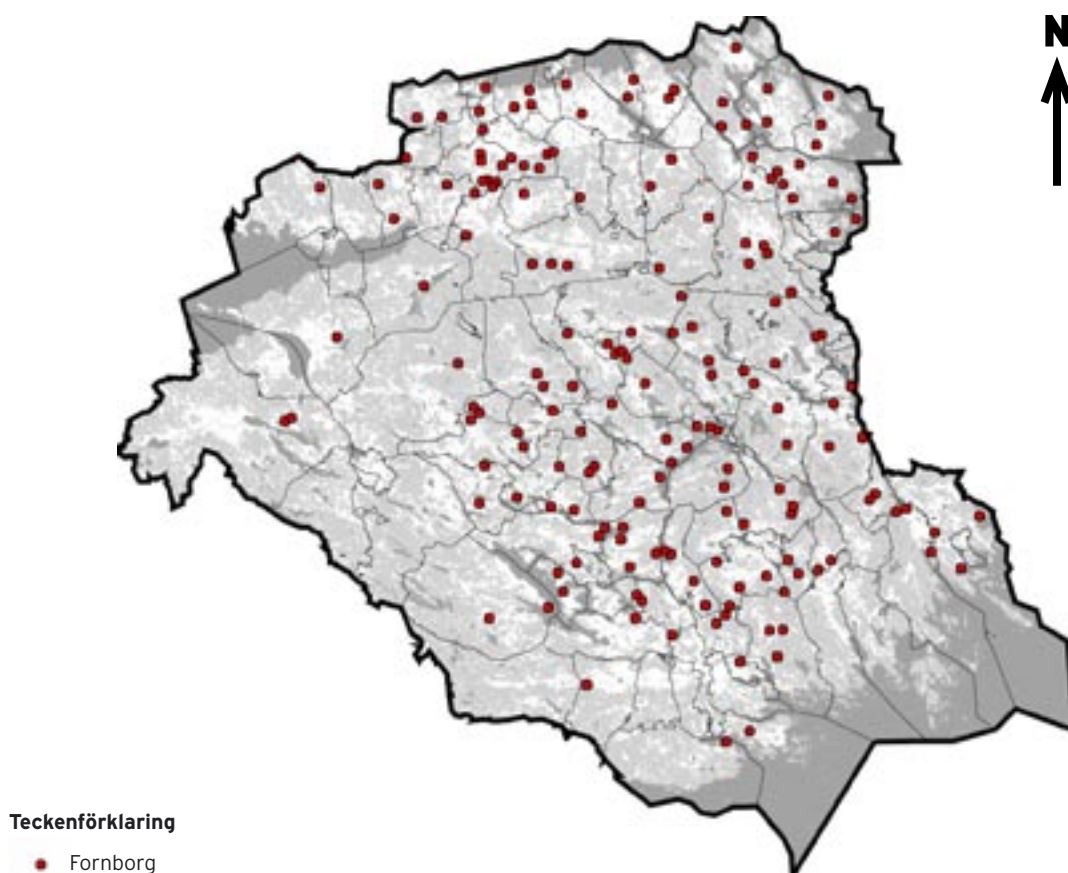
arbetet ett resultat av lokalt kunnande? Ett exempel på ett annat lösfynd är det eneggade järnsvärdet från Apalsjön i Lista socken (SHM 23801). Föremålet framkom vid plöjning i den torrlagda sjön och är daterat till äldre järnålder. Ett väldokumenterat exempel på något senare produktion av järn finns i rumslig och kronologisk anslutning till det ovan nämnda Albertsrohuset. Här påträffades bland annat en ässja och en blästerugn. I det analyserade materialet kunde samtliga processled, såsom reduktion, omsmältning, primär- och sekundärsmide konstateras. Järnframställningen tolkades som husbehovsrelaterad och är daterad till århundradena före och efter Kristi födelse (Franzén & Schützler 2000, s. 25f).

Stensträngar och fornborgar

En intressant problematik gällande Södermanlands län är att omfattande stensträngssystem inte har kunnat identifieras (Ericsson, A. 1995, s. 26). Undersökta röjningsrösen är också dåligt kända med undantag för enstaka exempel. Vid Hugelsta finns undersökta röjningsrösen och korta stensträngar i anslutning till

fossila åkrar och gravar. Dateringarna pekar mot en användningstid från yngre bronsålder och in i äldre järnålder (Ericsson, A. 2000b, s. 25). Ett visst mått av källkritik bör framhållas gällande det bristfälliga kunskapsläget rörande röjningsrösen och stensträngar i länet. Stora delar av Strängnäsområdet är endast förstagsinventerat, vilket i framtiden kan komma att förändra fornlämningsbilden i dessa delar. Områdena kring Eskilstuna och Strängnäs kommuner innefattar en idag relativt väl utbredd jordbruksbygd, vilket kan ha resulterat i en bortodling av tidigare befintliga stensträngar. Expansionen av den moderna bebyggelsen är också omfattande längs södra Mälarkanten, vilket likaledes påverkar framförallt tidigare okända lämningar negativt. Vid detaljinventeringar efter stensträngar i till exempel Fresta socken i Uppland, har man kunnat påvisa förekomster av numera delvis bortodlade och bortschaktade stensträngsstrukturer (Ericsson & Hermodsson 1994, s. 23).

Med hänsyn till de ovan beskrivna förutsättningarna kan avsaknaden av, eller i alla fall den ringa mängden

Figur 22. Utbredningskarta över fornborgar i länet. Kartan är översiktlig och gör inget anspråk på att skildra lämningarnas faktiska antal eller exakta belägenhet i landskapet. Kartan är omarbetad efter Wigren i Sörmlandsbygden 1988:1, s. 33. Skala 1:1 000 000.

hägnadssystem i sten för länets del, generellt sätts i relation till en diskussion kring social organisation. Stensträngssystem av de typer som är kända från Östergötland och Uppland har tolkats som ett kollektivt utnyttjande av betesdriften, medan bosättningsytor och åkrar kan ses som uttryck för privat äganderätt. Det vill säga de enskilda gårdarna skulle med andra ord valt att organisera sig kollektivt. Man kan även tänka sig att kontrastera denna hägnadslagsmodell med en mer hierarkisk sådan, där en storgård haft makt över flera mindre enheter och därmed organiserat arbetet. Detta antyds av relativt stora skillnader i gårdsstorlek med mera (Pedersen & Widgren 1998, s. 304f). Brukningsperioden för stensträngssystemen dateras generellt till perioderna romersk järnålder och folkvandringstid (Widgren 1983). Med utgångspunkt i dessa exempel framstår det som tydligt att problemområdet behöver belysas ytterligare gällande Södermanlands län.

Med tanke på avsaknaden av stensträngssystem, väcks frågan om huruvida social organisation och agrara förutsättningar möjligen manifesterats på ett annorlunda vis i området. Olausson påpekar med hänvisning till Jylland och Roslagen att frånvaron av stensträngar kan indikera en tonvikt på åkerbruk (Olausson 1998, s. 109). Det bör även diskuteras om det föreligger skillnader av ideologisk natur. Kerstin Cassel har med utgångspunkt i de gotländska stensträngarna pekat på betydelsen av valet av byggnadsmaterial, det vill säga sten. Hon menar att företeelsen därmed inte nödvändigtvis ska ses som ett uttryck för ett visst ekonomiskt tänkande, utan även visar på ett behov av att manifesteras en idé om permanens och oförgänglighet (Cassel 1998, s. 100ff, jfr. Wall 2002, s.111). Med hänvisning till diskussionen kring den hierarkiska modellen om initiativ och organisation rörande uppförandet av omfattande stensträngssystem, kan man fråga sig om det för Södermanlands del föreligger en avsaknad av den typen av organisation eller intressen från en dylik organisation att dirigera arbetsinsatserna i en annan riktning? Det bör även utredas om hägnader i stället har uppförts i förgängliga material såsom trä.

Fornborgar av skilda slag finns väl representerade i Södermanland (Johansen & Pettersson 1994, s. 172f). Dessa kan utifrån en skiftande kronologisk spännvidd, geografisk spridning och formmässiga skillnader tillskrivas skilda syften. Syftena har troligen varierat då det finns exempel på såväl kontinuerligt som oregelbundet återkommande nyttjande av samma lokal under avsevärda tidsavstånd. Rent metodiskt finns problem att klargöra anläggnings- och brukningstid, samt övergivande ur ett dateringsmässigt perspektiv (Johansen & Pettersson 1993, s. 28). Olausson framhåller att uppförandet av fornborgar var särskilt intensivt under yngre romersk järnålder och folkvandringstid (Olausson 1995, s. 156). Detta ligger helt i linje med äldre uppfattningar. Förståelsen kompliceras emellertid av att vissa anläggningar har varit i bruk både före och

efter detta tidsskede. Detta påverkar naturligtvis diskussionen kring funktionsbestämning, eftersom en och samma fornborg kan ha använts av skiftande orsaker under ett längre tidsavsnitt.

En relativt vanlig uppfattning är att de utgjort befästa platser dit man kunde ta sin tillflykt eller försvara sig vid oroligheter. En fråga man kan ställa sig i det sammanhanget är om försvaret har riktat sig mot yttre hot, alternativt interna konflikter. I det sistnämnda fallet kan en viss fornborg ses som ett uttryck för en grupps kontroll av en annan inom ramen för samma samhällsstruktur. Somliga fornborgar innehåller dock spår av begravingar och rester av bränt djurbensmaterial. Företeelserna kan ses som uttryck för religiositet, där anläggningarna bör ha uppförts i syfte att utgöra grav- och/eller kultplatser (Johansen & Pettersson 1994, Olausson 1995). En genomgång av fornborgstyper innehållande skiftande morfologiska element har tidigare genomförts inom landskapet Södermanland med FMR som grund. Genomgången resulterade i 23 fornborgar med gravar, 11 gravhägnader och 21 vallanläggningar. Vidare omnämns ett icke fastställt antal anläggningsbeskrivningar innehållande uppgifter om svackor, skärvig sten och eventuella kulturlager. I FMR finns det enligt författarna utöver detta cirka 10 anläggningar som inkorporerar terrasserings (Johansen & Pettersson 1994, s. 173f). Ett exempel på en provundersökt fornborg med boplatserrelaterat material är Hultberget, Husby-Rekarne socken utanför Eskilstuna (RAÄ72). Förutom ett relativt omfattande fyndmaterial, bestående av bland annat keramik och vävtygder, dokumenterades ett större antal terrasserings i samband med undersökningen (Lorin 1978).

I nyligen framlagd avhandling presenterar Åsa Wall alternativa tolkningar av anläggningstypen. Fornborgsbegreppet diskuteras med utgångspunkt i de cirka 90 så kallade fornborgar som återfinns på Södertörn. Begreppet fornborg med sin vidhäftade tolkning som försvars- eller tillflyktsanläggning, dekonstrueras med utgångspunkt i flera olika aspekter och synsätt. I anslutning till detta definieras begreppet hägnat berg som en parallell förståelse av företeelsen. Bland annat framhålls att de hägnade bergen kan ses som liminala platser mellan olika landskapstyper. Platserna ses som heliga och knutna till föreställningar om ursprung ingående i en mytisk geografi (Wall 2003). Detta kan sättas i relation till Birgitta Johansens synsätt som å sin sida uppfattar fornborgen som en miniatyrering av Midgård (Johansen 1997, s. 143f).

En annan tolkning av somliga typer av fornborgar i Östergötland och Uppland är att de utgjort just de lokala smågods som utövat kontroll över den omkringliggande bygden. Förhållningssättet accentuerar snarare en politisk geografi i motsats till ovanstående. De befästa gårdarna har en central plats i stensträngssystemen och den omkringliggande jordbruksbygden. De

ofta omfattande byggnadskonstruktioner som fornborgar utgör, ger en uppfattning om den arbetsinsats det innebär att verkställa arbetet. Detta vittnar i sig om avsikter och innebörder hos människorna som gav upphov till borgarna. Sannolikt krävdes en samhällsorganisation av relativt sammansatt karaktär. Det är möjligt att, parallellt med den ovan förda diskussionen kring egalitära och skiktade system rörande stensträngssystemen, föra samma resonemang kring fornborgar. Det vill säga som kollektiva initiativ, alternativt genom delegation från någon eller några individer. Med andra ord, ett skikt i samhället med befogenhet att verkställa arbetsinsatsen, samt inflytande nog att engagera det antal människor som krävdes för själva genomförandet (jfr. Browall 2003, s. 121-126). Möjligen ska delar av fornborgsbeståndet i Södermanland också ses som befästa gårdar. Det får emellertid utredas vidare eftersom få mer omfattande undersökningar av fornborgar utförts i länet, samt att den viktiga komponenten stensträngssystem är okänd.

Bebyggelse under yngre järnålder

När det gäller de vendel- och vikingatida boplatsernas lokalisering och inre struktur i länet, är kunskaperna ännu ofullständiga. Enstaka undersökningar finns visserligen av enskilda boplatser, men det är problematiskt att diskutera de mer övergripande dragen. Ett enskilt exempel på en undersökt huskonstruktion med vikingatida datering och kontinuitet bakåt i tid, finns vid Frövik, Fors socken, Eskilstuna kommun (Hamilton 2001). Generellt sett har det funnits en uppfattning om platskontinuitet rörande den sena yngre järnåldersbebyggelsen och de medeltida gårds- och bytomterna. Björn Ambrosiani menar att framväxten av byarna är ett resultat av under medeltiden förändrade samhällsför-

hållanden (Ambrosiani 1964 s. 202ff). Åke Hyenstrand å sin sida anför att huvudorsaken till byarnas tillkomst vid medeltidens början står att söka i den befolkningsexpansion som kännetecknar den yngre järnåldern (Hyenstrand 1974, 1989b, s. 163). Expansionen kan avläsas i den stora mängden yngre järnåldersgravfält. Gravfältens användningstid har dock visat sig mer sammansatt och utsträckt över tid, vilket framhållits av bland annat Agneta Bennett och Bo Petré (Bennett 1987, s. 8, Petré 1987, s. 24).

För Skånes del är bytomternas relation till den vikingatida bebyggelsen något bättre förankrad än för Mälardalen (t.ex. Callmer 1986, s. 167ff, Schmidt Sabo 2001, s. 13ff). I Östergötland kan exemplet Borg utanför Norrköping nämnas. Här undersöktes 1992-93 en gård med ursprung i den sena vikingatiden och med kontinuitet fram till sen medeltid (Lindeblad & Nielsen 1994, 1997). För Upplands del kan Sanda och Pollista nämnas som exempel på bosättningar med kontinuitet från yngre järnålder till medeltid respektive nyare tid (Åqvist 1992, 1996). I Södermanlands län finns få arkeologiska belägg i form av undersökningar som understryker förhållandet. Vid Lunda i Strängnäs socken undersöktes nyligen delar av medeltida bebyggelse där bland annat resterna av ett hus med nedsänkt golv påträffades. Dateringar av fyndmaterialet från huset indikerar att byggnaden kan ha varit i bruk mellan 1200- och 1400-talet (Beronius Jörpeland & Skyllberg 2003, s. 31). Byggnadsresterna ligger i anslutning till andra, mer omfattande boplatzrester från i huvudsak järnålderns mellersta delar samt bebyggelse från nyare tid. Diskussionen rörande bybildningen behöver genomlysas på flera nivåer eftersom begreppet används på olika vis i skilda kronologiska och strukturella

Figur 23. Vy mot sydost över resterna av bebyggelsen från en bytomt i Lilla Malma socken med förmodat medeltida ursprung (RAÄ124:1). I bakgrunden syns den nuvarande gårdsbebyggelsen vid Grinda. Foto: Lars Norberg 2002, Sörmlands museum.

sammanhang. Schmidt Sabo betonar vikten av denna problematik genom att efterfråga vilken bybildning som avses i ett visst sammanhang (Schmidt Sabo 2001, s. 22, 51ff). Bybildningsprocessen kan därmed svårigen ses som ett linjärt förlopp, utan måste bedömas i relation till sitt unika sammanhang. Den tidigmedeltida landsbygdsrelaterade bebyggelsen bör analyseras med hänsyn till andra dåtida processer, till exempel urbaniseringen av de tidiga städerna, den politiska situationen, religionsförändringen, kyrkoetableringen och sockenbildningen. För länets del är detta frågor som har hög prioritet för framtida studier och arkeologiska insatser gällande bebyggelsen under yngre järnålder och tidig medeltid. Förståelsen av boplotsstrukturen för den sena yngre järnåldern, avseende kontinuitet och diskontinuitet, såväl bakåt och framåt i tid, är naturligtvis av vikt i sammanhanget (se kap *Medeltid och nyare tid* samt tema *Stadslager och urbanitet*).

Flera av de förlopp som skisserats ovan berör materialets yttringar på lokal nivå, alternativt hur enskilda förhållanden kan jämföras inom regionen. Vid mer övergripande regionala analyser av järnålderslandskapets förändring över tid, framträder likaledes kontraster i materialet. Den sörmländska bebyggelsen under vikingatid och tidig medeltid har ingående behandlats i Keith Wijkanders avhandling från år 1983. Arbetet berör framväxten av en administrativ indelning av landska-

pet Södermanland under nämnda period. Bland annat behandlas husbyarnas framväxt och funktion. Wijkander framhåller husbyarnas starka rumsliga anknytning till de tidigmedeltida kyrkorna. Med ledning av detta dras slutsatsen att ortnamnets förankring i ett förhistoriskt sammanhang (före 1100 e. Kr.) saknar faktiska belägg (Wijkander 1983, s. 136). Han ser vidare en antydning till ett svagt samband mellan husbynamnet och såväl yngre järnåldersgravfält som runstenar, vilket ytterligare understryker ställningstagandet (Wijkander 1983, s. 135f). I viss kontrast till detta har bland annat Stefan Brink framhållit att husbyarna är något sekundärt i landskapet. I skilda fall menar Brink att ortnamnsformen ändå står i relation till specifika bebyggelsekomponenter, såsom stora yngre järnåldersgravfält, storhögar med mera, av framförallt vikingatida karaktär (Brink 2000, s. 70f). Brink har även diskuterat framväxten av bygder, hövdingadömen och småkungariket för delar av Norden under järnåldern (Brink 1998, s. 298). För länets del antyds snarlika tankegångar av Carl Ivar Ståhle. I sin genomgång av de sörmländska prosterierna med tonvikt på Tören, lyfter han bland annat fram runstensmaterialet och beskriver hur detta grupperar sig i landskapet. Bland annat framhålls tre huvudsakliga runstensbygder med två äldre (Rönö, Oppunda och Jönåkers härader samt till delar Öster- och Västerrekarne härader) och en yngre (Sotholms härad) ristarfas, vilka Ståhle ser som utgångspunkten

Figur 24. Till vänster: Lodfoto från undersökningen av Eskilstuna slott och kloster. Foto: Sune Zachrisson 1962-63. Eskilstuna museums arkiv. Till höger: Detalj av romanska reliefer från Tumbo kyrka. Foto: Ivar Schnell 1964. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. A24-59.

för tre senare prosterier eller *prepositure*, nämligen *Strenginensis*, *Törensensis* och *Nicopensis* (Stähle 1950, s. 100-112, Schnell 1965, s. 11ff). Oaktat denna analys är det angeläget att förstå hur de olika koncentrationerna av järnåldersbebyggelse, på olika skalnivåer och över tid, utkristalliseras över perioden.

Med utgångspunkt i det arkeologiska materialet tycks framväxten av det yngre järnålderssamhället i Mälardalen samt inom sjöplåtå-, Vingåkers- och Östersjöområdet ha följt delvis olika förlopp. Här kommer dessa idéer endast att beläggas genom ett enskilt exempel samt beröras mycket kortfattat. Inom området i och omkring dagens Eskilstuna, det vill säga Öster- och Västerrekarne härader, har ett flertal företeelser tilldragit sig uppmärksamhet vid olika tillfällen under 1900-talet. Företeelserna utgörs av skilda källmaterial; materiella lämningar såsom vikingastilsgravmonument (Eskilstunakistor), runstenar, en relativt sett stor mängd tidigmedeltida kyrkor med romanska skulpturer (bl.a. Tumbo, Hammarby och Torpa kyrkor) samt klosterlämningar (johanniterkloster) och en hög frekvens av stora yngre järnåldersgravfält. I Kloster socken, i anslutning till det ovan nämnda klostret, har man även undersökt spår av vendel- och vikingatida bebyggelse där det bland annat påträffades så kallade guldgubbar (t.ex. Lindqvist, S. 1915, Zachrisson, S. 1963, Damell 1977, Neill & Lundberg 1994). Vidare kan man lyfta fram specifika geografiska aspekter av administrativ karaktär samt ortnamnsrelaterat material. Här avses framförallt förekomsten av en eventuellt tidigt etablerad, relativt tät och till ytan begränsad sockenstruktur.

Den materiella kulturens egenart i området, men även tidigare berörda naturtopografiska, agrara och infrastrukturella aspekter, kontrasterar mot den kända bilden av den yngre järnåldern och den tidiga medeltiden inom de övriga inledningsvis omnämnda områdena. De här antydda särdragen indikerar bland annat på tidigt kyrkligt inflytande. Parallellt kan materialet också ses i relation till grupper med ambitioner på utökade maktanspråk. För en övergripande genomgång av Eskilstunaområdets järnålder se Damell 1999a.

Bland annat Anders Andrén och Åke Hyenstrand har framfört tanken på Sigtuna som ett brohuvud för en mer eller mindre avlagset lokaliserad centralmakt (Andrén 1983, s. 61, Hyenstrand 1990, s. 74). Det vill säga ett uttryck för politisk och ideologisk kontroll i ett område där kunga- eller centralmaktsambitioner har svårare att göra sig gällande. Finns det eventuellt fler exempel på liknande strategier i andra områden, till exempel i Rekarneområdet? Sådana stödjepunkter behöver inte med nödvändighet ha utformats som anlagda stadsplaner, alternativt inte hunnit utvecklas till sådana. I det här aktuella fallet avses inte heller nödvändigtvis någon singular kungamakt (jfr. Hed Jakobsson 2003, s. 109). Anna Hed Jakobsson anför vidare i linje med Peter Sawyer att makt utövats på flera nivåer och i skilda sam-

manhang. I det här fallet avses auktoritet och ledarskap av varierande stabilitet med utgångspunkt i olika typer av allianser, individuella ledare, släktförbindelser och följn med mera (Sawyer, P. 1991, s. 9, Hed Jakobsson 2003, s. 109). Hyenstrands och Andrén tankegångar är tankeväckande, men eventuellt mer sammansatta avseende den politiska geografin, samt i rumsligt och kronologiskt hänseende.

Det finns i dag få kända fysiska spår i form av preurbana omfattande avsatta lager i Eskilstuna. Däremot kan förtätningen och i viss mån överhuvudtaget förekomsten av de ovan framhållna variabelerna i Rekarnebygden kanske ses i relation till de anförda resonemangen. Det ter det sig därmed mycket angeläget att fördjupa kunskaperna om Eskilstunaområdets tidiga historia och sätta detta i relation till de beskrivna tendenserna, både ur ett lokalt och ett överregionalt perspektiv.

Gravar

Parallellt med resonemanget kring bebyggelseförändringar och markanvändning är det relevant att på ett övergripande plan redogöra för gravarnas lokalisering, utseende och innehåll över tid under äldre järnålder. Inledningsvis omnämndes framväxten av gravfältliknande strukturer under avsnittets tidiga faser. Idémässigt kan en kollektivisering av begängelseformerna spåras ned i yngre bronsålder över skilda delar av Mellansverige (Damell 1985, s. 10ff, Carlsson, A. 2001, s. 65ff med där a.a.). Härmed åsyftas både sekundärbegravningar i de ensamliggande bronsåldersrösena, men också renodlade gravfält omfattande rösen, stensättningar och mittblocksgravar. Återigen inskräps vikten av vilka det eventuella kollektivet omfattade, samt hur definitionen av kollektivt respektive enskilt ställs mot användandet av det aktuella begreppsparat i relation till skilda kronologiska horisonter. Exempel på tidiga gravfält finns bland annat i Härads socken vid Fridhem (RAÄ19:1), Eksåg (RAÄ77:1) samt i Fors socken vid Mesta (RAÄ65 & 462).

Eventuellt finns en glidning när det gäller såväl morfologiska som lokaliseringsmässiga särdrag gällande de krönliggande, ofta storskaliga rösena. Tendenser pekar på att rösetraditionen lever kvar under yngre bronsålder och förromersk järnålder. Flera exempel från Södermanland indikerar dateringar av ensamliggande rösen eller röseliknande stensättningar till just förromersk järnålder. Bland annat vid RAÄ356 i Strängnäs socken (Svensson 2003b) samt RAÄ65 i Åkers socken, Strängnäs kommun (Norberg, manus). Fornlämningarna är emellertid ofta storleksmässigt mindre och varierar från tydligt rundade och välvda, till flacka och oregelbundna. Gemensamt är dock att de är väl exponerade i landskapet, samt skilda från den idag kända dåtida bebyggelsen. Detta förhållande skapar en intressant spänning mellan ett förtäat landskap bestående av äldre järnålderslämningar, främst synligt genom grupperingar av gravar och gravgrupper, samt de delvis

samtida, tillsynes separerade ensamliggande gravarna (t.ex. Petterson 2003a). Denna problematik behöver belysas ytterligare innan några närmare slutsatser kan dras. Exempel på koncentrationer av gravfält och gravgrupper från äldre järnålder kan ses vid Gorsinge utanför Strängnäs (RAÅ4, 5 & 6). Inom gravfälten finns uppenbarligen en kontinuitet in i yngre järnålder. Detsamma gäller gravfältet vid Högvakten utanför Nyköping (RAÅ45). Området uppvisar tydliga exempel på varierade gravformer från periodens äldre delar, samt mer renodlade partier med uteslutande höggrovar. I och med romersk järnålder sker en koncentration av gravarna och en expansion av gravfälten. Processen kan beskrivas i termer av en permanentning av kulturbyggena i kontrast till ett föregående mer rörligt system. Som en parallell har man från agrararkeologiskt håll menat att gårdarna före 100 till 200-talet e. Kr. kan ha flyttat med ett intervall om en generation (Pedersen & Widgren 1998, s.316, jfr. Göthberg 2000, s. 108ff). En kritisk reflektion angående resonemanget om permanentens och rörlighet är att samma modell används som ett slags patentrösning vid analyser av förändringar i

samband med olika tidsperioder. Till exempel bronsålder och äldre järnålder respektive äldre och yngre järnålder.

De senaste årens undersökningar har även givit flera intressanta resultat avseende gravar och gravfält från perioderna folkvandringstiden, vendel- och vikingatid. I viss mån har även kunskapsläget förändrats beträffande bebyggelsen. I kontrast till de uppfattningar som fanns under framförallt första halvan av 1900-talet, har synen kommit att förändras avseende folkvandringstiden. Tidigare uppfattades perioden som en nedgångsperiod i Mälardalen. Orsakerna till uppfattningen var flera. Ett viktigt skäl var bristen på identifierat arkeologiskt material från perioden, företrädesvis gravar. Ett annat skäl var tidens nationella strömningar förenat med en vidhäftad benägenhet att förklara och datera det folkvandringstida materialets roll och tidsställning i relation till framförallt Gamla Uppsala samt Vendel (t.ex. Bennett, 1987 s. 4f). I samband med att antalet undersökta gravlokaler i framförallt Stockholmsområdet ökade, samt framväxten av de bebyggelsearkeologiska strömningarna, förändrades bilden av folkvandringstiden (t.ex. Ambrosiani 1964). Mycket kortfattat kan Ambrosianis bild av folkvandringstiden sammanfattas med att perioden utgör en tid av stora pågående förändringar. Förändringarna kan ses i gravmorfologi, bebyggelsens och gravarnas omlokalisering från äldre lägen, samt föremåls beskaffenhet. Tydligast blir denna process i periodens slutskede (jfr. Hyenstrand 1974, s. 90).

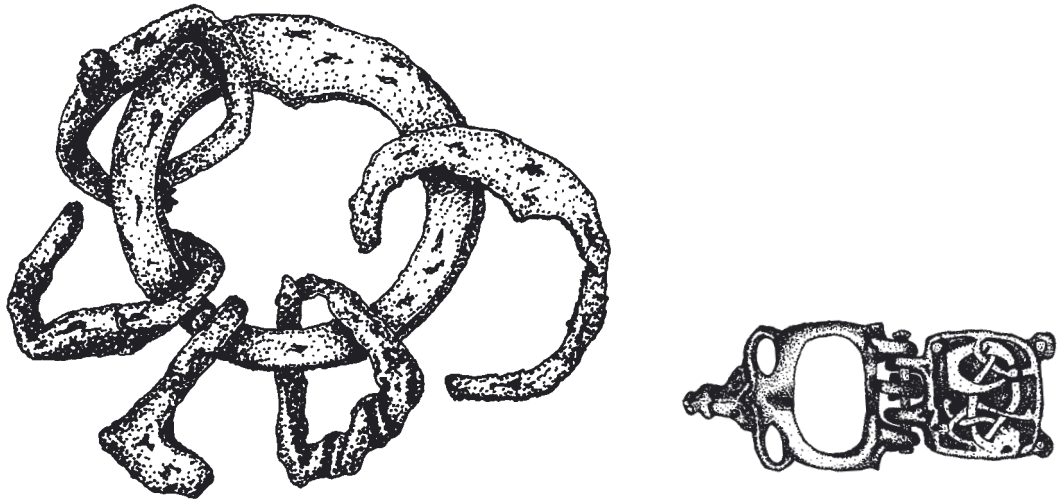
Som ett enskilt och kanske även ett exklusivt exempel på nya idéer rörande gravtraditioner kan den undersökta kammargraven från Toresunds socken i Strängnäs kommun nämnas. Anläggningen påträffades i samband med vägbreddning 1971. Inget bevarat skelett påträffades, men väl ett rikligt fyndmaterial bestående av ett svärd, en pilspets, tygrester och förgyllda silvergraffer. Vidare framkom resterna av ett bronsbeslaget laggkärl samt djurbensmaterial. Graven daterades med utgångspunkt från agrafferna till senare delen av 400-talet e. Kr. (Ringquist 1975, s. 95). Det kan tilläggas att anläggningen bedömdes som en rundad stensättning före undersökningen.

Perioden har för Mälardalens del behandlats mer ingående av Agneta Bennett. Tonvikten för hennes arbete gäller gravarna som sociala och religiösa meningsbärande. Bennett inskräper att förändringarna i gravskicket skall ses som en förändring i föreställningsvärlden, inte en förändring i den sociala strukturen (Bennett 1987, s. 190ff). För vidare diskussion angående sociala och religiösa aspekter, se tema *Konflikt och kontinuitet*.

Tillsynes markanta förändringar under mitten av det första årtusendet e. Kr. kan inte bara iaktas i gravmaterialet, utan också beträffande traditionellt agrarekonomiska beröringspunkter. I såväl Västmanland som Södermanland har man utifrån pollendiagram kunnat konstatera

Figur 25. En äldre järnåldersgrav i form av en rest sten, RAÅ76 i Torshälla socken. I förgrunden syns delar av gravgömmen där flera föremål samt resterna efter en fullvuxen individ, möjligen en kvinna, påträffades. Foto: Lars Norberg 2001, Sörmlands museum.

Figur 26. Till vänster en amuletring och till höger en näbbhuvudformad sölja från gravfältet RAÄ261 utanför Strängnäs. Skala 1:1. Teckning Patrik Gustafsson, Sörmlands museum.

att betestrycket minskar under 400 till 600-talet e. Kr, medan resultat från Uppland pekar i motsatt riktning (Pedersen & Widgren 1998, s. 310). Med andra ord indikeras här en splittrad bild av Mälardalen med en ojämn regional utveckling. Möjligen skulle vidare undersökningar med fokus på denna problematik uppvisa en mer differentierad lokal utveckling. Variationen i det regionala och lokala jordbrukets förändring över tid måste även ses i relation till den politiska och den geografiska strukturen.

Fortsatt samhällsförändring kan avläsas i gravmaterialet rörande vendeltid. Indikationer på ett stratifierat samhälle lyfts till exempel fram vid en jämförelse mellan de tidsmässigt delvis parallella gravmiljöerna inom Häradsområdet (Runcis 1994). Här undersöktes 1992 sju runda stensättningar vid Stora Skälby med entydigt vendeltida dateringar (RAÄ19:3). Runcis menar att gravfältet ingått i ett centralområde med anknytning till Kumla gård. Det påträffade materialet kontrasterar dock starkt i sin enkelhet, gentemot det intilliggande Kumlagravfältet, RAÄ15. Därvidlag framhåller Runcis att en skiktning av samhället syns vid Kumla under perioden (Runcis 1994, s. 16). RAÄ15 bestod av 148 konstaterade gravar av varierade former med kontinuitet från Kristi födelse in i det sena tusentalet. I anslutning till tolkningen av gravarna vid Stora Skälby (RAÄ19:3) kan man lyfta fram att det omkring 600-talet e. Kr. anläggs en storhög vid Kumlagravfältet (RAÄ15). Gravskicken utgjordes överlag av olika typer av brand- och skelettgravar innehållande ett omfattande och varierat fyndmaterial (Drotz & Ekman 1995). Slutsatser rörande social skiktning lyfts även fram angående 19 undersökta gravar med dateringar till 800- och tidigt 900-tal e. Kr. vid Härads kyrkby (RAÄ83). Gravfältet ligger även det i anslutning till Kumlaområdet. Hauptman Wahlgren nyanserar emellertid diskussionen genom att framhålla

att den monumentalitet som kommer till uttryck vid RAÄ15 även kan ses som ett uttryck för instabilitet. Det vill säga, betvivlad makt hålls vid liv genom monumentalitet (Hauptman Wahlgren 1995, s. 29).

Två andra exempel på delundersökta gravfält med vendeltida dateringar är Svista, RAÄ519 utanför Eskilstuna (Runcis 1995b), samt vid Stenby, RAÄ141 på Tosterön utanför Strängnäs i Aspö socken (Bennett Lagerlöf 1989). På gravfältet vid Stenby förekom ett mycket omfattande fyndmaterial i både kvinno- och mansgravar. Bennett Lagerlöf uppskattar att området, inklusive den ej undersökta delen, har uppgått till minst hundratalet gravar.

År 1994 undersökte Sörmlands museum ett gravfält i Strängnäs stadsområde, RAÄ261 (Norberg 1998). Gravfältet har haft en brukningstid som sträcker sig från folkvandringstid fram till sen vikingatid/tidig medeltid. Vid undersökningen påträffades tjugotoalet stensättningar, en båtgrav och en bålplats. Gravformerna varierade, med en påtaglig övervikt av rektangulära stensättningar. Bland de inre gravskicken iaktogs både brandgravar och skelettbegravningar med konstaterade kistkonstruktioner. Skelettbegravningarna påträffades företrädesvis i de rektangulära stensättningarna, medan brandgravarna förekom i de övriga gravformerna. Båtgravan innehöll resterna av en obränd båt. Ingen begravd människa kunde emellertid konstateras. Den centralt belägna bålplatsen, vilken överlagrades av två rektangulära stensättningar, innehöll brända ben från minst sju människor samt brända djurben från flera olika djurarter. Bland fynden på gravfältet märks spännbucklor, pärlor, och keramik. Vidare påträffades yxor, en stridsklubba, flera knivar och en bygelsax. Inom gravfältet, men utan iakttagbar relation till någon anläggning, påträffades även en amuletring.

Spridda förekomster av amuletringar på yngre järnåldersgravfält har tidigare uppmärksammats av Anita Biuw i samband med undersökningarna av bland annat i Kymlinge, Norra Spånga i Uppland (Biuw 1992, s. 134f). En generell genomgång rörande fornlämningsmiljöerna i och kring Strängnäs ges i *Strängnäs stads historia* (Lindqvist, S. 1959, s. 75-136).

Enligt tolkningen representerar gravfältets (RAÄ261) nordvästra delar det äldsta skedet med en anläggningsfas omkring folkvandringstid. Gravarna i det sydöstra området innefattar framförallt brandgravar från vikingatid. Här påträffades även en skelettgrav tillsammans med en brandgrav inom samma gravkonstruktion. De båda gravarna har med största sannolikhet anlagts vid ett och samma tillfälle (jfr Andersson, G. 1997, 1998, s. 192f). Petré har noterat att skelettgravskick och brandgravskick existerar parallellt fram till 1000-talets första eller andra decennium (Petré 1984, s. 209). Däremot kan det betraktas som mindre vanligt att de båda gravskicken uppträder inom en och samma grav. Centralt och mellan de beskrivna delområdena konstaterades den sista fasen i gravfältets nyttjandeperiod. Här utgjordes de synliga gravarna av uteslutande skelettgravar i rektangulära stensättningar. Den aktuella yttre gravformen ges ofta en entydigt sen datering förlagd till vikingatidens slutskede. Detta bekräftas av bland annat Hyenstrand och Broberg (Hyenstrand 1974, s. 20, Broberg, A. 1990, s. 34). De utförda ¹⁴C-analyserna på skelettgravarna från RAÄ261 understryker tidsställningen och indikerar även att flera av skelettgravarna anlagts in i 1100-talet e. Kr. Bristen på rumslig och kronologisk kontinuitet mellan det nordvästra och det sydöstra området förklaras av att man valt att anlägga senvikingatida skelettgravar i områdets centrala delar. Flera aspekter pekar på att det före den sena vikingatiden legat en bålplats samt flera äldre gravar inom området. De äldre gravarna har dock raserats och bålplatsen överlagrats.

Att skelettgravarna framstår som det tydligaste uttrycket för förändring inom gravfältet, beror i första hand på att gravskicket tar sig helt andra och nya uttryck än tidigare begravningstraditioner. Eftersom man har gjort de centrala delarna av gravfältet obrukbara, särskilt gällande bålplatsen, framträder en förändring av idéinnehållet i människans tankevärld. Detta kan inte entydigt ses som ett åsidosättande av en äldre tradition, utan också som en medveten anknytning till platsens mening. Ett belysande exempel är den ovan beskrivna dubbelbegravningen med en bränd och en obränd individ. Trots anläggningens sena tidsställning har det uppenbarligen inte förelegat någon motsättning i förfarandet. Förändringar i trosuppfattningen har i skilda exempel uppenbarligen inte uteslutit människor från gravfälten (Broberg A. 1990 s. 62).

Under sen vikingatid och tidig medeltid framstår samhällets förändring som påtaglig genom det faktum att

man successivt byter gravrum. Gravfälten ersätts slutligen helt av kyrkogården. Vid den tidpunkten har emellertid inte bara trosuppfattningen omformats, utan även stora delar av samhällsstrukturen. Givetvis kan man på traditionellt vis tolka skelettgravar som de på RAÄ261 som kristna begravningar. Denna entydiga tolkning kontrasterar dock mot det faktum att gravarna är förlagda till en förkristen kontext (jfr. Bodin 1997, s.142f). Ser man istället anläggningarna som ett uttryck för förändring i ett mer övergripande plan, där kristningsprocessen utgör en av flera beståndsdelar, framträder en mer mångskiftande bild av det vikingatida och tidigmedeltida samhället. De här beskrivna processerna är föga kända i länet och behöver belysas ytterligare (se tema *Konflikt och kontinuitet*).

De vikingatida gravfältsstrukturerens beröringspunkter gällande ideologiska, sociala och ekonomiska förhållanden, framstår som ytterst angelägna att tydliggöra, exempelvis när det gäller problematiken kring större gravfält med kort brukningstid. Detta kan belysas med det kanske tydligaste exemplet ifråga, närmare bestämt Tumbogravfälten i Tumbo socken, Eskilstuna kommun (RAÄ13, 24 m. fl.). Gravfälten innehåller sammanlagt drygt 500 registrerade gravar, varav 300 utgörs av höggravar. Uppgifter finns om ytterligare cirka 300, idag försvunna gravar i området. Ett annat exempel är Åsbygravfältet, Fors socken, även det i Eskilstuna kommun (RAÄ49 m. fl.). Fornlämningsområdet vid Åsby består av drygt 500 gravar, varav cirka 300 utgörs av högar. Enligt ett traditionellt sätt att se utgör de här gravfälten, genom sin storlek indikatorer på avvikande strukturer jämfört med den gängse bilden i Södermanlands län. Främst med anledning av gravfältens till synes relativt korta brukningstid i relation till den stora mängden begravda individer. Därmed kan de anförda exemplen illustrera en tidigt accentuerad förtätning av bebyggelsen inom Rekarneområdet. Enligt ett alternativt sätt att se utgör gravar inte en kvantitativ avspeglning av den faktiska bebyggelsen och en därmed förknippad befolkningensmängd. Istället kan variation i gravfältstorlek ses som ett ideologiskt förankrat uttrycksmedel. Representerar verkligen gravarna den samlade befolkningen? Hyser vissa områden förutsättningar för att vissa skikt i samhället i högre grad åtnjutit privilegiet att låta begrava sig på ett mer synligt vis? Ska även förklaringar gällande gravskicket variation avseende yttre och inre former sökas här?

Runstenar, hålvägar och depåfynd

Runstenar och depåfynd är företeelser som kan belysas ur en mängd infallsvinklar. Respektive källmaterial behandlas ofta som särskilda kategorier, delvis med utgångspunkt i olika discipliner, men även mer tvärvetenskapligt. Runstenar har traditionellt hanterats inom det språkhistoriska området (SRI), men har också utgjort en variabel i bebyggelsearkeologiska analyser (t.ex. Wijkander 1983). På senare tid har runstensmaterialet lyfts fram i sammanhang som berör vikingatida

arvsförhållanden (t.ex. Sawyer, B. 2002, s. 55-78), perspektiv på genusproblematik samt i egenskap av indikator på religiösa och politiska förhållanden (t.ex. Larsson, M. G. 1992, s.11-18, Sawyer & Sawyer 1995, s.14ff, Williams 1996, s.45-83, Lager 2002 & Gräslund, A-S. 2003, s. 483-496). Runristningar har även satts i relation till diskussioner angående gränser och liminalitet (Zachrisson, T. 1998, Hed Jakobsson 2003, s. 136 & s. 226ff). För landskapet Södermanlands del utkom *Södermanlands runinskrifter* 1924-1936 i en upplaga bearbetad av Erik Brate och Elias Wessén. *Runstenar i Södermanland* utgör ett senare och mer publikt orienterat samt kortfattat arbete gällande länets runstenar. I publikationen ingår bland annat ett antal artiklar som behandlar olika infallsvinklar på materialet (Snædal Brink & Wachtmeister 1983).

Omkring 400 runinskrifter är kända från landskapet Södermanland (Snædal Brink & Wachtmeister 1983, s. 8). Vid sidan om detta kan det även nämnas att Uppland och Södermanland utgör de runstenstätaste delarna av Norden. Det är idag sällan ifrågasatt att runstenarna i huvudsak uppförts på initiativ av individer som velat associera sig med kristendomen. Mer än hälften av Upplands runstensmaterial bär på kristna uttryck i form av inhuggna kors (Gräslund, A-S. 1996, s. 31f, Lager 2002). Till detta kan man addera de stenar som saknar kors, men innefattar kortfattade kristna böner och liknande, varvid andelen stenar med kristen anknytning ökar ytterligare. För Södermanland märks liknande förhållanden (Larsson, M. G. 1992, s. 11f).

I närheten av Vagnhärad finns två runstenar ristade med det äldre runalfabetet (Sö 24 & 32). Stenarna är daterade till omkring 500-talet e. Kr (Snædal Brink & Wachtmeister 1983, s. 140f). Andra mindre vanliga

exempel som kan omnämnas är en sten vid Kolunda i Stenkvista socken utanför Eskilstuna (Sö 113). Stenen är ristad med kortkvistrunor, för övrigt det enda kända exemplet från länet. Avsaknaden av ornamentik tillika med inskriftens utformning, gör att ristningen kan dateras till vikingatidens mellersta delar (Snædal Brink & Wachtmeister 1983, s. 85). Två stenar är försedda med vad som tolkats som torshammare. Stenarna står i Stenkvista och Västermo socknar (Sö 111 & 86). Utöver detta finns det naturligtvis mängder med figurativa inslag, vilka anspelar och ibland direkt refererar till förkristna traditioner och idéer. Dessa aspekter samsas emellertid ofta med de ovan omnämnda kristna inslagen. Så till exempel i fallet med Sigurdsristningen (Sö 101). Angående Sigurdsristningen, se tema *En arena som skiljer och förenar*. En annan tänkvärd aspekt gällande de sörmländska runstenarna är att de med utgångspunkt i ornamentiken kan delas in i en nordlig och en sydlig del. Skogsbältet Mälarmården kan här ses som en skiljelinje (Christiansson 1959, karta s. 256, Lager 2002, s. 90, jfr. dock Schnell 1965, s. 11ff). Den södra delen uppvisar med utgångspunkt i ornamentiken likheter med materialet i Östergötland, medan den norra delen stilmässigt knyter an till Uppland och Västmanland. Linn Lager framhåller att variationen främst har kronologiska orsaker (Lager 2002, s. 92).

Två andra för länet intressanta företeelser kan framhållas här. I framförallt Södermanland och Uppland, med nedslag i Västmanland och Östergötland, finns trettioalet runstenar, vilka på olika vis refererar till det så kallade Ingvarståget. En klar tonvikt, omkring ett tjugotal av stenarna, är fördelade till Södermanland och i synnerhet till Strängnäsområdet (Snædal Brink & Wachtmeister 1983, s. 25f, jfr. dock Larsson, M. G. 1986, s. 99). Ingvarståget brukar framhållas som

Figur 27. Sö 86 i Västermo socken. En av två ristningar försedda med torshammarsymboler i länet. Foto: Okänd fotograf utan år. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. MO25824.

ett av de sista vikingatågen och har daterats till strax före mitten av 1000-talet (t.ex. Larsson, M. G. 1986, s. 107). En annan aspekt av runristartraditionen är förekomsten av gravmonument i vikingastil, vanligen benämnda Eskilstunakistor efter fyndet av ett välkänt exemplar vid undersökningen av johanniterklostret i Eskilstuna (Lindqvist, S. 1915). Kisthällarna är företrädesvis knutna till kyrkomiljöer och är utpräglade kristna gravmonument. Fragment av sådana kistor är för Mellansvenska förhållanden ovanligt väl representerade i kyrkomiljöerna i och omkring dagens Eskilstuna. I övrigt existerar endast två sådana fragment i övriga delar av länet, nämligen vid Ludgo och Vrena kyrkor. I övriga delar av dagens Sverige återfinns gravhällarna annars i större mängder i anslutning till slättbygderna i Östergötlands västra delar samt i viss mån i Västergötland, strax öster om Väneren (Neill & Lundberg 1994, s. 150f).

Hålvägar är en benämning på äldre färdvägar som uppstått genom nötning på vissa platser i landskapet. Företeelsen uppstår genom erosion av lösa jordarter i företrädesvis kuperad eller sluttande terräng. Tydliga hålvägar uppträder ofta i anslutning till både gravfält från järnåldern och runstenar, varför man kan anta att trafiken varit särskilt livlig vid vissa typer av platser. Dessa kan ses som knut- eller samlingspunkter i landskapet. På vissa ställen kan man iakttä flera närliggande parallella sträckningar av hålvägar, vilka har

Figur 28. Sö 32 i Trosa-Vagnhärads socken med äldre och yngre runraden. Foto: Ivar Schnell 1970. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. MO25765.

uppkommit då man valt att gå eller rida vid sidan om den ursprungliga vägen.

I gynnsamma fall finns möjligheter att studera tidsdjupet avseende de aktuella kommunikationssystemen. Detta kan genomföras genom att studera eventuella lagerföljder och tramphorisoner, samt daterbart material i form av borttappade föremål och analyser av organiskt material. Vidare bör fornlämningstypen sättas i relation till det omgivande kulturlandskapet och närliggande fornlämningsmiljöer. Hålvägar är väl företrädda i Södermanlands län. Som exempel på sådana platser kan Släbro utanför Nyköping (RAÄ5, 55, 291 i Nikolai socken), Tumboområdet nordväst om Eskilstuna (RAÄ24, 47 i Tumbo socken) och området kring Sigurdsristningen nämnas (RAÄ125 i Jäder socken och RAÄ28 i Sundby socken).

Rubriceringen depåfynd innefattar flera fenomen och kräver en översiktlig presentation. Genomgången gör inga anspråk på att vara komplett och kan utan tvivel breddas, nyanseras och fördjupas (se tema *Depåer och offer i Södermanland*). Depåer under järnålder leder vanligen tankarna till begreppet ädelmetall som påträffats på varierande sätt i likaledes varierande omständigheter. Det kan exempelvis röra sig om enstaka lösfynd, hopade fynd och slutna fynd. Torun Zachrisson presenterar i sin avhandling en operationell definition av ädelmetaldepåer under vikingatid som lyder; "[...] ett eller flera föremål av silver tillsammans tyngre än 10 g, eller minst 10 mynt av silver funna tillsammans med föremål och mynt av guld". (Zachrisson, T. 1998, s. 61). Zachrisson bemöter risken att enstaka lösfynd med presumtiv roll som deponerade ting, till exempel exklusiva guldföremål, därmed riskerar att uteslutas ur sammanhanget. För att minimera denna ovisshet gör Zachrisson en avgränsning mot vad som ursprungligen förmodas utgjort gravanknutna fynd. Detta låter sig göras genom att mängden silver- och guldföremål konstateras vara relativt ringa i gravar från vikingatid. Det skall dessutom tilläggas att Zachrissons analys avser Gästrikland samt Uppland med undantag för Björkö (Zachrisson, T. 1998, s. 56ff).

För landskapet Södermanland finns ett antal arbeten och översikter av varierande karaktär rörande i huvudsak vikingatida silverdepåer (Linder 1935, 1936, Jonsson, K. 1986 & Elfver 2004 med där a.a.). Frédéric Elfver konstaterar bland annat att landskapet Södermanland är det sjätte fyndrikaste inom det nuvarande Sveriges gränser med cirka 5300 vikingatida mynt. I sitt arbete anför Karin Jonsson att de sörmländska skattfynden med utgångspunkt i spridningsanalyser och myntdateringar uppvisar vissa förändringar över tiden. Hon menar att fram till 970 talet e. Kr. kan myntdepåerna i huvudsak knytas till landskapets östliga delar, samt att de till övervägande del innehåller opräglat silver och islamiska mynt. Efter denna tidsgräns är fynden jämt spridda över landskapet och domineras av präglat

material med västerländsk härkomst (Jonsson, K. 1986, s. 48). Elfver påpekar i sin artikel att det yngsta vikingatida mynt som påträffats i Södermanland är funnet i närheten av Duveholm utanför Katrineholm. Myntet är präglat i Köln under ärkebiskop Hermann III, 1089-1099 (Elfver 2001, 2004). Härvidlag är det angeläget att påpeka att avgränsningen mellan vikingatid och tidig medeltid är oklar. I det här sammanhanget efterfrågas en fördjupad definition av depåfenomenet i relation till tidsavgränsningen mot den tidiga medeltiden. När upphör de vikingatida silverdepåerna för länets del? Ett rimligt antagande kan med hänvisning till Zachrissons avhandling vara i samband med att samhällets sociala och religiösa omformning under den sena vikingatiden och den tidiga medeltiden (jfr. Zachrisson, T. 1998, s. 204ff). Hur skall de vikingatida depåerna tolkas? I det avseendet kan man även ställa sig frågan om företeelsen lever kvar, transformerad till andra former, till andra typer av depositioner (se även tema *Depåer och offer i Södermanland*).

Zachrisson ser tendenser till att vikingatida ädelmetalldepåer, företrädesvis silverskatter, föregår runstensresandet och det faktum att respektive gård inkorporerats i den kristna gemenskapen (Zachrisson, T. 1998, s. 218). Silverskatterna kan enligt Zachrisson likväl ses i relation till runstensresandet. Bägge kategorierna kan ha fyllt liknande funktioner eftersom både silverskatter och runstenar konstateras vara knutna till bebyggelse och gravar, men även till olika typer av ägo gränser i landskapet (Zachrisson, T. 1998, s. 118, 194ff & s. 201ff). Tolkningen av silverdepåerna och runstensresandet under vikingatid kan helt kortfattat sammanfattas som ett dåtida sätt att skapa, åter skapa och vidmakthålla platsens identitet och värna den egna gårdens landskap (Zachrisson, T. 1998, s. 218).

Presentationen av depåfynd har hitintills kommit att behandla vikingatida silverskatter. Det finns emellertid ett antal andra föremålskategorier från olika delar av järnåldern, vilka kan ses som depåer eller eventuellt kan jämföras med sådana. Dessa presenteras här översiktligt för att belysa att begreppet depåfynd är ett sammansatt begrepp som kan tillmätas olika innebörder avseende skilda kategorier under olika tidsskeden.

Vid byggnadsarbeten på Storegården i Tuna by, Västerlunds socken, påträffades 1774 landets till vikten största guldfynd. Ursprungligen skall fyndet enligt SHM ha uppgått till cirka 11,5 kilo och innehöll förutom obearbetat guld även flera bearbetade föremål av hög kvalitet. Det kan tilläggas att uppgifterna angående fyndomständigheter samt skattens vikt och sammansättning är något oklara. De bevarade föremålen utgörs av en halsring, den så kallade Tureholmsringen, samt ett antal beslag till svärdsfäste och skida (SHM 21, 28 & 29). Ringen är dekorerad med ett yttäckande mönster bestående av rader med halvmånformiga stämplar och har bedömts som inhemsk produktion. På besla-

gen syns bland annat två hästliknande figurer med pannorna riktade mot varandra. Ornamentiken kan ses som ett exempel på folkvandringstida formspråk (Stenberger 1971, s. 467ff). Skatten benämns vanligen Tureholmsskatten då fyndet gjordes på ett hemman tillhörigt greve Nils Adam Bielke, dåvarande ägare till sätesgården Tureholm. En tiondel av fyndet löstes in och förvaras numera vid Statens historiska museum.

Andra typer av fynd som kan omnämnas i det här sammanhanget är de tre små statyetter eller figuriner, som påträffades vid undersökningen av ett boplatsoområde vid Lunda utanför Strängnäs. Figurinerna framkom i anslutning till två mindre byggnader alternativt ett hägnat område belägna inom boplatstyten. Byggnaderna har preliminärt tolkats som spåren av två kulthus. I en artikel i *Fornvännen* placeras föremålen i tidsintervallet mellan romersk järnålder och vikingatid, dock inte inom det allra tidigaste respektive det allra senaste skedet av föreliggande perioder. Vidare framhålls det att Lunda inte varit någon vanlig järnåldersgård med anledning av hur platsen strukturerats, samt det starkt ritualiserade sammanhanget. Ett sammanhang som bland annat inkorporerar vad som tolkats som en offerlund (Andersson, G. et al. 2003, s. 125f).

Föremålen är intressanta paralleller till fyndet av en jämförbar lösfunden figur från Rällinge i Lunda socken utanför Nyköping (SHM 14232). Vidare kan man även se de tre förstnämnda figurinerna avseende framförallt fyndomständigheten, i relation till de så kallade guldgubbarna, eller guldblocken (Andersson, G. et al. 2003, s. 126). Guldblock förekommer i anslutning till vad som brukar tolkas som rituella aktiviteter och är en spridd företeelse i Skandinavien som uppmärksammas mycket de senaste åren. Guldblocken och de därmed förknippade aktiviteterna kan vanligen relateras till stora hallbyggnader och fynden görs ofta i anslutning till stolphålen. Guldgubbar har i Mellansverige exempelvis påträffats på Helgö i Mälaren, vid Ultuna i Uppland och vid Husby i Närke. Vid delundersökningen av Eskilstuna slott, johanniterklostret samt resterna efter den romanska kyrkan inom området, framkom även resterna av vendel- och vikingatida bebyggelse. I vad som beskrivs som de äldsta iakttagna lagren gjordes fynd av två stycken så kallade guldblock eller guldgubbar (Zachrisson, S. 1963, s. 17-74). En frågeställning rörande företrädesvis figurinerna är huruvida de skall ses som deponerade, alternativt utgjort personliga föremål avsedda för ett mer kontinuerligt bruk (jfr. Dunér 2003, s. 6).

Medeltid och nyare tid

Björn Petterson

Det aktuella kapitlet är uppdelat i avsnitten *Landsbygden* och *Städerna*, något som vid första anblicken framstår som självklart, men som vid en närmare

granskning av källmaterialet framstår som mindre en given uppdelning. Här avses till exempel inom vilket sammanhang företeelser som byar, kloster och borgar skall behandlas. Därför kommer beskrivningen att börja på landet och successivt närma sig staden. Därigenom underlättas förhoppningsvis möjligheterna till en ökad förståelse för uppkomsten och förändringen rörande olika materiella uttryck från vikingatid till nyare tid.

På samma sätt som det finns flera olika typer av städer, till exempel den preurbana centralorten respektive den urbana staden, finns det också flera olika typer av byar. Diskussionen om bebyggelsestruktur och bybildning i övergången mellan järnålder och medeltid har under de senaste årtionden varit intensiv inom både arkeologi och kulturgeografi (Göhtberg 2000, s. 101ff med där a.a.). Trots detta råder oklarheter angående definitionen av begreppet. En vanlig definition är att en by skall bestå av minst två gårdar med ett avgränsat ägområde, inom vilket gårdarna har enskilda ägor. Under medeltiden i Sverige hade begreppet *by* betydelsen *bebyggelse på landsbygden*, medan den i Norge och Danmark även betecknade *städer*. Jämför *by* och *landsby*. I de medeltida lagarna hade *by* betydelsen en självständig namngiven bebyggelseenhet med fastställda gränser för bland annat åker äng och betesmark (Göthberg 2000, s. 101, se även kap. *Järnålder; Bebyggelse under yngre järnålder*).

Cistercienserklostrens etablering på landsbygden under 1100-talet kan på ett liknande sätt jämföras med tiggarmunksordnarnas, som var starkt förknippade med framväxten av det nya urbana samhället. Tiggarmunkarna etablerade sig i Sverige på 1230-talet och utgjorde bland annat en möjlighet för gifta lekmän att utöva en personlig religiositet, något som tycks ha tilltalat handelsmännen i städerna. Man har också pekat på gillenas religiösa betydelse och deras koppling till tiggarmunksordnarnas kloster (Regner 2004). I fallet med Nyköpingshus kan man förmoda ett ömsesidigt beroendeförhållande mellan borgen respektive landsbygden som försörjningsbas och staden som handelsplats och administrativt centrum för Södermanland.

I och med medeltidens inträde och de tidiga städernas grundande började riket Sverige ta form och landskapet Södermanland kom att ingå i ett större administrativt sammanhang. Parallellt blev överhetens makt allt större och slutligen nationsomfattande. Ett begrepp som kan sägas gälla för hela medeltiden i Europa är *feodalismen*, en period då förhållandet mellan bönder och adel var i stort sett likartat. Feodalismen består av de strukturer och sociala institutioner som uppkom omkring 1100-talet och upplöstes med systemets fall i början av 1800-talet. Två grundläggande element i det feodala systemet var dels att makten i samhället baserades på jordäggande, dels att den härskande gruppen hade privilegier som garanterades av staten. En viktig förutsättning var att landboväsendet organiserades, där

landborna kan jämföras med senare tiders arrendatorer. Jordräntan från landborna och statens skatter på jorden blev det viktigaste sättet att överföra resurser till de styrande i samhället. Epoken inleds med statens upprättande och avslutas med privilegiesamhällets fall. Före medeltiden fanns det ingen statsmakt som kunde stadfästa jordäggande, istället baserades makten mer på kontroll av underlydande. Då privilegiesamhället började vittra bort under 1700-talet blev makten alltmer att baserad på kapital (Myrdal 1999, s. 13f).

Begreppet feodalism har använts med skiftande innebörd. En uppfattning är att begreppet bör gälla endast det länssystem som dominerade i Väst- och Sydeuropa under perioden 900- till 1200-talet. Enligt den betydelsen var det ömsesidiga trohetsförhållandet mellan en länsherre och hans vasaller grundläggande. Länen var ursprungligen utdelade på livstid, men kom alltmer att gå i arv. Förhållandet ledde med tiden till ett politiskt sönderfall. Makten försköts från den centrala kungamaktens kontroll över till de lokala feodalherrarna som innehade länen. En vidare definition av begreppet är den hierarkiska sociala struktur som betecknas av beroendeband. Här avses den producerande bondebefolkningen som stod i beroendeförhållande till de jordäggande feodalherrarna, vilka även utövade den offentliga makten. Enligt marxistisk eller histo-

Figur 29. Trohet och ömsesidiga förpliktelser bekräftades genom homagium-cermonin mellan vasallen och feodalherren. Illustration ur en tysk handskrift från 1300-talet (NE 1991, Band 6, s 185).

riematerialistisk teori är feodalism en särskild typ av klassamhälle, där tonvikten läggs på exploaterings- och utsugningsförhållanden. Bönderna som var de direkta producenterna tvingades erlægga ränta i form av dagsverken, produkter eller pengar. Tvånget grundade sig på att den härskande klassen hade monopol på den militära våldsapparaten i samhället. Enligt denna historiesyn upprätthölls ideologin i samhället av kyrkan. Även om tendenser till feodala förhållanden fanns i Norden, så skilde de sig från de villkor som rådde på kontinenten. Till exempel blev länen aldrig ärftliga och därmed skedde aldrig någon decentralisering av den politiska makten. Ur ett marxistiskt perspektiv förekom dock feodalism i Norden under medeltiden genom att bönderna stod för produktionen och även tvingades betala ränta till jordägare eller skatt till statsmakten. De enskilda jordägarna lyckades dock aldrig få samma kontroll över den offentliga makten som på kontinenten (Lindkvist T. 2001, s. 116). Angående begreppet *feodalism* i Sverige, se även Thomas Lindkvist (Lindkvist T. 1988, s. 15ff). Den statsbärande kungamaktens framväxt i Sverige skedde långsamt och ryckvis och var etablerad först i och med Magnus Ladulås regeringstid i slutet av 1200-talet (Tesch 1991).

När det gäller medeltiden, ett tidsskede då de första skriftliga källorna i form av brev, testamenten och tänkeböcker börjar dyka upp, så är det viktigt att komma ihåg att det skriftliga materialet inte behandlar alla företeelser i samhället. Det skrivna materialet har ett syfte som ibland ger en vinklad och redan tolkad bild av det medeltida samhället. Därför är det viktigt att påpeka att det arkeologiskt framtagna materialet är en stor och viktig del av den tillgängliga information vi har om denna tidsperiod. Det har dessutom karaktären av förstahandsinformation i jämförelse med det skriftliga materialet. Ur ett arkeologiskt perspektiv innehåller perioden medeltid till nyare tid ett stort och varierat material som speglar många nya företeelser. De största förändringarna gäller bybildningen, feodaliseringen, sockenbildningen, kristnandet och riksbildandet. Detta har lämnat spår i form av bland annat bytomter, kloster, kyrkor, nya gravläggningsformer, borgar, kastaler, hela städer, samt gruvor och olika typer av bruksmiljöer. Den fornlämningsform som har lämnat de mest omfattande spåren är den medeltida staden med sina mäktiga kulturlager. Där ingår, förutom rester efter stadsbebyggelsen även ett stort fyndmaterial, kyrkor, kloster och borgar med mera.

Projektet *Det medeltida Sverige* (DMS) har bedrivits sedan början 1960-talet och kartlägger med ledning av namnformer, kartangivelser, landskapshandlingar och medeltida material den medeltida bebyggelsen i Sverige. För Södermanlands landskap finns delen Tören med Svartlösa och Sotholm publicerad (DMS 2:1). Rönö härad publicerades i en egen del under år 2001 (Janzon 2001). DMS för Hölö finns som manus och skall enligt planerna tryckas tillsammans med Rönö

härad. Dessutom finns en del material rörande Öster- och Västerrekarne härad hos DMS samt i Sörmlands museums arkiv.

Inom projektet *Medeltidsstaden* har det producerats rapporter som sammanfattar det arkeologiska läget för länets medeltida städer, *Strängnäs* nr 10 (Järpe 1979), *Nyköping* nr 13 (Broberg, B. 1979a), *Trosa* nr 14 (Broberg, B. 1979b) och *Eskilstuna/Torshälla* nr 16 (Järpe 1982). Projektet avslutades med den mer översiktliga och analyserande delen *Sjuttiosex medeltida städer* nr 73 (Andersson, H. 1990). Inom projektet utgavs även en rad mer tematiska rapporter som behandlade frågor om handelsplatser, urbaniseringsprocessen, tomtindelning, ägosystem, omland, sockenbildning samt föremålsstudier (Andersson H. 1979a, 1980, 1984, Andersson & Redin 1980).

Den mellansvenska administrativa indelningen under sen järnålder och tidig medeltid har behandlats av Åke Hyenstrand och Keith Wijkander (Hyenstrand. 1974, Wijkander 1983). I sin avhandling *Hus, land och län* presenterar Birgitta Fritz förvaltningen i Sverige under perioden sent 1200-tal fram till år 1434 (1972, 1973). För Södermanlands del får Nyköpings borgfögderi, Södermanlands fögderi samt Gripsholms borgfögderi särskilda genomgångar. Vidare beskriver Ulf Sporrang, i sitt arbete *Mälarbygd*, den agrara utvecklingen i Mälardalen (1985). Gripsholms slott behandlas historiskt och konsthistoriskt av P. O. Westlund (1948). Sammanställningar av medeltida material rörande Nyköping finns även publicerat, förutom i den ovan nämnda stadsrapporten, av Ivar Schnell (1963). Nyköpingshus är beskrivet av bland annat Sven T. Kjellberg (1923), Erik Bohrn (1941), Mats Bergman (1992) och Christian Lovén (1996). Mats Roslund har i sin avhandling gjort en grundlig genomgång av förekomsten av så kallad östersjökeramik i mellersta respektive södra Sverige. Han diskuterar bland annat olika keramiktyper och de därmed förknippade kontakter som bör ha förelegat mellan skilda områden. Härvidlag behandlas bland annat vilken betydelse detta kan ha haft för Nyköping och andra delar av Södermanland (Roslund 2001). Läget för grundforskning är ofullständigt och sammanställningar behöver kompletteras ytterligare. Det sörmländska inlandet med sjösystemen är det område som är minst känt i sammanhanget. Finns det till exempel kontinuitet i området eller har det skett ödeläggelser i bebyggelsen?

Landsbygden

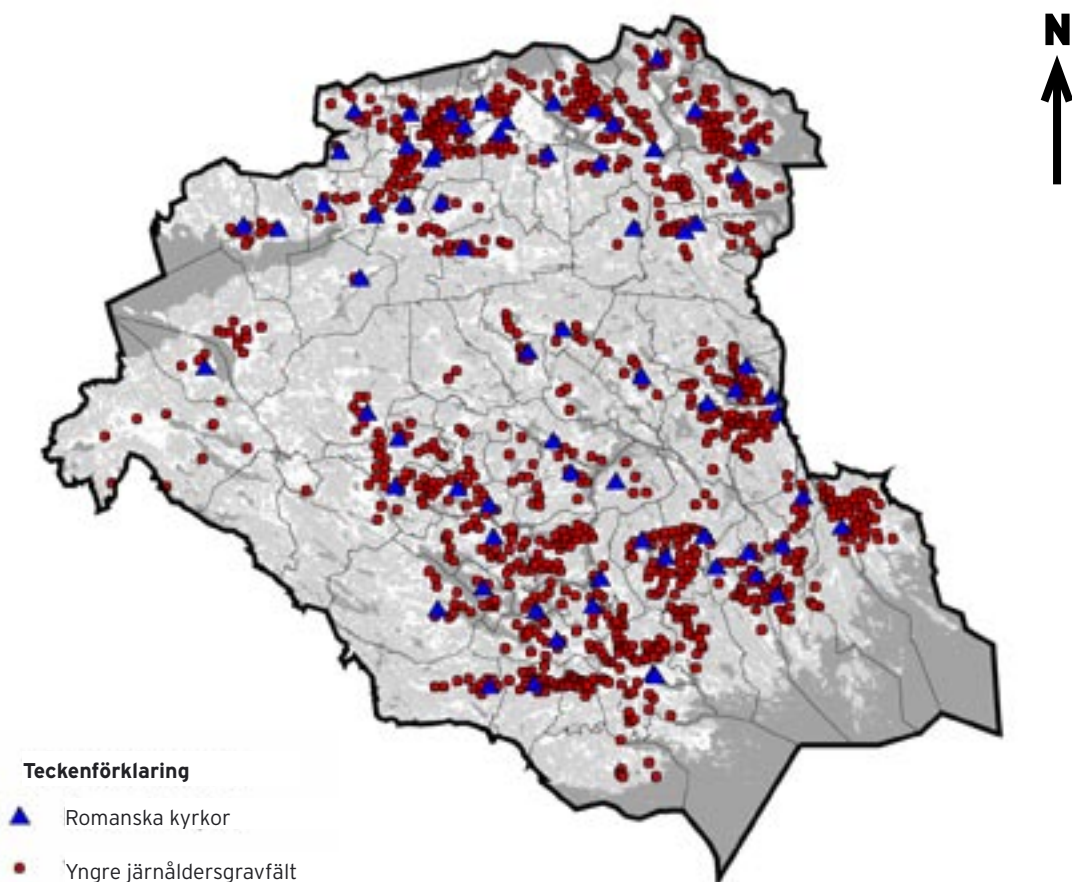
Ur ett fornlämningsperspektiv anknyter järnålderns gravfält och bebyggelse starkt till odlingsbygderna. Vid en överblick framträder ett antal väl avgränsade järnåldersmiljöer spridda inom landskapet. Under yngre järnålder och vikingatid har Södermanland med utgångspunkt från bland annat gravar, gravfält och ortnamn etc. beskrivits som sex kärnbygder inom landskapet Södermanland, eller fem bygder inom länet Södermanland.

Rekarneområdet i nordväst, Selaön, Strängnäs- och Mariefredsområdet i norr, Vattenledssystemet i öster, större delen av Södertörn, samt området strax norr och nordväst om Nyköping (Sporrong 1985, s. 41).

Kristnandeprocessen kan ses i det arkeologiska materialet, bland annat i form av övergången från det traditionella brandgravskicket till begravningar av obrända skelett orienterade i östvästlig riktning. I några fall har undersökta gravar kunnat dateras mer noggrant då fynd av mynt eller andra daterbara föremål som kammar gjorts. Från södra Uppland finns exempel på brandgravar som anlagts så sent som i tiden efter 1030-talet och att gravfält fortfarande använts efter 1080-talet. Det arkeologiska materialet visar att religionsskiftet i Norduppland inträffar först en bit in på 1100-talet och att gravfälten i vissa fall fortsätter att användas fram mot slutet av seklet (Broberg, A. 1991, s. 49ff). I äldre forskning ansåg man att Sigtuna anlades som ett kristet bålverk mot det hedniska Gamla Uppsala. Det arkeologiska materialet och runstenarna i staden med omland visar snarare att den kristna tron var en förutsättning

för att staden skulle kunna anläggas. Merparten av de senvikingatida och tidigmedeltida runstenarna, oavsett om de är försedda med kors eller ej, anses vara kristna monument. Det är då viktigt att tänka på att kristendom i ett tidigt skede var en angelägenhet för en mindre del av befolkningen. Det vill säga samhällets övre skikt i form av kungen och hans män samt enskilda storbönder (Tesch 2001a, s. 26f).

När det gäller Uppland så tycks kristnandeprocessens framåtskridande ha nått olika långt beroende på geografiska förhållanden, men även beroende på vilken samhällsmiljö man befann sig i. Processen inleddes i staden redan i slutet av 900-talet och var genomförd i och med anläggandet av kyrkor med kyrkogårdar vid mitten av 1000-talet, medan landsbygden låg flera decennier efter. Liknande förhållanden kan ha varit aktuella mellan centralbygder och mer perifera områden i Södermanland. Ett exempel på ett undersökt gravfält från denna tidsperiod i Södermanlands län är RAÄ261 i Strängnäs socken (se kap. *Järnålder; Gravvar & tema Konflikt och kontinuitet*).

Figur 30. Utbredningskarta över gravar från yngre järnålder och romanska kyrkor. Kartan är översiktlig och gör inget anspråk på att skildra gravarnas faktiska antal eller exakta belägenhet i landskapet. Kartan är omarbetad efter Schnell 1965, s 26ff och Wigren i *Sörmlandsbygden* 1988:1, s. 30. Skala 1:1000 000.

Gårdar och byar.

Kulturgeografer menar att det faktum att läget för forn-lämningar, företrädesvis gravar, och medeltida byar ofta sammanfaller, visar att byar verkligen existerade under järnåldern. Kulturgeografer betonar i högre grad än arkeologer kontinuiteten mellan förhistoriska boplatser och medeltida gårdar och byar (Frölund & Wilson 1993, s. 139ff). Synen på den reglerade byns ålder varierar i litteraturen, men de flesta forskare placerar bybildningen till tiden runt tidig medeltid (Sporrong 1985, s. 51). Det äldsta skriftliga belägget för hägnadssamarbete finns belagt från omkring år 1325 i Västergötland, varifrån ett samtida dokument finns bevarat. En man vid namn Lars Djäkne kom till Vedums socken där han hjälpte prästen med en del arbete. För detta fick han en gård och hade hägnadspålit som de andra bönderna i byn. Enligt hans egna anteckningar får vi veta att var och en av de tre byarna bestod av två till tre delar som i sin tur bestod av fyra till sex gårdar. Bysamarbetet var redan från början ett komplicerat system av förpliktelse. För att hålla vissa grindar och gärdesgårdar i skick kunde ibland enskilda personer ha ansvaret och ibland hela byar (Myrdal 1999, s. 101). Byar har tillkommit på olika sätt och kan exempelvis ha bildats när driften av huvudgårdar upphörde under senmedeltid och ägorna delades upp mellan landbogårdar. Många byar har uppkommit då ensamgårdar och gårdsgrepp flyttat samman under yngre järnålder och tidigmedeltid. Förhållandet gäller främst skattegårdar. Flera av järnålderns yngre gravfält är så stora att de måste ha tillhört flera gårdar eller enheter större än en gård (jfr. dock kap. *Järnålder; Gravvar*). Även medeltida hemmansklyvning kan ha lett till bybildning. (Ericsson, A. 2000c, s. 123).

Endast ett fåtal bytomter är arkeologiskt undersökta inom Södermanlands län. Några exempel kan dock nämnas. Ett område strax söder om Bråta gamla bytomt i Trosa-Vagnhärads socken har undersökts. I schakten påträffades stenrader som avvek från dagens gärdesindelning, men sammanföll väl med 1690 års karta. De tolkades som risdiken med dränerande funktion och var eventuellt även gärdesavgränsande i ett äldre ägosystem (Åqvist 1996). Ärja i Åkers socken omnämns i skriftligt material första gången år 1275 i samband med att en mästare Palne testamenterar jord till flera kyrkliga institutioner, däribland Ärja kyrka. Vid en arkeologisk undersökning drogs flera schakt genom den gamla bytomten (RAÄ270), varvid svart jord, skärvig sten, ben, kritpipor samt yngre rödgods framkom. Kulturlager och fyndmaterial daterades som äldst till tidigt 1600-tal och platsen tolkades som en liten åkervret strax sydväst om den egentliga bytomten. Även en yta strax sydost om RAÄ270 undersöktes år 1994. Vid det tillfället framkom spår efter fiske och järnhantering från vikingatid/medeltid och nyare tid (Ljung 1996a med där a.a.). I samband med utbyggnaden av Svealandsbanan utfördes år 1994 en förundersökning av Valtomta by i Tumbo socken (RAÄ86). Valtomta omnämns för-

sta gången i skriftliga källor år 1290, samt på den äldsta kända kartan från år 1647, då det var ett kronohemman. Bytomten låg i direkt anslutning till ett vikingatida gravfält. Vid undersökningen påträffades ett stort sammanhängande kulturlager innehållande senvikingatida keramik, tegelfragment och yngre rödgods, vilket ger en datering till vikingatid/tidigmedeltid och nyare tid. Dessutom framkom syllstensrader och trärester från två hus som tillsammans med fyndmaterialet är daterat till 1500-1800-talet (Persson, B. 1994). Angående spridning av senvikingatida keramik och östersjökeramik på landsbygden i Mälardalen och i Södermanland, se Mats Roslund (Roslund 2001, s 224-230).

Med anledning av att E20 fick ny sträckning mellan Strängnäs och Eskilstuna, utfördes ett arkeologiskt samarbetsprojekt mellan Sörmlands museum och RAÄ UV-Mitt under åren 2001 till 2002. Längs sträckan undersöktes bland annat en gårdstomt och ett kvarnläge. Anläggningarna och fyndmaterialet på gårdstomten kunde till största delen hänföras till 1600-1800-talet. Inslag av medeltida aktiviteter påträffades i form av en huskonstruktion med nedsänkt golv och fynd av bland annat keramik och en dubbelkam (Beronius Jörpeland & Skyllberg 2003, s. 31ff).

Undersökningar av bytomter i länet har förekommit främst i samband med arbeten i väg- och järnvägssträckningar, som till exempel E4, E20 och Svealandsbanan. Resultaten har dock oftast varit magra med obefintliga mängder av daterande föremål och fragmentariska bebyggelse rester. Inga översiktliga sammanställningar är gjorda. Enligt fornminnesinventeringen år 1987 fanns ett 30-tal övergivna by- och gårdstomter, från förhistorisk tid och medeltid, längs ett stråk mellan Nyköping och Trosa (Sörmländsk kulturhistoria 1987, s. 14).

Jordägande och godsbildning

Den medeltida ägostrukturen i Södermanland är speciell genom att andelen frälsejord är påfallande stor. Keith Wijkander har visat att huvuddelen av Södertörn, Öknebo-Hölebo och delar av Mälabygderna var relativt fullbyggda redan under järnåldern. Mönstret kan ses i relation till att de inre delarna av sjöplatån, Mälarmärden och strandlinjeområdena inom Rönö och Jönåkers kustsocknar i högre grad är medeltida etableringsområden. Grovt sett har alltså etableringen skett från öster till väster över landskapet. Det tycks finnas ett samband mellan bebyggelseutveckling och ägandeform av jord. Krono- och kyrkojordarna är relativt sett vanligare i tidigt fullbyggda områden, medan frälsejordarna har en tydlig tendens att dominera i socknar som ännu ej var fullbyggda under järnåldern. Socknarna var givetvis befolkade redan under förhistorisk tid, men inte med samma utsträckning som de nämnda östra och norra områdena i landskapet. Frälsejorden har ett kärnområde i Oppunda härads äldsta centralbygder från vilket den expanderar i två riktningar. Inledningsvis sker detta mot Jönåker i sydöst och vidare mot Rönö härads kust-

socknar. Därefter sker utvidgningen mot angränsande socknar i nordväst inom Oppunda härad och därifrån mot socknar i angränsande härader. I Mälardalen förekommer frälsejord oftast inom övergångsbygder mellan slätt- och skogområden. En småskalig bebyggelsestruktur inom sådana bygder kan ha haft ett relativt sämre utvecklat by- och sockensamfund, vilket lett till sämre sammanhållning. Slutligen visar skattejordarna en tendens att vara vanligast i både de äldsta och de yngsta socknarna, medan de är mer ovanliga i de medeltida socknarna. Ytterligare en tendens är att de expanderar söderut från Rekarne. Frälsejordens starka ställning i de medeltida expansionszonerna tycks visa att här fanns andra förutsättningar för frälset att etablera sig än i tidigt mer fullbyggda områden. Bortsett från delar av Rekarnebygden och mindre områden i de västra och sydvästra delarna av länet, så saknar Södermanland slättbygder och har ofta små bebyggelseenheter. Under drottning Margaretas tid, omkring 1400-talet, förvärvades en del jord till kronan kring slottet Gripsholm. Senare under 1500-talet dominerade frälsejorden som ägandeform i landskapet. Samtidigt fanns en koncentration av kyrkojor kring de tidigare kloster- och kyrkostäderna Eskilstuna och Strängnäs. Stora delar av kyrkojorden hade ursprungligen ägts av stormannagårdar och kommit i kyrkans ägo på olika sätt. (Sporrong 1985, s. 39-45, Wijkander 1987, s. 59-65).

Tidiga kyrkor och sockenbildning

De tidigmedeltida romanska kyrkorna har ungefär samma rumsliga utbredning som järnåldersbygdena, men med en tydlig dragning mot de gamla odlingsbygdena. Ingen större avvikelse kan spåras på ett övergripande plan i spridningsbilden mellan de två olika företeelserna. Förhållandet kan tolkas som att det inte skett någon förskjutning i bebyggelsemönstret mellan yngre järnålder och tidig medeltid.

Stefan Brink menar att två företeelser tycks ha utgjort grunden för sockenbildningen, närmare bestämt kyrkobyggnaden och tiondeorganisationen. Kyrkorna uppfördes i ett första skede av stormän vid deras gårdar och av kungamakten vid kronogods. Därmed kan byggnaderna bland annat ses som en demonstration av maktförhållanden och införandet av en ny religion med centralt förankrad organisation. Från omkring 1100-1150 finns tiondeorganisationen säkert belagd i Norden, vilket gör att man kan räkna med en mer organiserad sockenbildning från detta tidsavsnitt. Under perioden 1100-1300 har den grundläggande sockenbildningen ägt rum i Norden och då tidigast i de södra delarna. Sockenbildningen måste ses som en allmän historisk process där idéerna kommer till Skandinavien från England och kontinenten (Brink 1990, s. 137, jfr. Nilsson, B. 1998).

Mats Anglert har i sin avhandling och i flera artiklar utrett förhållandet mellan järnåldersbebyggelse och tidiga kyrkor. Med ett exempel från Bjäresjö i Skåne

beskriver han en tidig kyrklig etablering vid början av 1000-talet. Kyrkan har haft stark anknytning till en större gård som stått för prästens uppehälle, vilket antyder att den var privat egendom. Vid mitten av 1100-talet anas en ökad offentlighet då kyrkan uppförs i sten och gårdens huvudbyggnad flyttas till en ny plats väster om tornet. Prästgården får samtidigt sin placering strax öster om kyrkogården intill absiden och koret. Den kyrkliga etableringsprocessen måste betraktas mot bakgrund av riksenandet, då kungamakten och den nya kristna överheten manifesterade sin makt bland annat genom att bygga kyrkor. Ett nytt samhälle av feodal karaktär uppstår. Med tiden, när den kyrkliga organisationen växte sig starkare, ökade strävan att skilja sig från det världsliga inflytandet. Detta kan ses bland annat genom införandet av patronatsrätten som en begränsning av det privata inflytandet över kyrkobyggnaden. Med den ökade offentligheten ökade också församlingarnas möjlighet att påverka hur kyrkobyggnaden skulle förvaltas (Anglert, 1995, 1998, s. 209ff & Anglert 2001).

Ett liknande förhållande mellan de tidiga kyrkorna och den tidiga medeltidens stormansgårdar kan antas ha förekommit även i området runt Mälardalen. Ann Cathrine Bonnier menar att de första träkyrkorna i Uppland kan ha haft andra placeringar än de senare sockenkyrkorna, förslagsvis invid stormansgårdar eller tingsplatser (Bonnier 1987, s. 19). Det har konstaterats att vissa speciellt utformade kyrkor helt klart är uppförda av högfrälset, antingen i ett material som tegel eller med någon form av västmarkering. De flesta romanska kyrkor är uppförda som stormannakyrkor, medan de gotiska salskyrkorna snarare byggts av socknens församling (Bonnier 1997).

Exempel på motsvarande omfattande undersökningar av en tidig kyrka och med tillhörande stormansgård, som den i Bjäresjö i Skåne, finns för närvarande inte från Södermanland. Några lämpliga objekt för framtida tvärvetenskapliga forskningsinsatser skulle kunna vara kyrkorna i Rekarneområdet, till exempel Tumbo kyrka och Ekeby kyrkoruin väster om Torsåkra, samt de tidigmedeltida kyrkorna i och norr om Eskilstuna. Andra kända kyrkoruiner i länet med tidigmedeltida ursprung är Ärja och Kärbo väster om Mariefred samt Kila väster om Nyköping. Tidigt övergivna kyrkor med kort brukningstid är lämpliga vid arkeologiska undersökningar med anknytning till den tidiga medeltiden. Orsaken är att senare tiders aktiviteter ej i samma grad har skadat tidiga grav- och byggnadsstrukturer, vilket ofta är fallet när det gäller kyrkor med lång kontinuitet. För närmare beskrivning se *Kyrkorna i Södermanland* av Ivar Schnell (Snell 1965). Se även projektrapporten *Södermanland landskapets kyrkor* som översiktligt behandlar den totala kyrkobyggnadsverksamheten, samt kartlägger kyrkoruiner och nu försvunna kyrkor. Projektet fokuserar på etableringsskedet samt om- och nybyggnadsfaser (Kempff Östlind 2003).

Figur 31. Flygfoto av Ekeby kyrkoruin. Foto: Lennart Hansén, utan år. Sörmlands museums arkiv. Bildnr: M024951.

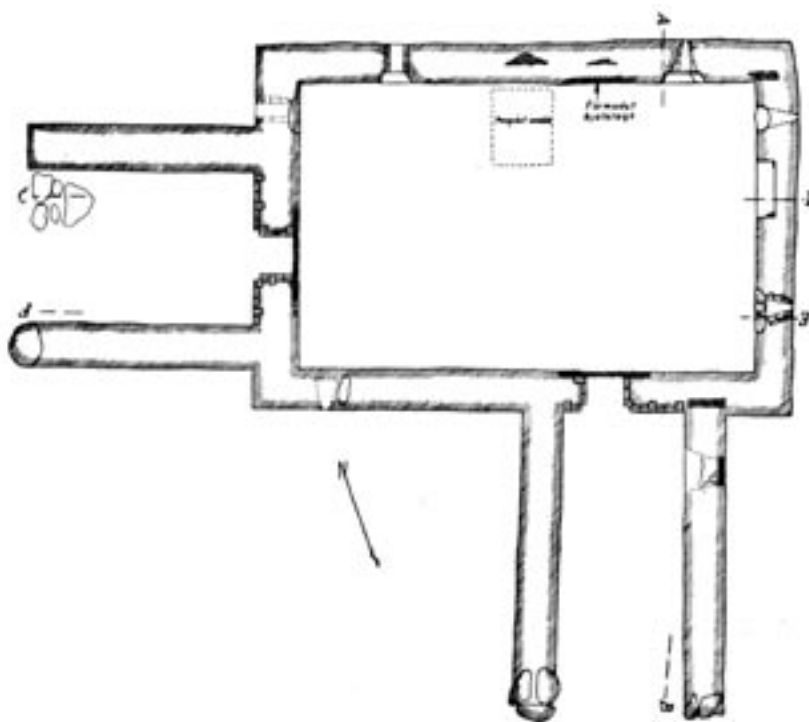
Endast ett fåtal tidiga kyrkor är undersökta i länet. Däribland Kila och Ekeby kyrkoruiner som undersöktes invändigt i början av 1950-talet. Ekeby kyrka omnämns för första gången av biskop Isar i Strängnäs i ett brev daterat till 8/1 år 1302. I brevet omnämns Herr Johannes som kyrkoherde i Torshälla och Ekeby. Därefter förmodas Ekeby ha upphört att existera (Collmar 1977, s. 498 med där a.a.). Kyrkan är byggd av sten med ett rektangulärt långhus och rakslutet kor, vilket är en vanlig planlösning under tidigmedeltid. En något ovanligare detalj är att öppningen mellan långhus och kor har haft två ingångar, en på var sida om en mittpelare. I Södermanland finns idag ingen bevarad kyrka med denna anordning. Intressanta paralleller till Rekarnebygdens tidiga kyrkor kan dock bland annat sökas i Närke (Zachrisson, S. 1984, s.83-105). Vid tidigare undersökningar av kyrkor i Skåne har iakttagelser av delade triumfbågar gjorts. Det är möjligt att fler av Södermanlands tidiga kyrkor har haft en liknande plan. Ekeby kyrka har tidigt blivit övergiven och är därmed bevarad i orört skick med kyrkogård och den omgivande bogårdsmuren i behåll. Vid den nämnda undersökningen framkom ett flertal gravar under kyrkans golv, där både män, kvinnor och barn begravts. Vid koringången påträffades en murad grav, vilken delvis var täckt av en gravhäll. I graven fanns skeletten efter tre män samt ett Knut Erikssonmynt. Ekeby kyrkoruin har en stor forskningspotential när det gäller själva byggnaden, men även kyrkogården kan berätta om gravskick under den för Södermanland förhållandevis utforskade tidiga medeltiden (Gejvall 1953, s. 95ff, Nordberg 1960, s. 8ff).

Hösten 2003 genomfördes en mindre undersökning av Sörmlands museum i Sättersta kyrka nordost om Nyköping (Larsson, H. manus). Arkeologiska undersökningar hade tidigare inte utförts i kyrkan. Dess äldsta delar bedöms vara uppförda vid 1100-talet eller i början av

1200-talet och är idag bevarade i det dåtida långhusets hela omfattning. Senast år 1500 revs kyrkans östgavel och låga kor, varvid kyrkan förlängdes. Parallellt med denna förändring slogs de tre valven (Schnell 1965, s. 196f). Den aktuella undersökningen genomfördes i samarbete med den byggnadsantikvariska avdelningen vid Sörmlands museum och ingår som en del i ett större renoveringsprojekt av Sättersta kyrka. Arbetet bestod i att undersöka och dokumentera kulturlager och murverk i ett planerat dräneringsschakt längs korväggarnas insidor. Under golvplattorna längs det smala schaktet frilades delar av ett flertal murrester och kulturlager från medeltid och nyare tid. Vid den södra muren fanns delar av ett avvikande murparti, eventuellt äldre än den södra väggen. Dessutom påträffades en murad gravkammare från nyare tid, en del av ett äldre altarpodium och en altarplatta (Larsson, H. manus). Resultaten berättar om tidigare okända delar av kyrkan äldre byggnadshistoria och visar på att samarbetsprojekt över sektorsgränserna på detta sätt kan ge goda resultat.

Stormansgårdar, stenhus och borgar

Inom arkeologin har frågan om förhållandet mellan vikingatid och tidigmedeltid setts som både kontinuerlig och diskontinuerlig, exempelvis gällande stadsväsendets uppkomst och byarnas etablering. Man talar ofta om plats- eller områdeskontinuitet när det gäller bebyggelse eller funktioner av olika slag. Kontinuiteten kan emellertid också ligga på det sociala planet i form av släktskap eller som strukturell kontinuitet. I det arkeologiska materialet kan detta ses i form av återkommande manifestationer på en och samma plats i landskapet. Till exempel i form av runstensresande, en speciellt utformad kyrka eller en senmedeltida huvudgård. Maktstrukturerna kan då ha legat låsta på samma plats under lång tid utan att vara knutna till en speciell släkt (Hansson 2001, s. 34). Under vikingatid och tidigmedeltid verkar kontrollen av lokalsamhäl-

Figur 32. Plan över Trolleträsk ruin undersökt av Wilhelm Holmqvist år 1938 (Holmqvist 1939, s 121ff). Ritning ATA. Skala 1:400.

let ha utövats av mindre grupper, jämfört med de stora grupperna av frälsemän under senmedeltid. De mindre grupperna under den förstnämnda fasen, var de som under sen vikingatid manifesterade sin makt genom att resa runstenar och senare också lät bygga stenkyrkor vid sina huvudgårdar. Denna lokala aristokrati fortlevde i viss utsträckning också i medeltidens senare del. I det skriftliga materialet från 1300-talet uppträder en ny typ av makthavare vid sidan av det gamla *runstensfrälset* som en stor grupp lågfrälsemän. Vid införandet av det formella frälset fanns det sannolikt möjligheter även för andra än det gamla frälset att ta del av den lokala makten. Det är fullt troligt att det under tidigmedeltid fanns en stor grupp som motsvarade det senmedeltida lågfrälset, men som inte hade möjlighet att manifesteras sin existens genom att bygga stenkyrkor (Hansson 2001, s. 147).

Ett exempel från Småland visar att det inte var självklart att närvaron av en stormansgård betydde att man lät uppföra en stenkyrka. Den på 1800-talet rivna timrade kyrkan i Edshult har med ledning av byggnadstekniskt komplicerade detaljer tolkats som en gårdskyrka. I anslutning till kyrkan finns en borgkulle och platsen för huvudgården Edshult. Frånvaro av stenkyrka behöver alltså inte betyda frånvaro av ett lokalt frälse. (Hansson 2001, s. 105). Den helt dominerande metoden att hitta huvudgårdar har hittills varit att söka i skriftligt material. Vissa av de skriftligt belagda gårdarna kan även identifieras arkeologiskt. Huvudgårdar enbart belagda arkeologiskt är i de flesta fall befästa i någon form och de ligger ofta i ett avsides läge. Tidigmedeltida huvudgårdar kan även beläggas mer indirekt genom spridning av runstenar och speciellt utformade kyrkor. Ystadprojektet

visade att huvudgårdar kunde spåras genom studier av historiska kartor. Det kunde därigenom konstateras att huvudgårdarna hade haft sina ägor i lägen nära kyrkan och samlade i betydligt större tofter än övriga gårdar i byn (Hansson 2001, s. 46f med där a.a.).

Man skulle kunna ställa frågan om godsetableringarna i medeltidens expansionszoner representeras av de gamla stormansläkterna eller den nyare lågadeln. Det finns ett flertal lämpliga objekt för undersökningar av medeltida stormansgårdar och stenbyggnader i Södermanlands län. Exempel på sådana platser är förslagsvis Trolleträsk, en medeltida stenhusruin i Stora Malms socken. En mindre undersökning utfördes i ruinen av Wilhelm Holmqvist år 1938. Det är oklart vad som framkom i det lilla schakt som markerats på Holmqvists grundplan. Det är likaledes oklart om ytterligare jordmassor fördes bort utöver det som rymdes i det begränsade schaktet (Holmqvist 1939, 121ff). Ett annat exempel på en mindre undersökning är den vid Råfsnäs kungsgård i Toresunds socken norr om Mariefred. Här utförde Sörmlands museum en arkeologisk förundersökning år 2000. Vid undersökningen framkom murar efter en äldre källare samt spisfundament vid huvudbyggnaden och den så kallade Vasastugan. Murarna ¹⁴C-daterades till 1451-1526 e. Kr. (Hermelin 2002).

En inventering av den medeltida Sätessgården Eggartsnäs (RAÄ7) i Halla socken, utfördes under år 2002. Lämningarna efter den medeltida gården ligger på en udde i Hallbosjön, cirka en kilometer från byn Ödesby/Ekeby. På platsen finns rester efter tre stora bostadshus, vilka är placerade på tre sidor kring en stor stenkällare som antagligen var grunden till en kvadratisk fatabur.

Ingen befästning eller stenhus fanns på platsen, utan samtliga byggnader var antagligen timrade. Anläggningen var orienterad mot sjön och i direkt anslutning till husen finns också lämningarna efter en kajanläggning där båtar kan ha angjort platsen. Kring husen finns plana terrasserade ytor som antyder en gårdsplan och en plats för trädgårdsanläggningar. Lite längre bort finns lämningar efter ekonomibyggnader (Skjällberg 2003a). Särskilt intressant blir Eggartsnäs genom de källor som nämner platsen som sätesgård för Eggard van Kyren. Han omnämns även som riddare år 1343. Troligen har gården uppkallats efter denne person och en hypotes kan vara att gården anlades av honom. Detta borde i så fall ha skett på 1330- eller 1340-talet, ungefär samtidigt som han gifte sig med Katarina Ulfsson, dotter till lagmannen Ulf Gudmarsson (Ulvåsaätten) och Birgitta Birgersdotter (Finstaätten), det vill säga den Heliga Birgitta (Anthoni 1957, s. 68f). År 1350 reste Katarina till sin mor Birgitta i Rom, där hon år 1351 fick besked om sin makes död. Eggard nämns i livet sista gången år 1350. Dödsorsaken är inte känd, men tidpunkten sammanfaller med digerdödens härjningar i Sverige. Katarina återvände aldrig till Eggartsnäs utan stannade i Rom. Efter Eggard van Kyrens död omnämns inte Eggartsnäs i senare dokument. Man kan förmoda att gården övergavs och förföll någon gång efter 1350 (Gillingstam 1977, s. 3ff). Eggartsnäs ger en unik möjlighet att studera en sätesgård som troligen varit i bruk under endast en generation. Det finns ett flertal exempel på att Eggartsnäs inte glömdes bort helt och hållet efter det att gården övergavs. Från 1800-talet finns flera uppgifter om att man i bygden uppfattat lämningarna som en speciell plats för äldre bebyggelse, exempelvis en herrgård eller ett kloster (Lovén 1996, s. 470, Josephson 2004). Det skulle vara av stort intresse att ta fram ett arkeologiskt material på denna plats som kan knytas till byggnadslämningarna och det skriftliga materialet.

Ytterligare exempel på en undersökt plats för en medeltida sätesgård är borgruinen vid Tärnö i Husby-Oppunda socken. Tärnö var under 1400- och 1500-talen sätesgård som under 1600-talet ombildades till säteri. Ett vikingatida gravfält utan anknytning till bebyggelse är ofta ett resultat av en säteribildning under 1600-talet, då den äldre bondbebyggelsen i vissa fall blev avhyst för att ge plats åt herrgårdsbebyggelsen. Vid Tärnö finns fyra sådana gravfält. Ofta går det att spåra namnet på den äldre bebyggelsen genom lantmäterikartor eller skriftliga källor. När det gäller Tärnö finns inga sådana uppgifter, vilket tyder på att bebyggelsen övergivits kanske redan under medeltiden. Under vikingatid bör det ha funnits minst två gårdsheter i närheten av de nämnda gravfälten. Namnet Tärnö dyker upp första gången år 1303, i samband med en donation av jord. Men det är först år 1436 som Tärnö kan knytas till en känd släkt. Det är då frågan om ett lokalt lägräse ur släkten Örnfot. I början av 1500-talet tillhörde Tärnö den högadliga släkten Brahe. Borgruinen undersöktes

år 1987 av Riksantikvarieämbetet och Stockholms universitet samtidigt som en kartering av området utfördes av Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Vid karteringen dokumenterades grunden till borgruinen, tre terrasser och två ingångsstigar. Vid den arkeologiska undersökningen påträffade man bland annat två brakteater daterade till 1470-1520, det vill säga senmedeltid. Det finns flera möjliga förklaringar till hur Tärnö kan ha uppstått, men allt tyder på att de äldre gårdarna avhysts före 1400-talet (Josephson 1991, s. 123ff med där a.a.).

Tre sätesgårdsbildningar har studerats inom Ripsa socken, nämligen Edeby, Tova och Åboö. Edeby som ligger invid ett ed mellan Båven och Edebysjön har inget känt gravfält. Istället finns ett gravfält och ett flertal terrasser på västra sidan om edet intill sjön Båven. Enligt äldre uppgifter skall gården Hommesta ha legat på platsen, vilken antingen är en föregångare till Edeby eller en avhyst gård. Edeby beboddes i mitten av 1400-talet av Lars Axelsson Tott. Tova är beläget på en halvö vid Båven och omgivet av tre gravfält. Gården beboddes under början av 1400-talet av häradshövdingen Martin Karlsson Färla, för att under 1500-talet övergå till frälsehemman under Edeby. Åboö ligger på en före detta ö i Båvens sjösystem, omgivet av flera hemman med gravfält. Det är oklart om sätesgården Åboö har avhyst någon medeltida gård eller om den är den första etableringen på platsen. Inga medeltida huslämningar är kända i området. De medeltida sätesgårdarna och säterierna i Södermanland är inget enhetligt material, vilket visar sig när dess uppkomsthistoria studeras närmare (Josephson 1991, s. 128ff med där a.a.).

I en artikel från 1932 behandlar Martin Olsson de runda kastalerna längs Sveriges kust. Han tolkar dem som ett system av kustbefästningar, uppförda av kung Knut Eriksson i slutet av 1100-talet till skydd mot sjörövare från andra sidan Östersjön (Olsson, M. 1932, s. 273-304). Hans teorier godkänns av de flesta forskare, men inga skriftliga belägg finns för ett sådant system vid denna tid och ingen av platserna nämns i källmaterialet före mitten av 1200-talet. Tornen har ändå tydligt enhetliga drag. Vid Kilaån cirka tre kilometer väster om Nyköping finns en kastal av denna typ, nära platsen för Stora Kungsladugården. Kastalen upptäcktes på 1940-talet av Ivar Schnell som också undersökte den år 1953. Schnell konstaterade att den hade måttet 15,1 meter i diameter med 3,1 meter tjocka murar. Förutom några djurben gjordes inga fynd, vilket tolkades som att kastalen hade haft en kort användningstid och övergivits under fredliga former (Schnell 1971, s. 101). Christian Lovén tolkar den som en så kallad gårdsbarfred till Svanvik som var sätesgård år 1324 (Lovén 1996, s. 438ff).

Ytterligare en kastalliknade ruin (RAÄ67) finns vid Hjälmarens nordöstra strand, i Öja socken, invid Stora Sundby även kallad Borgklippan (FMR). Anlägg-

ningen undersöktes på 1960-talet då skalmurar av tuktad gråsten frilades. Inga daterande fynd framkom vid undersökningen (ATA dnr 4823/60). Christian Lovén tolkar den som en medelstark befästning invid Hjälmarens smalaste passage och framhåller att tornet säkerligen fanns vid tiden för Mecklenburgarnas erövring av landet år 1364 (Lovén 1996, s. 301f). För en utförligare sammanställning av ruiner i Södermanlands län, se *SMA*, utdrag ur *FMR, Medeltida ruiner i Södermanlands län*.

Nyköpingshus borgruin vid stadens åmynning är den enda bevarade världsliga byggnaden från Nyköpings medeltid. Den är starkt kopplad till grundandet av staden och centralmaktens inflytande över såväl staden som regionen. Sedan 1900-talets början har ett flertal undersökningar av varierande storlek utförts inom borgområdet. De mest omfattande genomfördes under 1920-talet av Sven T. Kjellberg, (*SMA*, Kjellberg 1923) samt under 1970-talet (Billig 1974, s. 39). Målsättningarna med undersökningarna var främst att dokumentera murverk, samt att frilägga och rekonstruera slottets renässansmiljö. De relativt omfattande undersökningarna på 1920-talet berörde dock i mycket liten grad borganläggningens medeltida historia. Endast i samband med undersökningen av Kärntornet identifierades ett medeltida material med fynd av bland annat skor, kammar, träföremål och keramik, se figur 56 (*SMA*). Byggnadsundersökningar på 1930-talet har resulterat i en hypotes om att en kastal skulle ha uppförts på platsen under 1100-talet (Lundberg 1929, s. 234ff, jfr. dock Lovén 1996, s. 84, not 9). Dokumentationsmaterialet

från de äldre undersökningarna är ett delvis outnyttjat grundforskningsmaterial med god potential för att fördjupa kunskaperna kring borgens historia. I många av de äldre undersökningarna saknas dock generella sammanställningar, samt tydligt formulerade frågeställningar. De har sällan genomförts med en stratigrafisk undersökningsmetod, vilket bland annat lett till oklarheter rörande byggnadens äldsta faser.

Med utgångspunkt i de beskrivna förutsättningarna utförde Sörmlands museum under hösten år 2003 en mindre forskningsundersökning invid den norra ringmurens insida. Syftet var att skapa ett nytt underlag för att besvara frågor angående anläggningstid, äldre murverk och aktiviteter inom borgen. Vid undersökningen framkom drygt metertjocka kulturlager, samt stenpackningar och rester efter murverk. Lämningarna kunde dateras med hjälp av fyndmaterial och jämförelser med anslutande murverk. Lagren bestod till stor del av omväxlande löst och fast kalkbruk. Mellan de olika kalkbrukslagren fanns tunna avsatta kulturlager av jord innehållande bland annat trärester, kol och sot. Fyndmaterialet var mycket begränsat och bestod av en sammansatt dubbelkam, ett fragmentariskt lås samt enstaka keramikskärvor och metallfragment. Benmaterialet var däremot något rikligare och koncentrerade sig framförallt till de tunna jordlagren mellan kalkbrukslagren. I de djupaste lagren, närmast berget, var de avsatta jordlagren tjockare och fetare. De fasta kalkbrukslagren tolkades till största delen som byggnationslager tillkomna vid uppförandet av byggnader invid ringmuren. De undersökta lagren och murverken

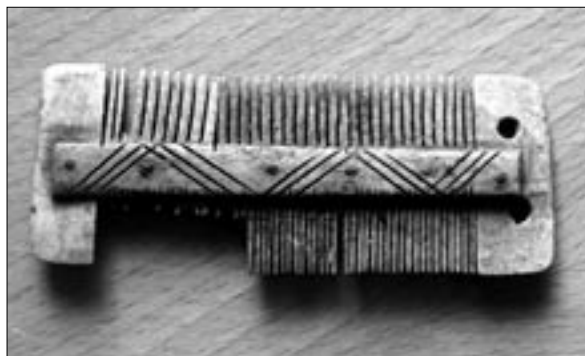

Figur 33. Till vänster: Flygfoto av kastalen i Kiladalen väster om Nyköping. Fotograferad på 200 meters höjd. Foto: Flygflottillen F11 i Nyköping 1951. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. M013041. Till höger: Radiorepotage i samband med undersökningen av Kilakastalen år 1955. Foto: Ivar Schnell 1955. Sörmlands museums arkiv. Negnr. A12-247.

kunde i stor utsträckning kopplas till varandra och en relativ stratigrafi upprättades, där även murverk synliga ovan mark innefattades (Norberg & Petterson 2003). Mer exakta dateringar förväntas då resultaten från ¹⁴C-analyserna är färdiga. Om analyserna ger goda resultat kan de olika faserna få absoluta dateringar och diskussionen kring de olika murverken kan föras vidare. Avgörande för resonemanget om en eventuell kastal på platsen är bland annat dateringarna av de äldsta lagren.

Gripsholms slott anlades av Bo Johnsson (Grip) som döpte borgen efter sitt vapen. Han bytte till sig gods i området under slutet av 1370-talet och i ett av sina brev från år 1386 kallar han det sin *curia* (sätesgård). Gripsholm nyanlades uppenbarligen som sätesgård vid denna tid. År 1472 bytte Sten Sture till sig Gripsholm och hade det som sin privata gård. År 1498 doneras gården till det nyligen grundade kartusianerklostret *Pax Mariae*. Vid början av 1500-talet återkrävde Gustav Vasa klostret och bildade kungsgård, samt påbörjade byggandet av det nuvarande slottet (Lovén. 1996, s. 305 med där a.a.).

Sörmlands museum utförde under år 2002 en arkeologisk förundersökning som omfattade flera schakt i slottsparken väster om slottet (Petterson 2003b). Den kungliga trädgårdsmästaren Hans Friese anlade år 1551 en trädgård med kryddor, rosor och träd på den västra sidan av slottet. På 1720- och 1730-talet, under Ulrika Eleonoras tid, uppfördes en ny trädgård på platsen och som grundläggning fylldes den sankta marken upp med en till två alnar jord. En tegelmur med plåttäckning fick inhägnas den nya trädgården. Under slutet av 1700-

Figur 34. Sammansatt dubbelkam påträffad vid undersökningen av den inre borggården vid Nyköpingshus hösten 2003. Daterad till 1200-1300-tal. Foto: Björn Petterson 2003, Sörmlands museum.

talet påbörjade Gustav III rivningen av tegelmuren och omvandlade trädgården till park (Clemedson 1973, s. 51ff med där a.a.). Vid en jämförelse mellan äldre ritningar och de undersökta partierna av muren, framgick det att läget för trädgårdsmuren på kartan stämde väl överens med resultaten från undersökningen. Av muren återstod endast den knappt meterbredda grundmuren några decimeter under markytan. Undersökningen visar även att marken utanför muren fyllts ut med stora mängder krossat tegel och sten inför uppförandet av denna (Petterson 2003b).

Kloster

Vid 1500-talets början fanns det i Sverige ett femtiotal klosterstiftelser fördelade på åtta ordnar. Drygt hälften

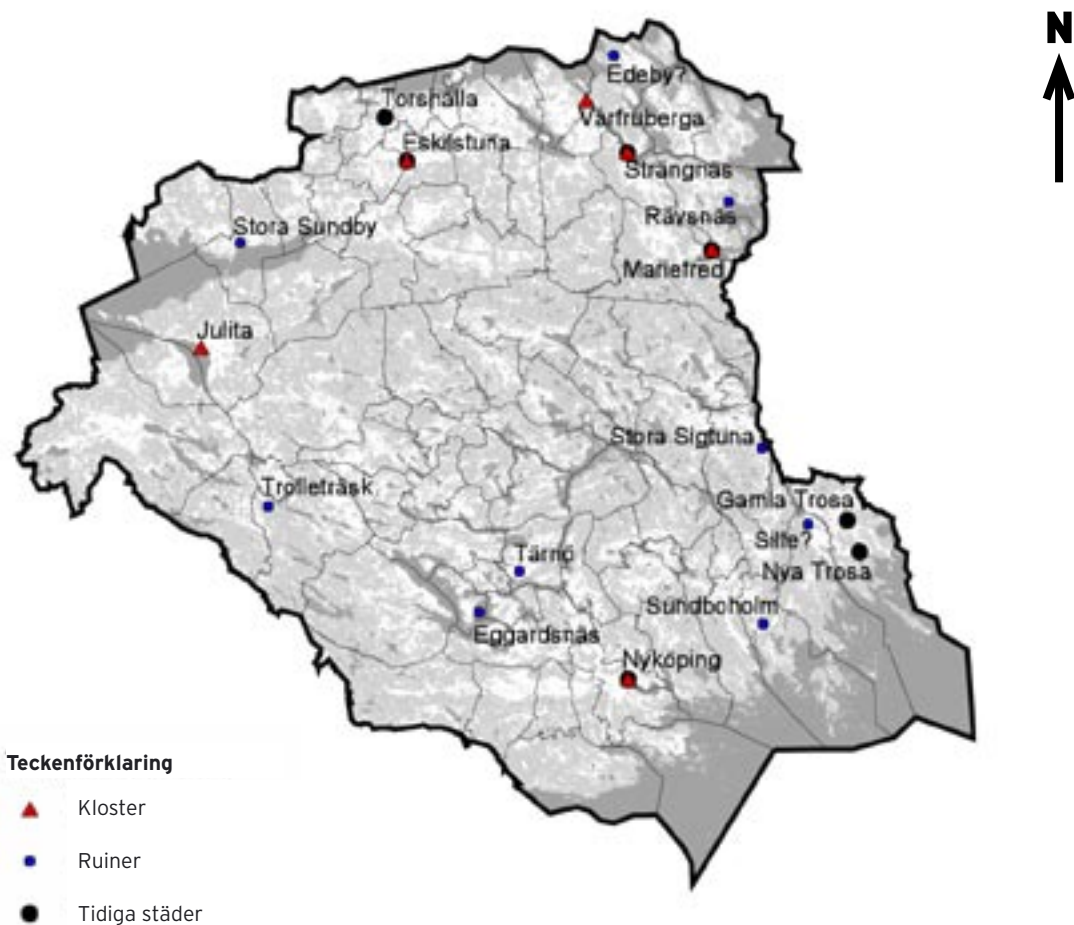

Figur 35. En av profilerna från forskningsundersökningen vid Nyköpingshus. Profilen visar lagerföljden från berggrunden och uppåt. Lagren utgörs av ett antal medeltida byggnationsskeden samt tunna avfallslager. Foto: Lars Norberg 2003, Sörmlands museum.

av landets klosteranläggningar låg i städerna där de båda tiggarmunksordnarna franciskaner och dominikaner dominerade. Därutöver fanns även johanniter, birgittiner, kartusianer och karmeliter. På landsbygden återfanns cistercienser, antoniter och kartusianer tillsammans med johanniter och franciskaner (Karlsson 1993, s. 113).

Så gott som samtliga svenska kloster grundades under 1100- eller 1200-talet med undantag för birgittinerorden, vilken grundades under 1300-talet. Därutöver grundades karmeliter- och kartusianerrörelsen under 1400-talet. 1100-talet dominerades följaktligen av cistercienserna, medan 1200-talet behärskades av tiggarmunksordnarna franciskaner och dominikaner (Karlsson 1993, s. 113-122). I Södermanland fanns sex kloster fördelade på fem ordnar (Sundquist 1953, s. 34). Samtliga kloster avvecklades av Gustav Vasa under början av 1500-talet och för Södermanlands del finns varken klosterkyrkor eller klosterbyggnader bevarade till idag.

I en artikel i *Kulturell mångfald i Södermanland* vill Elisabeth Regner nyansera bilden av den medeltida kristendomen och beskriver den som mångfacetterad och föränderlig. Mötet mellan den *monastiska kulturen* (klosterkulturen) och det omgivande samhället betonas och exempel hämtas från de cisterciensiska klostren. Cistercienserkloster placerades normalt på landsbygden och hade i allmänhet en enhetlig plan med en klostergård omsluten av fyra byggnader och kyrkan i den norra delen. Runt om anläggningen fanns ofta gästhus, sjukstuga och bostadshus samt ekonomiområden. I Södermanland fanns under medeltiden två cisterciensiska kloster, det ena ett munkkloster i Julita och det andra ett nunnekloster i Vårfruberga. Genom en jämförande studie och sammanställning av kända donationer till dessa båda kloster, visar Regner att de två klostren hade en likartad utveckling fram till 1300-talets mitt. Medan Vårfruberga drabbades av en permanent nedgång i donationer, så tycks Julita klostrets höjdpunkt infalla vid mitten och slutet av 1400-talet. Samtidigt

Figur 36. Utbredningskarta över tidiga städer, kloster och medeltida ruiner. Julita och Vårfruberga kloster ligger till skillnad mot övriga långt utanför de tidiga centralorterna. Cistercienserklostren etablerades på landsbygden, huvudsakligen på gränsen mellan odlad och obruten mark. Kartan är omarbetad efter Josephson 1991, s 129. Skala 1:1000 000.

som nya relikter införskaffades till Julita kloster, så genomfördes ombyggnationer och en utökning av klostrets gudskomplex. Detta tolkas som en ökad öppenhet mot omvärlden. Den materiella kulturen, i form av arkitektur och planlösning, bör ses som en aktiv del i klostrets dialog med det omgivande samhället (Regner 2004).

Julita cistercienserklosters förhistoria utspelar sig i Uppland där Viby kloster anläggs strax norr om Sigtuna vid 1160-talet. Redan före 1185 bör munkarna ha slagit sig ner i Julita socken i Södermanland. Vissa murverksuppmätningar utfördes under 1890-talet av de delvis bevarade källarvåningarna (Sundquist 1953, s. 36ff). I början av 1970-talet undersöktes delar av klostrets lämningar, vilket gav nya resultat angående klostrets byggnadshistoria. Kyrkan som troligtvis är klostrets äldsta del, har haft ett stort högkor och två mindre sidokor i tvärskeppets östra del. Till den äldre fasen hör även den södra längan som tolkades som klostrets köksdel. Under 1300- och 1400-talen genomfördes om- och nybyggnationer, samt uppförande av en hypocaust för uppvärmning av matsalen (Edenheim & Lidén 1978, s. 37ff).

Vårfruberga cistercienserkloster i Fogdö socken strax utanför Strängnäs grundades någon gång före 1160-talet, för övrigt det enda nunneklostret i länet. I samband med att kronoarrendatorn vid Kungsbergs kungsgård lät köra ut cirka 3000 lass raseringsmassor från kloster-ruinen i början 1840-talet, gjordes en uppmätning av klostrets murar av B. E. Hildebrand. Han konstaterade då att klostret raserats efter en brand. Några ytterligare undersökningar är inte genomförda inom klosteranläggningen (Annell 1982, 1985 med där a.a.). Cirka 100 meter nordväst om klosteranläggningen har Sörmlands museum utfört en särskild undersökning av en smedja från 1600-talet. I smedjan frilades en ässja murad av stortegel och en kvadersten av kalksten. Kvaderstenen härrör sannolikt från kloster-ruinen och har återanvänts som byggnadsmaterial till smedjan. Dessutom framkom en mängd järnföremål i form av verktyg, nycklar, hästskosöm och enstaka keramikskärvor (Pettersson, manus a).

Eskilstuna johanniterkloster uppfördes under sent 1100-tal på platsen för den redan befintliga S:t Eskils kyrka. Delar av klosterbyggnaden grävdes fram och mättes upp år 1912 och det var i detta sammanhang den uppmärksammade Eskilstunakistan påträffades (Lindqvist S. 1915, Sundquist 1953, s. 50ff). Ytterligare undersökningar genomfördes under tidigt 1960-tal av Sune Zachrisson, varvid delar av Eskilstuna slott, klosterkyrkan samt en tidig romansk kyrka undersöktes (Zachrisson, S. 1963).

Strängnäs dominikanerkloster grundades år 1268 och från år 1529 finns uppgifter om att dyrbarheter inleverades till kungens skattkammare. Klostret har undersökts

vid flera tillfällen, bland annat redan på 1870-talet då murar uppmättes som framkommit i samband med röjningsarbeten efter stadsbranden (Sundquist 1953, s. 56ff). Ett par undersökningar genomfördes även på 1970-talet. Klostret var byggt i tegel på gråstensgrund. Norr om klosterkyrkan låg konventsbyggnaderna och i anslutning till klostret fanns även en klosterskola (Järpe 1979, s. 13 & s. 24). Goda förutsättningar till fortsatta undersökningar av klosterområdet finns, medan kyrkan till stora delar är borta.

Franciskanerklostret i Nyköping grundades vid 1280-talet och år 1544 uppgavs att byggnaden hade förfallit. Klosterbyggnaden lokaliserades vid en grundgrävning år 1891 och från 1920-talet och framåt har delar av anläggningen påträffats vid flera tillfällen (Sundquist 1953, s. 59ff). Vid en arkeologisk undersökning år 1961 frilades klosterkyrkans mittparti, vilket visade att den hade en längd av mer än 30 meter och var uppförd av tegel i gotisk stil. Klosterområdets hela utbredning är inte känd, men skelett och murar har påträffats norr och väster om klosterkyrkan (Broberg B. 1979a, s. 13).

Kartusianerklostret i Mariefred är det sjätte och yngsta klostret i länet. Det anlades år 1493 och drogs in redan år 1526 då Gustav Vasa återkrävde marken samt rev kyrkan och klostret. Delar av anläggningen undersöktes 1988, varvid murar till själva klostret, brunnar samt syllstenar till mindre byggnader framkom. I samband med undersökningen konstaterades det att klostret

Figur 37. Delar av grunderna till dominikanerklostret i Strängnäs som undersökts vid flera tillfällen, bland annat under 1950- och 1970-talet. Foto: ATA.

sannolikt upptagit hela den södra delen av den dåtida udden. Begränsningarna norrut konstaterades vara oklara (Beronius Jörpeland 1993, s. 28f).

Ett flertal uppmätningar och ett antal, företrädesvis äldre undersökningar, är alltså utförda vid länets klostert, men i de flesta fall är omfattande undersökningar nödvändiga för att få bättre uppfattning om planlösningar och aktiviteter vid dessa anläggningar.

Städerna

Urbaniseringsbegreppet

Stadsarkeologin fick under 1960- och 1970-talen ett uppsving till följd av att de stora exploateringarna av de gamla medeltida städernas stadskärnor inleddes. Först då kunde ett arkeologiskt material samlas in i form av föremål från städernas kulturlager och uppmättningsritningar av bebyggelsen. Under de följande åren koncentrerade sig forskningen på att lösa frågor kring städernas kronologi och uppkomst. Beträktningsämnen var de som historikerna tidigare arbetat med, men som nu i hög grad togs över av arkeologerna. Sedan år 1977, då begreppet *urbanisering* lanserades i medeltida sammanhang, har antalet problemställningar ökat inom stadsarkeologisk forskning. De gamla frågorna kring kronologi, definitioner, aktörer, kontinuitet och diskontinuitet finns naturligtvis kvar, men fältet har vidgats (Andersson H. 2002, s. 7-14).

I projektet *Medeltidsstaden* definierades orterna utifrån tre olika kriterier: *Funktion, topografi* samt *inre rättslig* och *administrativ organisation*. Kriterierna kan sägas motsvara begreppen centralort, tätort och stad. Genom projektet erhöles en tämligen fullständig bild av de medeltida städernas undersökningssituation och urschaktningsgrad. En målsättning var att öka möjligheterna att i framtiden kunna göra bättre översikter och antikvariska bedömningar. Situationen för de olika städernas arkeologiska kartor varierar och det finns de som är väl undersökta med många poster i stadsarkeologiskt register (SR). Vidare finns även exempel på städer som knappt har några poster alls. Undersökningens grad jämfört med urschaktningsgraden varierar likaledes. Det är inte många som faller inom ramen för hög undersökningens grad och låg urschaktningsgrad, men städerna Sigtuna, Söderköping, Gamla Lödöse, Lund och Visby hör till denna grupp. Då undersökningsskartorna säger något om vilket material som omhändertagits, kan urschaktningskartorna istället säga något om möjligheterna att få kunskap om nytt material. Vid en regionindelning av Södermanlands medeltida landskap grupperar sig städerna inom två olika områden. Eskilstuna/Torshälla och Strängnäs i länets norra delar har förts till Mälardalen där för att kommunikationsförutsättningarna där är likartade och delas med de övriga Mälardalens städer. De två sydliga städerna vid Östersjö-kusten, Nyköping och Trosa, har däremot förts samman med de östgötska (Andersson, H. 1990, s. 19ff).

Nyköping

Tillsammans med nästan hälften av Sveriges medeltida städer hamnar Nyköping i Nikolai socken (RAÄ231) inom den grupp där det tillgängliga arkeologiska materialet är litet och outvecklat, men samtidigt visar urschaktningsgraden att det fortfarande existerar orörda kulturlager i en omfattning som gör det möjligt att i framtiden göra kvalificerade arkeologiska undersökningar. Nyköpings äldsta stadskriterier är oklara, men det finns antydningar om myntprägling under Knut Långes regeringstid 1229-34. Skriftligt material finns från år 1280, då franciskanerkonventet grundas i staden. Detta indikerar att orten redan då kan ha haft stadskaraktär (Nordeman & Douglas 1987, s. 203 & s. 206 med där a.a.). I det arkeologiska materialet har däremot betydligt äldre dateringar konstaterats. På båda sidor om ån i kvarteren, Åkroken, Folkungabron, Stallbacken, Borgmästaren och Flickskolan, har tidigmedeltida bebyggelse och fyndmaterial påträffats (Nordeman & Douglas 1987, s. 206ff). Karaktären på denna tidiga ort är inte klarlagd, men allt tyder på att den varit bebodd kontinuerligt därefter. Staden har två medeltida kyrkor, Nikolai och All Helgona som båda kan föras till tidigast mitten av 1200-talet. Under 1400-talet tillkom dessutom ett helgeandshus (Andersson, H. 1990, s. 49).

Nyköping omnämns emellertid första gången i skrift omkring 1250 (Karlén 1973, s. 14ff med där a.a.). Vidare är ett myntpräglingsunderlag av bly för präglings av Arosmynt påträffat i stadens kulturlager, vilket markerar att orten har haft en administrativ funktion redan under tidigt 1200-tal. Höjdangivelser på ursprunglig marknivå från ett stort antal borrhöjningar utförda i samband med geotekniska undersökningar tillsammans arkeologiska iakttagelser, har givit en antydning om hur Nyköpings topografi och stadsområde sett ut under medeltiden. Längs nere vid åmynningen har borgen Nyköpingshus legat på den lilla klippön som i det aktuella skedet omgavs av vatten. Strax innanför åmynningen har sedan stadens bebyggelse brett ut sig på ömse sidor om ån, troligen med en övervikt på den västra sidan. Ån var vid denna tid betydligt bredare och segelbar upp till i fallen vid kvarteret Nyköpingsbruk (Broberg B. 1979a, s. 48ff).

Två äldre fynd med mycket tidiga dateringar är värda att nämna. År 1841 påträffades en myntskatt i kvarteret Kompaniet, vilken innehöll 458 mynt. De yngsta mynten var dels präglade mellan åren 1042-1066, dels 994-1022 (Olof Skötkonungmynt). Enligt den rekonstruerade ursprungliga marktopografien för Nyköping bör den ovan nämnda skatten ha deponerats i eller mycket nära det dåtida vattnebrynet. Skatten är tyvärr numera skingrad. Vidare påträffades i kvarteret Rådhuset år 1959 resterna efter en båt som ¹⁴C-daterats till vikingatid. De två fynden kan inte direkt knytas till en stadsbebyggelse, men är intressanta som tecken på tidiga aktiviteter på den plats som senare kom att

utvecklas till stad (Nordeman & Douglas 1987, s. 207f med där a.a.).

Betydelsefulla äldre undersökningar har utförts i Västra Kvarngatan och Rådhusgränd under 1920-talet, i kvarteren Rådhuset och Stallbacken under 1960- och 1970-talen, samt i kvarteren Borgmästaren/Folkungabron och Biografen under 1980-talet. Vid undersökningarna har upp till två meter tjocka kulturlager påträffats där bebyggelselämningarna kunnat delas upp i sex till sju skikt. I de äldsta skikten har en gles bebyggelse bestående av flätverkshus med mitt-härd, samt trähus med härdar och lergolv påträffats. Det typiska fyndmaterialet i denna bebyggelse består av äldre svartgods av typen östersjökeramik (AII) samt läderspill. De högmedeltida urbana skikten består i högre grad av en tät trähusbebyggelse med knut- och skiftesverk, samt träbrolagda gränder och gator (se figur 57). I fyndmaterialet finns stora mängder hantverksavfall som läderspill, horn och ben från kammakeri samt svarvrest. I vissa fall har man iakttagit en förändrad tomtindelning, samt nya gränder och gator i övergången mellan tidig- och högmedeltid. (Nordeman & Douglas 1987, s. 206f).

Angående Nyköpings äldsta dateringar så finns från kvarteren Stallbacken och Borgmästaren/Folkungabron, enstaka skärvor äldre svartgods av typen östersjökeramik (AII). Keramiktypen pekar på en datering före sekelskiftet 1200. Dessutom finns ett par exemplar av typen yngre svartgods med utsvängd mynning och likheter med *Kugeltopfkärl*. Kärlen är tillverkade med tyska förebilder, men för hand och med lokal teknik. Dessa bör inte vara äldre än 1100-talets andra hälft. Inom hushållen på platsen har man även tillverkat kärl med rötterna i den senvikingatida traditionen. Det vill säga kärl med bucklig yta, synliga magringskorn och inåtböjd hals. Bland östersjökeramiken är den normala

och enkla typen mest företrädd. En typ med cylindrisk hals och en med utåtsvängd mynning tillverkad i hårt gods avviker från de övriga. Keramiktypen har sin exakta motsvarighet i Sigtunamaterialet, vilken kan dateras till perioden 1125-1180. Några av kärlen från kvarteret Stallbacken bör vara importerade från Ryssland (Roslund 2001, s. 218ff).

Några undersökningar som belyst Nyköpings stadsbebyggelse under nyare tid (1500-1700-talet) är kvarteren Biografen och Varmbadet. Bägge låg i den dåtida stadens utkant, det vill säga utanför det medeltida stadsområdet. Vid respektive undersökning dokumenterades ställvisa förekomster av upp till metertjocka kulturlager. Inom kvarteret Biografen, det vill säga i stadens västra delar, framkom både fyndmaterial och bebyggelse rester, varav en byggnad hade uppförts före stadsregleringen år 1665 (Andersson, C. et al. 1990). Kvarteret Varmbadet, i Nyköpings norra delar, gav främst ett fyndmaterial i form av keramik, kritpipor och slagg utan tydliga bebyggelse lämningar. Detta kan ha sin förklaring i att undersökningen genomfördes i vad som utgjort dåtida bakgårdsmiljöer (Pettersson, manus b).

Med anledning av en kajreovering vid åmynningen utfördes år 2002 en mindre förundersökning i det gamla hamnområdet, i stadens sydligast belägna delar (Pettersson, manus c). Enligt den äldsta kända stadskartan, som började färdigställas redan under 1640-talet och anses spegla stadens medeltida struktur, har vid åns östra sida legat ett antal små sjöbodar. Den äldre stadsplanen är ritad tillsammans med en ny rätvinklig struktur och började sannolikt byggas ut efter den stora stadsbranden år 1665. På 1735 års stadskarta framgår det att det aktuella området använts som kaj och lastageplats, det vill säga en plats där fartyg förtöjt och lastat (SMA). Vid undersökningen framkom en svagt sluttande åstrand med en stenläggning. Till denna kan ett fyndmaterial

Figur 38. Översikt mot söder över kvarteret Stallbacken, en av de mest ytomfattande undersökningarna som berört medeltida kulturlager i Nyköping. Här framkom bland annat lämningar från 1100-talet. Foto: Lennart Jansson 1973. Sörmlands museums arkiv. Negnr. A3-302.

från 1600-talet knyts, allt beläget cirka sju meter innanför dagens kajkant (Pettersson, manus c).

De flesta medeltidsarkeologiska undersökningar har under lång tid berört stadsmiljöer. Vi har i dagsläget sämre kunskap om bebyggelsen i närområdet kring och utanför stadens gränser. Inför en planerad byggnation strax öster om Nyköpings stadsområde genomfördes år 2003 en arkeologisk förundersökning av platsen för en av slottets egna gårdar, *Östra Kungsladugården* (Pettersson 2003c). I slutet av 1500-talet hade Nyköpings slott fyra kungsladugårdar till sin försörjning (Schnell 1945, s. 94). Vid undersökningen framkom en mindre yta med bevarade kulturlager som bland annat innehöll lösa trärester, skärvor av en kanna, grytor och kökskeramik. Det var före undersökningen känt att fornlämningen hade skadats i samband med markarbeten under 1960-talet, vilket kan vara en förklaring till de begränsande mängderna bevarade lämningar i området (Pettersson 2003c).

Våren år 2002 påbörjade Sörmlands museum, på uppdrag av länsstyrelsen i Södermanlands län, iordningställandet av ett digitalt Stadsarkeologiskt register för Nyköping stad. Ett mål var att få stöd i ärendehanteringens både för länsstyrelsen och för museet. Liknade digitala Stadsarkeologiska register har upprättats eller är under utarbetande för flera medeltida städer, bland annat Strängnäs, Örebro, Sigtuna, Stockholm, Linköping, Söderköping, Uppsala, Västerås, Jönköping, Kalmar samt Gamlestaden i Luleå. Det aktuella registret består av ett ArcView-projekt med tillhörande attributtabeller och en databas med data för de arkeologiska undersökningar som utförts inom RAÄ231 fram till idag. Det vill säga digitala koordinatsatta kartor med uppgifter om topografi, geologi, äldre kartmaterial, urschaktade ytor, samt läget för undersökta schakt och observationer. En struktur liknande projektet Medeltidsstaden har eftersträvat. Det digitala stadsarkeologiska registret öppnar möjligheter för sökning, sammanställning och analys av de stora datamängder som ofta är aktuella i samband med stadsarkeologiska undersökningar (Pettersson 2002a). Projektet planeras vara slutfört i ett andra steg under våren år 2004 och kommer då uppskattningsvis att innehålla cirka 250 stadsarkeologiska registernummer (SR).

Enligt preliminära analysresultat från projektet kan några bedömningar göras angående omfattning, karaktär och bevarandegrad av stadens äldre bebyggelse och kulturlager. Vid en jämförelse mellan stadens äldsta karta från år 1665 (SMA) och begränsningslinjen för fornlämningsområdet (RAÄ231), stämmer dessa i stort sett överens, med undantag av mindre områden i den södra delen. Framförallt faller kartans bebyggelse söder och sydöst om slottet utanför fornlämningsområdets begränsning. Utbredningen av lager med medeltida dateringar är något mindre än 1600-talets bebyggelse. Ett intressant mönster är att undersökningar där brunnar respektive kavelbroar påträffats ligger inom skilda

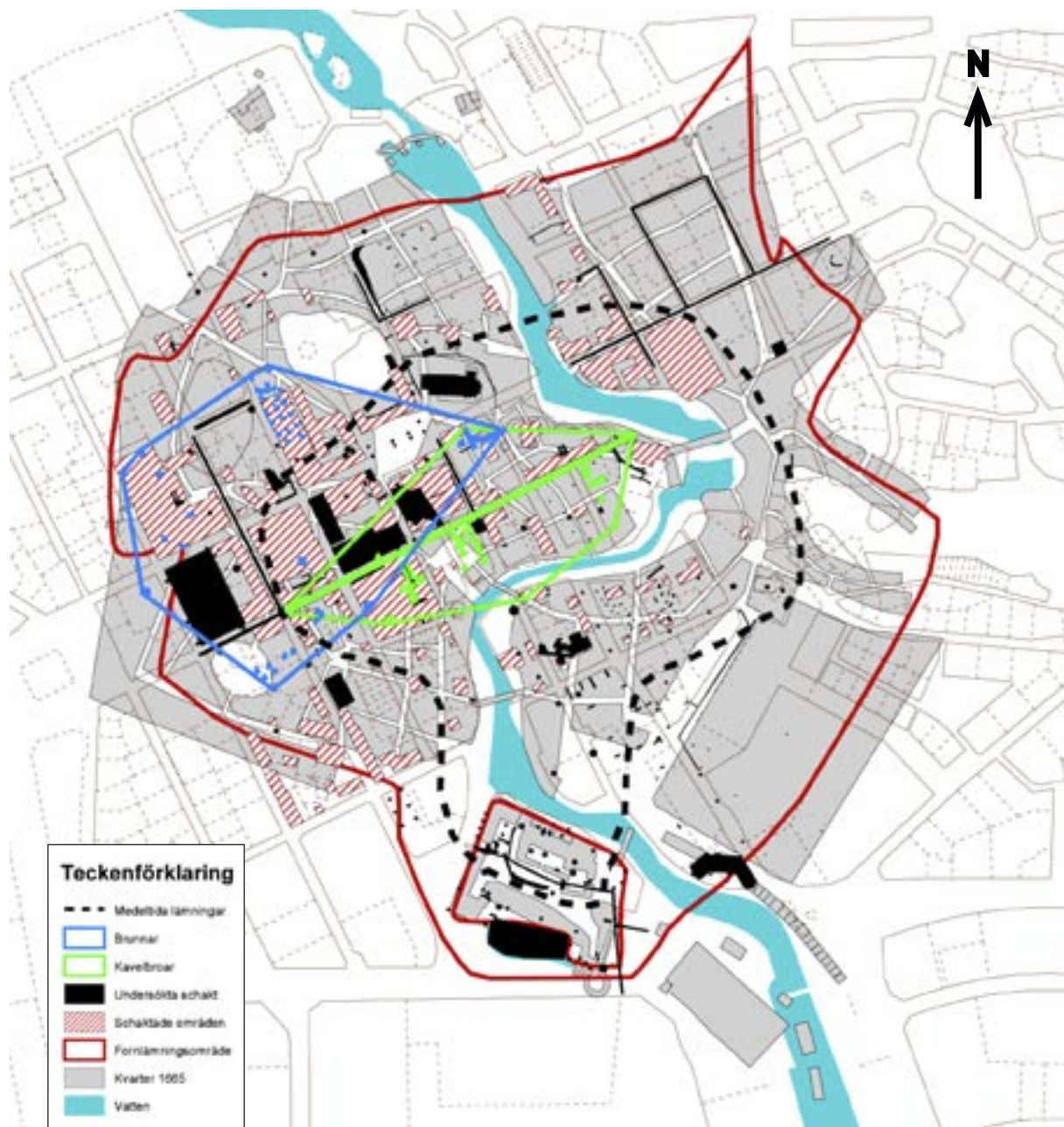
ytor i staden. Brunnarna återfinns i stadens västra del, medan kavelbroarna ligger centralt i fornlämningsområdet. Detta kan bero på markens vattenförande egenskaper, respektive funktionella orsaker för gångbroarnas del. Alternativt visar de båda företeelserna på kronologiska skillnader. Som väntat ligger de tjockaste och mest välbevarade kulturlagren centralt i det gamla stadsområdet, på den västra sidan om ån mellan Nikolai kyrka, kvarteret Stallbacken och kvarteret Nyköpingsbruk. Det är också här som de äldsta dateringarna från 1100-talet har erhållits. Bortråknet kvarteren Stallbacken och Rådhuset, som är helt eller till största delen urschaktade och delvis undersökta, så är det inom detta centralt belägna område den största arkeologiska potentialen med de mest bevarandevärda kulturlagren finns. Utanför området avtar lagrens omfattning successivt mot fornlämningsområdets kanter. Lagren är särskilt känsliga för uttorkning i samband med schaktning, övertäckning eller andra förändrade markförhållanden. Det bör poängteras att resultaten uteslutande bygger på undersökningar utförda före år 1988 (Pettersson 2002a). Efter den avslutande delen i projektet kan den nuvarande bilden av den arkeologiska situationen i Nyköping komma att förändras.

Strängnäs

Strängnäs ligger på Sörmlandssidan av Mälaren, mellan skogstrakterna i söder och den låglänta insjöskärgården norröver. Mot söder är den yngre järnåldern glest företrädd, medan periodens äldre delar syns i form av spridda enstaka stensättningar och mindre gravgrupper längs de smala sprickdalarna i skogslandet. Under vikingatiden har flera viktiga vattenleder anslutit till Strängnäsfjärden väster om staden (Järpe 1979, s. 6). Utmed det dåvarande smala sundet ligger stora gravfält exponerade mot vattnet med bland annat den så kallade *Ingjaldshögen* samt en *Husbyenhet*. Under medeltiden har landsvägen mellan Östergötland och Uppland passerat förbi Strängnäs som också är en idealisk plats för överfart till Mälaraöarna. Det medeltida *Samtinget* som hölls i anslutning till staden är historiskt belagt i *Södermannalagen* från år 1327 och omtalas som ett gemensamt ting för hela Södermanland (Sjösverd & Stenholm 1987, s. 253f). Strängnäs fick tidigt stor kyrklig administrativ betydelse och nämns i *Florensforsteckningen* som biskopssäte redan år 1120. I forskningssammanhang har man betonat stadens utveckling som beroende av kyrkans tydliga närvaro då orten tycks sakna ett naturligt omland. Vissa anser även att marken till ortens etablering upplåtits på kungligt initiativ (Järpe 1979, s. 10).

Lämningar från stadens preurbana skede har påträffats vid ett antal arkeologiska undersökningar, bland annat i Storgatan-Klostergatan, samt kvarteren Kapellet och Rådstugan i den norra delen av det medeltida stadsområdet. Vid undersökningarna har upp till 0,7 meter tjocka medeltida kulturlager kunnat skiktas i flera faser. Lagren innehöll både preurbana tidigmedel-

Figur 39. Utdrag ur det digitala Stadsarkeologiska registret för Nyköping, RAÅ 231 (Nyköping SR-GIS). Begränsningslinjen för medeltida lämningar är ungefärlig och bygger på uppgifter från undersökningar. Större eller mindre spridda lämningar kan finnas utanför detta område. Skala 1:8000.

tida och urbana hög- och senmedeltida lämningar. I det tidigmedeltida skedet har en fast tomtindelning kunnat beläggas bestående av bebyggelse i form av bland annat skiftesverkshus med mitthärd och lergolv. Fyndmaterialet bestod främst av äldre svartgods av vendisk (AII) och senvikingatida typ och smidesslagg. Det högmedeltida urbana skedet med sin förtätade bebyggelse går att tidfästa till 1200-1300-talet. Fyndmaterialet från denna tid framstår som mer varierat och intensivt och innehöll bland annat smidesslagg, samt framförallt ett omfattande horn- och benmaterial från kammakerverksamhet (Sjösvärd & Stenholm 1987, s. 256-266).

Vid undersökningar åren 1982, 1984 och 1985, strax norr om det nuvarande kyrkogårdsområdet, framkom 20 parallellt lagda skelettgravar orienterade i nordvästsydostlig riktning med huvudena i nordväst. I anslutning till gravarna påträffades även en tunnvalvd källare, vilken var orienterad på samma vis. Med hjälp av ¹⁴C-analyser på benmaterial kunde gravarna dateras till perioden sen vikingatid och tidig medeltid (Lindh 1996, s. 14f).

Som nämnts ovan har ett digitalt Stadsarkeologiskt register upprättats även för Strängnäs medeltida stads-

område. Enligt de preliminära analysresultaten kan följande utläsas ur projektet. Sedan rapporten för Strängnäs inom projektet medeltidsstaden publicerades år 1979, har antalet undersökta schakt i staden mer än fördubblats. Den helt övervägande delen är små undersökningar, till exempel schaktövervakningar och liknade. Endast i tre fall rör det sig om undersökningar av större omfattning, men inga av dessa har genomförts med moderna metoder. De flesta ytomfattande undersökningarna har utförts i stadens norra delar, vilket sammanfaller med den ås som sträcker sig genom staden. Det arkeologiska materialet visar att bevaringsförhållandena är sämst just på åsen. Det innebär att lagren i området är mindre känsligt för uttorkning i samband med framtida schaktningar. Ett motsatt förhållande råder för de fuktiga välbevarade lager som finns på båda sidor om Storgatan, vilka skulle kunna påverkas negativt i större uträkning av uttorkning och nedbrytning i samband schaktning eller övertäckning (Järpe 1979, s. 23ff & s. 29-37, Bäck 2002). Sammantaget, med hänsyn till både bevarandegrad och urschaktningensgrad, uppvisar områdena kring Domkyrkan, Stora torget och Stora gatan den största arkeologiska potentialen. Vidare kan tre kronologiska horisonter urskiljas i materialet. Tidig medeltid, högmedeltid samt nyare tid. De medeltida lagren samlar sig kring Stora torget i den nordöstra delen av staden, medan materialet från nyare tid återfinns i stadens västra delar.

Eskilstuna och Torshälla

De båda städerna ligger i ett topografiskt väl avgränsat område vid en fjärd av Mälaren, omgivet av bergiga skogsområden. Eskilstunaån har spelat en avgörande roll i området, med sitt lopp mellan Hjälmaran och Mälaren. Trakten kring ån är mycket rik på fornlämningar med fynd från yngre järnåldern och bland annat fem stora silverskatter. Resultat från tidigare arkeologiska undersökningar antyder att någon form av tätortsbildning kan ha uppstått i Eskilstuna, möjligen i samband med johanniterklostrets grundande på 1100-talet. Torshälla har dock haft ett mer strategiskt läge för till exempel handelsverksamhet. Spår av en möjlig centralort inom dagens Eskilstuna som föregår 1100-talets aktiviteter kan också urskiljas i materialet. Rekarnebygdens stad och centrum under större delen av medeltiden var emellertid Torshälla, medan Eskilstuna framstår som den äldre av de två. Vid sidan om johanniterklostrets kyrka är ytterligare tre kyrkor kända i Eskilstuna, Fors, Tuna och Ekeby. Det finns svaga indikationer på tidig bebyggelse vid Tuna och Fors kyrkor. Bebyggelse har sannolikt varit knuten även till Ekeby kyrka (Järpe 1982, s. 7 med där a.a.).

Eskilstuna

Inget tyder på att Eskilstuna har haft formell status som stad under medeltiden. Trots detta presenteras orten ofta som stad redan under tidig medeltid. Det är den rikliga förekomsten av fornlämningar

från vikingatid och tidig medeltid, tillsammans med legenden om den helige Eskil, som givit upphov till hypoteser om platsen som centralort i Rekarnebygden. Namnen Tuna och Eskilstuna förekommer i medeltida brev, bland annat vid en överlåtelse av den helige Eskils kyrka i Tuna. Kyrkornas planlösningar och de speciella gravmonumenten visar på deras roll i den kristna missionen. I legenden om den helige Eskil sägs att han skall ha residerat vid Fors kyrka. Vidare berättas att Tuna kyrka på andra sidan ån, uppfördes som gravkyrka åt Eskil. Väster om Fors kyrka skall det enligt traditionen ha funnits en kulle som utgjort resterna efter den gård där Eskil residerade. Kullen är för övrigt avbildad på en teckning av *Olof Hermelin* från år 1869 (Järpe 1982, s. 9ff). Medeltida dateringar är att förvänta inom olika delar av det nuvarande stadsområdet, dessutom finns spår efter senvikingatida och tidigmedeltida bebyggelse, framförallt nära Fors kyrka. Under 1600- och 1700-talet anlades en planerad stadsbebyggelse i Eskilstuna. Vidare genomfördes kanalbyggen förbi forsarna vid Torshälla, satsningar som syftade till att gynna bruks- och manufakturverksamheten. Den planlagda manufakturstad Carl Gustafs stad i anslutning till Tunafors, fick sina privilegier år 1659 (Järpe 1982, s. 9). Av de 30 arkeologiska undersökningar och iakttagelser som finns noterade inom Eskilstuna stadsområde fram till år 1982, så berör många klostret/slottet i det norra stadsområdet. De återstående undersökningarna är de vid Fors kyrka samt större schaktningar vid stadens torg. De övriga är mindre provundersökningar inom det nutida stadsområdet. De iakttagelser som gjorts vid Köpmangatan har inte givit några indikationer på medeltida bebyggelse. De äldsta lämningarna kan i huvudsak dateras till 1600-talet (Järpe 1982, s. 18ff).

I början av 1990-talet genomfördes en större undersökning på den västra sidan om ån, strax söder om Fors kyrka. Resultatet visade att det i området fanns tjocka kulturlager från förhistorisk tid, vikingatid/tidig medeltid och nyare tid. De tidigmedeltida lagren innehöll daterande keramik, men inga bebyggelselämningar. Från hög- och senmedeltiden fanns endast fragmentariska spår efter bebyggelse. Fyndmaterialet påträffades i stor utsträckning i de påförda lagren (Persson, B. 1999). Ytterligare en undersökning i kvarteret Forsen (6) utfördes år 1999-2000. Vid tillfället konstaterades att fornlämningsområdet för RAÄ556 hade en större utsträckning än vad som tidigare varit känt. Dessutom framkom syllstensgrunder till högmedeltida hus (Appelgren 2000).

Anledningen till att spåren efter de hög- och senmedeltida lagren är så fragmentariska kan bero på att dessa blivit skadade redan vid 1600-talets nybyggnation, alternativt att gårdarna legat så glest att inte några sammanhängande kulturlager bildats. Större undersökningar eller andra metoder krävs för att lokalisera den eventuella medeltida bebyggelsen.

Torshälla

Av de skriftliga källorna framgår det att kvarnverksamheten vid fallen har varit en mycket viktig förutsättning för Torshällas uppkomst. Verksamheten var sannolikt även avgörande för att Torshälla kunde behålla sin ställning som Rekarnebygdens centralort in i nyare tid. De två årliga marknaderna *Kyndelsmässomarknaden* och *Eskilsmässomarknaden* finns belagda från 1500-talet, men är troligen mycket äldre. Orten kan identifieras i det skriftliga materialet redan vid mitten av 1200-talet då konung Valdemar utfärdar några brev i Torshälla. Stadsprivilegierna tillkommer år 1317 (Järpe 1982, s. 9 & s. 26ff med där a.a.). Det arkeologiska materialet från Torshälla är i stort sett obefintligt. Av de få undersökningar och iakttagelser som finns förtecknade fram till år 1982, så berör två kyrkan, två stycken en anläggning på åns östra strand utanför det egentliga stadsområdet och en rör en uppgift om källare. I området väster om ån och längs den östra åstranden, kan det finnas lämningar som skulle kunna ge upplysningar om stadens tidiga historia (Järpe 1982, s. 31f).

Torshälla är intressant även i ett något vidare sammanhang, bland annat angående den eventuella gården eller bytomten som bör finnas i anslutning till Ekeby kyrka. Torshälla har troligen inte haft någon betydelse som centralort innan den blev omlastningsplats och kvarndriften etablerades vid mitten av 1200-talet (Järpe 1982, s. 42ff). Efter projektet medeltidsstadens rapport för Torshälla år 1982, har ett tiotal kvarter i staden varit föremål för arkeologiska undersökningar. De kulturlager som påträffats i dessa kvarter har daterats till 1600-1900-talet (SR). Det har tidigare förmodats att staden äldsta kvarter skulle finnas runt stadskyrkan. För att eventuellt kunna lokalisera medeltida lämningar grävdes år 1986 ett antal mindre schakt i området. De kulturlager och spår efter bebyggelse som framkom kunde inte med säkerhet dateras till medeltid (Nordeman 1987). Lämningar från nyare tid har bland annat framkommit i kvarteret Gjutaren, där rester efter en broläggning och en träränna har kunnat dateras till 1600-talets första hälft (Ljung 1996b).

De arkeologiska insatserna i Torshälla har bestått av provgröpar och gatuschakt. Kulturlager som kan vara medeltida har påträffats i kvarteren Gevaldigern och Kaplanen. Ett framtida arkeologiskt material skulle kunna ge en bild av de aktiviteter som bedrivits runt kvarnverksamheten. Utmed och i ån borde rester efter hamnanläggningar, kvarnar och dammsystem kunna spåras. Stadens sluttande topografi antyder dock att bevaringsförhållandena sannolikt är dåliga. Lagren kan vara bortroderade eller urlakade och mycket kan vara bortforslat efter den stora branden år 1798. Till lagrens fördel talar emellertid att staden idag är glest bebyggd och att urschaktningsgraden troligen är ringa.

Gamla Trosa

Det medeltida Trosa grundades troligen i slutet av 1300-talet då stadens sigill omnämns (1383). Orten Trosa omtalas dock redan i slutet av 1200-talet. Staden flyttades senare ner till åmyningen, troligen med anledning av att ån grundades upp (Broberg, B. 1979b, s. 8 med där a.a.). Man har tidigare velat förklara ortens uppkomst i ljuset av Husbys och Vagnhärad's centrala roll i området. Här finns även de två kyrkorna Trosa och Vagnhärad nära varandra (Andersson, H. 1990, s. 50). Då rapporten medeltidsstaden för Trosa sammanställdes år 1979 saknades arkeologiskt material helt från det område där man ansåg att den medeltida staden hade legat (RAÅ280). År 1783 kunde man fortfarande se rester efter den gamla bebyggelsen i form av murar och källare, men idag syns enbart tegelskärvor och mörkfärgningar i åkrarna runt om kyrkan. Stadsområdets utsträckning är inte helt känt, men försök att begränsa ytan gjordes redan på 1930-talet av Carl Gustaf Blomberg som då utförde fosfatkarteringar på ån västra sida mellan kyrkan och Trostorp. Resultaten visade att det fanns två koncentrationer av höga fosfatvärden, en vid Trosa kyrka och en vid Trosa bys gamla läge. Den mest troliga tolkningen är att stadens bebyggelse har legat lågt nära ån och strax söder om kyrkan. Trosa framstår som en stadsbildning vid slutet av 1300-talet, då den fungerat som en handels- och omlastningsplats. I takt med att ån grundades upp och inte längre var segelbar, avfolkades staden successivt och omtalas sista gången år 1555 (Broberg, B. 1979b, s. 12ff).

Platsen för det medeltida Trosa har sedan övergivandet legat öde och brukats som åker i många hundra år, samt utsatts för fyndplockning av samlare och amatörforskare. I samband med en arkeologisk förundersökning utförd av Sörmlands museum år 2000, grävdes ett antal schakt på den förmodade platsen för det medeltida Trosa. I ett av schakten framkom äldre lämningar i form av stolphål, men inga daterande föremål kunde konstateras (Gustafsson 2000b). År 2002 beviljades Arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet begränsade undersökningar inom fornlämningen. Undersökningen genomfördes av doktorand Bertil Ohlberger inom ramen för hans avhandlingsarbete. Avsikten med undersökningen var att genom insamling av fynd från markytan och fosfatkartering, nå ökad kunskap om stadens läge och utbredning, samt vilka aktiviteter som förekommit. Resultaten från undersökningen visade att stadslignande bebyggelse legat på platsen tidigare än 1300-talets mitt. Fosfatanalyserna antyder även att det kan ha legat en äldre tätbebyggelse öster om ån (Ohlberger 2002). De kvarvarande kulturlagren från det medeltida Trosa är antagligen mycket tunna och ytliga vilket beror på att avsättningen inte varit speciellt omfattande eller långvarig. Ett speciellt hårt slitage mot lagren utgörs till exempel av omfattande djupplöjningar.

Nya Trosa

Då den gamla staden lades öde i slutet av 1500-talet började det nya Trosa växa fram vid åmynningen. Genom uppgifter i skattelängder vet man att fiskeläget vid Nya Trosa var belagt med skatt år 1570 och att det år 1584 fanns fem gårdar på platsen. Det är oklart i vilken utsträckning det skedde en direkt överflyttning från den gamla staden till platsen för den nya. Som ett led i att återuppliva marknaden i området, lät Hertig Karl år 1582 upp rätten till att hålla marknad vid Trosa två gånger årligen. Under början av 1600-talet gynnade Karl IX, det vill säga samme Karl, marknaden i Trosa och tilldelade borgarna ny mark. Det bestämdes också att stadens sigill skulle vara en båt med två åror. Strömmingsfisket var av stor betydelse och en särskild klass utgjordes av de så kallade *skärborgarna*. Dessa låg längst ute till havs med tillfälliga bosättningar ute på skären över sommaren. I 1610 års privilegier avgjordes bland annat att det i staden skulle få finnas två guldsmeder, fyra skinnare, fyra skraddare, fyra skomakare och fyra snickare. Antalet bagare och köttmåglare skulle regleras efter behov. Under 1620-talet finns uppgifter om 79 skattepliktiga personer i Trosa (Collmar 1979, s. 17-24).

De senaste årens arkeologiska undersökningar utförda av Sörmlands museum har fördjupat kunskaperna om stadens bevarade kulturlager. År 1998 grävdes ett antal schakt för trädgropar i anslutning till torget. Där påträffades knappt metertjocka kulturlager med träkonstruktioner av plankor i flera skikt, samt ett fyndmaterial bestående av yngre rödgods, järnföremål, tegel och djurben. Lagren kunde med ledning av fyndmaterialet dateras till 1600- och 1700-talet (Hylén 2000). Man har även i området runt Torget och längs med Östra långgatan, på den östra sidan av ån, påträffat lager med som mest 0,4 meters mäktighet. Med ökat avstånd från Torget avtar tjockleken, samtidigt som lagren blir torrare, för att helt upphöra cirka 250 meter söder om torget. Kulturlagren har till stora delar också visat sig vara bortschaktade i samband med tidigare ledningsdragningar. De bevarade lagren är sköra och ibland svåra att upptäcka. Som helhet bedöms lagren runt Torget vara de äldsta och bäst bevarade i området, medan de i den södra delen är i sämre kondition (Pettersson, manus d). Framtida undersökningar i de centrala delarna av fornlämningsområdet kan förväntas ge bättre kunskaper

per om staden Trosas grundläggning och funktion. Till exempel i form av specifika upplysningar om hantverk, aktiviteter, byggnadstyper och tomtstrukturer.

Mariefred

Bakgrunden till Mariefreds anläggande är att Bo Jons-son Grip uppförde Gripsholms slott runt 1380. Senare donerade Sten Sture den äldre mark tillhörande slottet till Kartusianerorden år 1493. Staden har fått sitt namn efter klostret, *Monasterium Pacis Mariae*. År 1605 fick staden sina privilegier och år 1682 ödelades denna av en stor brand (Schnell 1970, s. 23, s. 29ff & s. 52).

Ett flertal undersökningar har utförts, främst runt kyrkan som uppfördes år 1624. Vid en undersökning utförd år 1991 i Djurgårdsgatan, mellan kvarteret Borgmästaren och Kungshusen, påträffades kulturlager med bland annat golvläggningar och gator (Beronius Jörpeland 1991). I samband med omläggning av gatubeläggning i Storgatan utfördes år 2002 en undersökning, där ett äldre dräneringsdike med täckhällar av sten framkom. Diket har förbundit dropprummen mellan stadsgårdarna i kvarteren Snickaren och Köpmannen (Pettersson 2002b). Samma dike finns markerat på *Charta öfver Mariefreds stad* upprättad år 1799 (LMV C53-1:9). Vidare har kulturlager undersökts inom fastigheten Kungshusen 10. Vid undersökningen framkom rester efter det år 1786 nedbrunna västra kungshuset (Pettersson 2004). Gustav III lät bygga tre stora timmerhus på tomten i samband med att han satte igång de omfattande reparationerna av Gripsholms slott. Eftersom han vistades långa perioder på slottet medförde detta att även hovet, som totalt bestod av cirka 425 personer, följde med till Mariefred. Slottet var för litet för att ge husrum åt alla, varför de flesta inkvarterades hos borgare på olika platser i staden. I augusti år 1966 eldhärjades huset svårt och resterna revs senare ner (Bergman 1980, s. 105 & s. 110). Det är oklart när Mariefred fick sin första tätbebyggelse och vilken karaktär och omfattning den hade.

Sammanfattning av städerna

I Södermanlands län finns sju stadsbildningar uppkomna före 1700-talet. Södermanland har emellertid inte någon motsvarighet till den tydligt planlagda tidigmedeltida staden Sigtuna i Uppland. Däremot finns några tätorter med tidigmedeltida bebyggelse och preurbana läm-

Ort	Kulturlager tätort	Ortens namn	Stadsrättigheter/Stadslag	Kulturlager/största tjocklek
Nyköping	(ca 1000) 1100 och framåt	1229-1234	1320-tal	ca 3 m (5,5)
Strängnäs	1000 och framåt	ca 1120	1315	ca 1,8 m (2,6)
Eskilstuna	Vikingatid, medeltid (?), nyare tid	(ca 1120) 1266	1659	ca 1 m
Torshälla	Medeltid? och nyare tid	Mitten av 1200	1317	ca 1 m
Gamla Trosa	Tidigt 1300 till sent 1500	1279-1282	1383	?
Nya Trosa	Nyare tid	1570	1610	ca 0,7 m
Mariefred	Nyare tid	Sent 1400	1605	ca 0,5 m

ningar i städerna Nyköping, Strängnäs och Eskilstuna. Orterna skiljer sig åt genom olika förutsättningar och särdrag. I Nyköping finns resterna efter Nyköpingshus, en av landets största och mest betydelsefulla medeltida borgar, samt ett franciskanerkloster. Strängnäs är tidigt en kyrklig administrativ ort och omnämns i *Florensförteckningen* som biskopssäte omkring år 1120. Staden hade även ett dominikanerkloster. I Eskilstuna anlades ett johanniterkloster så tidigt som under 1100-talet samt två tidiga romanska kyrkor. Kulturlagren i Strängnäs uppvisar vissa likheter med de i Nyköping, även om omfattningen inte är lika stor.

Urbaniseringen för Södermanlands del började först under 1200-talet samtidigt som den högmedeltida staden tar form i övriga Sverige. Processen framstår som tydligast i de områden som gränsar till Östersjön. Eventuellt tar gamla Trosa och Torshälla sin form under 1200- eller tidigt 1300-tal. Urbaniseringen fortsätter sedan genom hela senmedeltiden. Även under nyare tid tillkommer städer inom länet, till exempel nya Trosa och Mariefred. Ovan presenteras en kort sammanställning av några kulturhistoriska viktiga data för länets tidiga stadsbildningar. I tabellen finns uppgifter om tidsinnehållet i kulturlagren som framkommit på platserna, tidigaste omnämmande av ortsnamnen samt tidpunkt för stadsrättigheter. För Nyköpings del gäller årtalet den egna stadslagen.

Andra miljöer

Som avslutning på denna redogörelse följer här en kort presentation av platser som inte är utpräglad bundna till stad eller land. Det gemensamma för miljöerna är att de domineras av speciella aktiviteter som varit av särskild ekonomisk betydelse. När det gäller kvarnorter, se dock under rubriken *Torshälla*.

Fiskelägen

Lämningar efter säsongsbetonat fiske eller jakt finns på ett flertal öar och skär längs den svenska kusten. Dessa så kallade *tomtningar* kan delas in i två huvudgrupper, typ A; lagda av mindre klappersten utan ordning i en låg vall av varierande form, samt typ B; lagda av oregelbundet material i större kvadratiska eller rektangulära skalmurs- eller kallmurskonstruktioner. Det föreligger troligen en kronologisk skillnad mellan de två typerna, där typ B mer har karaktären av fiskeläge. Tomtningar kan preliminärt dateras genom beräkning av landhöjningen då de till sin funktion är beroende av strandnära lägen.

Till miljöer med tomtningar kan ofta andra samtida och funktionellt likartade fornlämningar knytas. I denna grupp ingår båtlänningar belägna strax nedanför tomtningarna, gistvallar och giströsen som stöd för fisknätsställningar, labyrinth och kompassrosor samt i några fall även begravningsplatser och kapellgrunder (Jensen 1986b, s. 149f med där a.a.). För Södermanlands del finns lämningar bland annat på den lilla

lågglänta ön Enskär längst ut i Bälunge skärgård mellan Oxelösund och Trosa. På bägge sidor av en uppgrundad vik på öns sydvästra sida finns lämningar efter ett fiskeläge som använts in i sen historisk tid. I området har husgrunder med spisrösen samt minst sex bodgrunder identifierats. Drygt 100 meter innanför hamnbassängen finns även något som sannolikt är en kapellgrund med omslutande bogårdsmur på en höjd av cirka fyra meter över havsytan. Anläggningen har bedömts som påbörjad men aldrig färdigställd och skriftliga uppgifter saknas. Den danska segelbeskrivningen omnämner platsen men inte kapellet, vilket tyder på att det inom området finns äldre strukturer än det funna fiskeläget. Norr om Enskär ligger Hartsön med tre tomtningar av den äldre A-typen. Detta bekräftas också av läget vid nivån fem meter över havet.

I skärgården utanför Oxelösund på öarna Högsjär, Högsten och Hamnsjär finns ett komplex av tomtningar. Inom området återfinns bland annat båtlänningar, giströsen, spisrösen och en kolerakyrkogård. Lämningarna återfinns på nivåer mellan 2-10 meter över havet, vilket täcker tidsintervallet medeltid fram till och med nyare tid. Enligt ett brev, utfärdat av Gustav Vasa år 1529, framgår det bland annat att ön Högsten förlänats åt en Håkon Kruse, samt att ålfiske och säljakt var viktiga näringar. Detta är intressant angående vidare forskning rörande fiske och jakt i området under medeltid och nyare tid (Jensen 1986b, s. 150ff med där a.a.). Angående fiskelägen se även Nya Trosa.

Handelsplatser

Tidigt övergivna preurbana orter jämförbara med till exempel *Folklandstingstad* i Uppland är inte kända från Södermanland. Frågan om det funnits liknande platser i Södermanland som aldrig blev städer kan för tillfället inte besvaras. En sådan lucka i det arkeologiska materialet skulle eventuellt kunna fyllas med speciella inventeringsprojekt parallellt med tvärvetenskapliga fördjupningar.

Bergsbruk

Den sörmländska järnhanteringen har varit föga känd fram till år 2001, då Eva Skyllberg lade fram sin avhandling *Södermanlands medeltida bergsbruk*. Syftet med arbetet var att studera det medeltida bergsbrukets organisation i Södermanland. Arbetet koncentrerades kring Nävebergs bergslag och omfattade karteringar samt arkeologiska undersökningar, där även daterande ¹⁴C-analyser erhöles. Skyllberg visar att det medeltida bergsbruket i området varit feodalt organiserat och senare etablerat än i övriga delar av landet. I Näveberg var bergsmännen landbor och bergsbruket sattes igång under 1300-talet, då det på många andra håll redan hade pågått i tvåhundra år. Samma förhållanden antas råda i hela Södermanland (Skyllberg 2001).

I samband med Skog & Historia-projektet år 2002 och en under år 2003 utförd särskild utredning (Norberg

2004), identifierades ett antal byggnadslämningar som sannolikt kan knytas till de historiskt kända enheterna Hökkärrstugan och Hökkärr i Dunkers socken, Flens kommun (RAÄ285 & 286). Bebyggelsen vid Hökkärr finns bland annat dokumenterad på en sockenkarta från år 1678 (SMA).

Hökkärrstugan består av två husgrunder, varav en försedd med spismursröse, samt en källargrund. Enheten Hökkärr inkorporerar fem husgrunder, en husgrundsliknande stensamling tillika en källargrund. I området har även fossil åkermark, brofundament, stenmurar och vägbankar registerats (FMR). Vid inventering i samband med den särskilda utredningen konstaterades att brofundamentet var mycket kraftigt uppbyggt av kallmurad sten. Möjligen kan konstruktionen med hänsyn till sammanhanget, utgöra resterna av en skvaltkvarn. I anslutning till byggnaderna påträffades även mängder med masugnsslagg. Denna har använts som byggnadsmaterial till framförallt spismursrösen. Vid utredningsgrävning i anslutning till en rotvälta nära en av de centralt belägna byggnadslämningarna framkom kulturlager innehållande bland annat ett fragment av en så kallad supkopp. Denna kan på typologiska grunder dateras till 1600-1700-tal. Eventuellt skall området ses som en enhet för råvaruproduktion av kol till masugnen vid Björndammen. I områdena omkring Hökkärrskomplexet finns relativt stora mängder kolbottnar och tjärdalar med mera (Norberg 2004).

Indikationen på den eventuella tidsställningen för aktiviteter i området och den möjliga anknytningen till masugnen vid Björndammen, gör området intressant som ett exempel på hur delar av den tidigindustriella järnframställningen har organiserats. Hela Hökkärrsområdet ger ett mycket homogent och välbevarat intryck samt utgör ett kvalitativt exempel på en äldre småskalig jord- och skogsbruksmiljö. (Norberg 2004).

Glasbruk

Under hösten år 2002 genomfördes en mindre forskningsundersökning, i Sörmlands museums regi, av glashyttelämningar vid gården Stora glashyttan i Bergshammars socken utanför Nyköping. Lämningarna är troligen identiska med den glashytta som nämns i skriftligt material från 1580-talet, där den så kallade Hertig Karls glasservis tillverkades. Vid undersökningen, som främst omfattade inventering och dokumentation av redan öppnade schakt, påträffades bland annat rester efter två ugnar, kulturlager, ett fragment av Hertig Karlsglas samt glasslagg och deglar. Platsen är mycket välbevarad och utgör ett intressant studieobjekt av Vasatidens glashantverk (Skyllberg 2003b).

Arkeologiska teman

En arena som skiljer och förenar

Lars Norberg

Enligt en ofta reproducerad uppfattning utgjordes de äldsta landbaserade kommunikationslederna av de i Södermanlands län väl företrädde rullstensåsar. Lika vanligt förekommande är den generella iakttagelsen att olika typer av sjövägar varit viktiga för samfärdsel under skilda delar av historien. Här kan även resor vintertid innefattas, det vill säga på is. Påståendena har betydelse med utgångspunkt i dåtida funktionella aspekter och till buds stående teknologiska förändringar under olika tidsskeden. De beskrivna uppfattningarna kan naturligtvis erbjuda en viss förståelse när begrepp som landskap, bebyggelse och kontakter ska sammanfattas i mycket generella ordalag. Ett uteslutande funktionellt och naturdeterministiskt synsätt kan emellertid utgöra en begränsande faktor om man vill nå en djupare förståelse av olika samhällsförhållanden och varierade mänskliga villkor. Därmed föreligger uppenbara risker att de förhistoriska samhällena framstår som närmast homogena och oföränderliga över tid avseende bakomliggande orsaker till kommunikationens infrastruktur. Mänskliga motiv och materiella uttryck för rörelse i landskapet, mellan två eller flera punkter, bör snarare tillmätas skilda och unika egenskaper. Ett sätt att angripa problemet är att arbeta med vägarna eller vägnäten ur en helhetssyn, där skilda faktorer tillåts samverka som delar av ett kulturellt sammanhang (t.ex. Rudebeck 2002, s.167-200). Rudebeck menar till exempel att vägar kan ses som platser för möten, sociala sammankomster, konflikter och rituella aktiviteter med mera (Rudebeck 2002, s. 192). Som förbindelseänkar mellan människor från olika platser styrs därmed inte lokaliseringen av en väg av bara funktionella och geografiska kriterier. Vägvalet avgörs snarare av ett flertal mänskliga behov. Några exempel från det aktuella länet låter sig därmed lyftas fram.

Vanan att låta bygga broar och förbättra eller eventuellt anlägga vägar spred sig på 1000-talet och kan jämfö-

ras med bruket att ge donationer till kyrkor och kloster (Brink 2002, s. 101-117). Broarna utgjordes förmodligen ofta av enklare vadställen som förbättrats med stenkistor eller spänger över sank mark. Man kan även anta att väghållning ofta handlade om att hålla sträckningar fria från återväxt av vegetation. I utbyte kunde kyrkan, som uppenbarligen uppmuntrade dylika projekt, ge löfte om avlösning (Gräslund, A-S. 1989, s. 227). En möjlig förklaring till det kyrkliga stödet kan ha varit ett ökat behov av förbättrad infrastruktur och medföljande kontroll. Detta kan i sin tur ses i ljuset av kyrkans relativa nyetablering och den begynnande statsbildningen. Något som också var nytt under vikingatid och tidig medeltid var hur påtagligt detta stadgades inför omvärlden, nämligen i sten. Vid Sundby, strax nordost om Eskilstuna, finns den så kallade Sigurdsristningen (Sö 101). Ristningen är ett mångfacetterat exempel på just en manifestation av bruket att bygga bro och sedan tillkännage det på ett minst sagt synligt vis. Fornlämningen har uppmärksammats i ett flertal sammanhang, bland annat av Håkan Hylén som har analyserat runhällen ur flera infallsvinklar (Hylén 1999, s. 179-186), samt senast Anna Hed Jakobsson, som delvis tangerar en likartad problematik (Hed Jakobsson 2003, s. 226ff).

På en berghäll invid den nuvarande Ramsundsån lät en kvinna vid namn Sigrid verkställa ristningen, vilken innehåller en text och ett rikt bildspråk. Bildsviten skildrar delar av berättelsen om hjälten Sigurd Fafnesbane som även finns återgiven i den *Poetiska Eddan*, *Völsungasagan* och det kontinentala eposet *Nibelungensången*. I texten skildras ett antal släktskapsförhållanden som kan ses som ett uttryck för kungörelse om arv, rätt och kvarlåtenskap (Sawyer, B. 2002, s. 55-66). Intill ristningen, som för omkring 1000 år sedan var belägen i direkt anslutning till ett cirka 60 meter brett sund, kan man idag iaktta resterna av flera, delvis överlagrande brofundament och ett antal hålvägar (RAÄ125 i Jäder socken & RAÄ28 i Sundby socken). Det ligger nära till hands att se fundamenten i ljuset av den information som finns på runhällen (Lindqvist, S. 1914, s. 203-230).

Figur 40. Sigurdsristningen, Sö 101, vid Ramsundsån i Sundby socken. Teckning: Hanna Eklöf 1997, Sörmlands museum.

Att omtala själva initiativet till brobygget i just det här sammanhanget, indikerar starkt att uppförandet av en bro var resurskrävande och därmed ett fåtal i samhället förunnat att åstadkomma. Med andra ord en prestige-fylld handling i sig. Det breda sundet och de bevarade fundamenten antyder dessutom att just den här bron bör ha varit en komplex konstruktion i form av en fribro. En annan synvinkel kan vara att själva omnämnandet av bron underförstått antyder vem eller vilka som förfogade kontroll över själva passagen, samt det område man också måste passera. Härigenom fixerades en statusskapande handling som kunde visas upp offentligt. Brobygget tjänade de vägfärandes intressen, men det var ytterst viktigt att alla skulle se vem som stod för arrangemanget. Hylén påpekar att därigenom vävdes den religiöst motiverade handlingen samman med profana bevekelsegrunder av politisk karaktär (Hylén 1999, s. 181). Vägen, i det här fallet en bro, kan således ses som en arena för manifestation och utövning av kontroll.

Sigurdsristningen, eller måhända mer korrekt Sigridsristningen, utgör i det här perspektivet ingen unik företeelse. Spår efter liknande medvetna handlingar kan ses runtom i Mälardalen och i Södermanlands län. Budskapen uttrycks ibland explicit, som till exempel i fallet med Sö 141, "göra bro", vid Aspa (Brate & Wessén 1924-36, s. 107). I andra exempel kan man på goda grunder anta att bevekelsegrunderna varit besläktade. Vid Släbro, intill Nyköpingsån utanför Nyköping, syns vid lågt vatten resterna efter en stensatt brobank (RAÄ391). Intill står stenarna Sö 45 och 367, båda påträffade i och i anslutning till ån. På den sistnämnda omnämns även att byn, eller eventuellt gården Släbro, ägdes av Frösten och Rolv (Brate & Wessén 1924-36, s. 355ff). På ömse sidor om ån finns tydliga hålvägs-system och stora höggravfält från yngre järnålder, till exempel RAÄ5 och 55 (Jensen 1986b, s. 163f, FMR). Andra tankeväckande aspekter på kommunikation och runstenar är till exempel Sö 175 på Aspön i Mälaren. Här finns den så kallade Gislestenen ristad direkt på ett

närmast lodrätt bergsparti. När ristningen gjordes låg berget vid ett sund med ristningen exponerad mot vattenspegeln. En förutsättning för att betrakta ristningen var alltså att man nalkades den med båt (Snædal Brink & Wachtmeister 1983, s. 94). Det kan tilläggas att mitt emot ristningen, på andra sidan sundet, finns en enhet med namnet Husby, tillika Aspö kyrka.

För att vidare knyta an till kommunikationsmediet vatten, kan bronsåldersmiljöerna längs den så kallade Strängnäsleden diskuteras närmare. Namnet Strängnäsleden används av bland annat Victor och syftar på det system av mindre sjöar och vattendrag som knyter samman länets norra delar med Östersjön (Victor 2002, s. 81f med där a.a.). Från dagens Åker finner vi bland annat Visnaren, Marviken, Klämningen, Frösjön och Sillen i ett utdraget sjösystem som sträcker sig ned mot Vagnhärad. Victor menar att det aktuella området, tillsammans med ett antal andra möjliga farleder in i Mälaren, bebyggts under tidsavsnittet just på grund av kommunikationsmöjligheterna (Victor 2002, s. 82). Strängnäsleden var en farbar vattenled mellan dåvarande Mälaren och Östersjön under bronsålderns äldre delar, men har sedan successivt snörts av. Det hålls dock för troligt att det vidsträckta sjösystemet har fortsatt utgöra en viktig transportled i form av ett mer eller mindre slutet vattensystem. Att farleden varit betydelsefull under bronsåldern syns bland annat genom de krönliggande rösen som lokaliseras till delar av sträckningen. Vid Laxne, intill Övre Marviken och Klämningen, är detta särskilt påtagligt genom de omfattande gravar som förlagts hit. Fornlämningsmiljöerna är väl exponerade ut mot vattnet. Skall detta ses som ett uttryck för den bebyggelse man valt att förlägga i närheten av ett väl trafikerat stråk? Detta antyds i Victors resonemang angående brobyhusen i området (Victor 2002, s. 82). Alternativt kan man tänka sig att man bött någon annanstans, men valt att exkludera begravingar och därmed förknippade aktiviteter från den miljön, varvid exempelvis rösen förlagts till det aktuella området. Av vilka skäl? Här är kunskaperna otillräckliga gällande bronsålderns bebyggelse i länet.

Det är värt att nämna att vissa platser eller sträckningar i landskapsrummet kan ha dragit till sig uppmärksamhet genom invanda föreställningar, vars innehåll i somliga fall förändrats över tid. Detta är ett för Södermanlands län relativt obearbetat forskningsfält där kunskaperna kan fördjupas. En ingång kan vara att studera hur kronologiskt och typmässigt skilda fornlämningar lokaliserats till identifierade vägsträckningar av förmodat ålderdomlig karaktär.

Alexander Gill förslår med utgångspunkt i tidig- och mellanneolitikum liknande tankegångar (Gill 2003, s. 97 & s. 180f). I det förstnämnda fallet menar han att depåfynd, bestående av bland annat tunnackiga yxor, ibland förekommer på åschröen och moränryggar. Företeelsen kopplas samman med de vandringsvägar som kan ha löpt längs med åschröen. Gill för ett resonemang om att sträckningarna kan ha förknippats med ursprungsmyter om vägnarnas härkomst i ett mytiskt förflutet. Depåerna utgör i sammanhanget påtagliga spår som kunde relateras till händelser knutna till sådana föreställningar (Gill 2003, s. 97). På samma sätt har det föreslagits att de stridsyxetida linjegravfälten anlagts längs med förmodade vägar förlagda till åsryggar (Malmer 1975, s. 46f). Gill menar att företeelsen kan ha representerat ett nytt sätt att tänka på de invanda platserna. Själva gravläggandet indikerar att vandringsvägnarnas ursprung givits nya innebörder i övergången till mellanneolitikum (Gill 2003, s. 181).

Materiella lämningar såsom gravar, runstenar eller rentav naturformationer, kan ha utgjort och utgör betydelsefulla punkter vid rörelser genom rummet. Därigenom kommer man på sätt och vis tillbaka till den punkt där föreliggande text tog sin början. En allmänt förekommande slutsats är att kärnan i det relativt väl dokumenterade 1600-tals vägnätet, har sin grund i de vägnät som förekom under yngre järnålder och medeltid. Om man accepterar den tanken utkristalliseras

också slutsatsen att vägnäten på ett övergripande plan har förändrats relativt långsamt. Det är först genom överordnade vägregleringar och statsmaktens ingripande som fastlagda system kunnat utformas och förändras. Här har ofta ekonomiska, militära eller andra för statsmakten rationella syften spelat en viktig roll. Uppfattningen att 1600-talets vägnät i hög grad kan ses som överensstämmande med äldre kommunikationsleder och den därmed vidhängande synen på tröga förändringar, har möjligen haft en inverkan på vår syn av de förhistoriska förhållandena. Vidare har man, måhända omedvetet överfört nutida infrastrukturrella strategier och förklaringsmodeller på äldre tiders förhållanden och motiv.

Numera övergivna ålderdomliga vägsträckningar, vilka dock brukats in i sen tid, har bland annat uppmärksammats i anslutning till särskilda utredningar rörande riksvägsförbättringar (t.ex. Norberg 2001, 2002 & 2004). I anslutning till det förda resonemanget kan delar av dessa sträckningar ses som över tid fysiskt kontinuerliga lämningar med diskontinuerligt innehåll. Vägnäten är därmed bärare av information rörande förändrade förutsättningar för kommunikation under åtminstone yngre järnålder, medeltid och nyare tid. Hur kan man då fördjupa kunskapen inom området? Förslagsvis genom riktade kartanalyser av begränsade miljöer innehållande variabler som medeltida kyrkor, bebyggelseämningar, gravfält, uppgifter om depåer och runstenar med mera. I anslutning till detta kan man exempelvis genomföra mindre undersökningar av valda varaktigt övergivna vägavsnitt. Lämpliga miljöer återfinns bland annat vid Stenkvista kyrka, vid väg 53 och i Malmköpingsområdet längs med väg 55. Ett annat intressant område utgörs av Kildalen, en långsmal dalgång på ömse sidor om Kilaån, strax väster om Nyköping. Området innehåller mycket goda förutsättningar för att studera bebyggelseförändringar samt relationen till både land- och vattenbaserad kom-

Figur 41. Del av den gamla landsvägen mellan Malmköping och Flen, Lilla Malma socken. Sträckningen kan spåras tillbaka till åtminstone 1600-talet och löper delvis parallellt med nuvarande riksväg 55. Foto: Lars Norberg 2002, Sörmlands museum.

munikation. Parallellt med den gamla vägsträckningen rinner Kilaån genom landskapet. Vattendraget var fram till tusentalet en farbar vattenväg. Den långsträckt dalgången och de beskrivna färdvägarna kantas av fornlämningar, gårdslägen och kyrkor från skilda perioder.

Kulturer och kontakter

Patrik Gustafsson

Inledning

Den kunskap man har idag när det gäller mesolitikum utgörs främst av undersökta boplatser i vad som karakteriseras som den dåvarande ytterskärgården och fastlandet, det vill säga Södertörn, Östergötland och Närke. Är materialet från dessa delar representativt för hela regionen? Många forskare kallar det som idag utgörs av Södermanlands län för en mellanskärgård under mesolitikum. Definitionen är dock bestämd utifrån ett östvästligt perspektiv. Om man i stället ser området ur ett nordsydligt perspektiv framträder en annan bild. Länet med omgivningarna framstår då som en ytterskärgård i både norr och söder. En sådan perspektivförskjutning borde rimligen påverka synen på de platser som människan uppehållit sig vid under det mesolitiska tidsavsnittet. Kanske finns det ett behov av att nyansera och förtydliga vad som menas med ytterskärgård, mellanskärgård, innerskärgård och fastland. Det är även av vikt att inskräpa vilken betydelse de skilda zonerna haft för de mänskliga villkoren. Häri genom aktualiseras således frågan om de skilda typer av grupper eller kulturer som identifierats i olika sammanhang (Welinder 1977, Lindgren 2000 & Åkerlund 2001). Landskapets geografiska sammansättning och platsernas spridning i rummet är emellertid bara några variabler som är avgörande. Flera av de synsätt som berörs har en påtaglig anknytning till forskningstraditionen rörande neolitikum, varför även denna period kommer att beröras här. Den text som följer avser att klargöra och problematisera dessa infallsvinklar.

Kulturbegreppet

Centralt inom arkeologin, och måhända särskilt inom stenåldersforskningen, är diskussionen kring kulturbegreppet. Att definiera begreppet kultur, samt tolka och värdera den materiella kulturen i ett vidare sammanhang, kan ses som traditionella nyckelproblem inom ämnet. För att kort sammanfatta det arkeologiska kulturbegreppet, kan man säga att kultur bland annat har bestämts utifrån prägnen på skilda föremålskategorier. Närmare bestämt hur man har uppfattat likheter och skillnader hos vissa typiska föremål, så kallade ledartefakter. Föremålen kan sedan ses som medvetna eller omedvetna uttryck för olika sociala enheter eller etniska grupper. För att kunna identifiera eller avfärda en sådan grupp eller enhet i ett specifikt sammanhang, krävs således närvaro eller avsaknad av dylika ledartefakter (t.ex. Lofstrand 1974, s. 31, Smith 1997, s. 35). Givetvis är det här de starkt förenklade huvuddragen

inom det aktuella kunskapsfältet. Begreppet grupp är också vanligt förekommande inom stenåldersforskningen och kan kopplas samman med kulturella och ekonomiska förutsättningar. Olika grupper låter sig ofta definieras utifrån specifika karakteristika, till exempel kvarts- och flintgrupperna. Ur arkeologisk synvinkel har synen på kulturer sin bakgrund i disciplinens tidiga historia. Arkeologin fungerade här som en del i skapandet av nationella identiteter (t.ex. Childe 1925, s. V-VI, Clarke 1978, s. 264 & Trigger 1993, s. 196ff.). Det starkt förenklade synsättet rörande kulturbegreppet kan förknippas med kolonialismen, industrialiseringen och 1800-talets modernisering i Europa (Eriksen 1998, s. 25ff). Vid den tiden sattes ofta likhetstecken mellan materiell kultur och etnisk tillhörighet. Kulturella uttryck delas emellertid ibland av grupper som ur andra perspektiv kan ses som separata eller exklusiva. Vidare finns det grupper som uppvisar olika inbördes uttryck. Iakttagelserna kan tyckas självklara idag, men är kanske särskilt viktiga att formulera när man arbetar med begränsade källmaterial. Av det fortsatta resonemanget framgår att man fortfarande tenderar att utgå från enstaka artefakter vid slutledningar rörande detta problemområde.

Inom de kulturella yttringarna rymmer en mängd uttryck som har beröringspunkter med hela samhället. Här inkorporeras även mindre fraktioner, vilka kan benämnas subkulturer. Det vill säga mindre grupper som uttrycker intern avvikelse eller samhörighet genom olika medel. Som ett exempel på detta kan vissa offentliga beteenden i en samhällsstruktur vara välkända för de allra flesta, medan viss teknisk eller rituell kunskap endast behärskas av ett fåtal (t.ex. Frykman & Löfgren 1989, s. 15f, Ehn & Löfgren 1990, s. 13ff, Eriksen 1998, s. 81, Giddens 1998, s. 613, Bolin 1999, s. 29ff & Apel 2001, kap. 2-4). Kulturer kan därför sägas vara komplexa och variationsrika. Människan skapar, upprätthåller och omskapar kultur. Människor socialiseras emellertid in i kulturer, vilka därigenom även utövar påverkan på människan. Därmed uppvisar kulturbegreppet en komplexitet som gör det problematiskt att diskutera i termer som etnicitet. Vissa forskare har velat lyfta fram andra definitioner än just begreppet kultur. Anders Carlsson framhåller till exempel begreppet ideologi framför kultur. Han menar att det är viktigt att belysa spänningar och konflikter genom de ideologier som är verksamma i ett visst samhälle. Med utgångspunkt i spänningsfälten skapar människan olika uttryck för särskiljande eller gemenskap. Han menar också att ideologin är den pådrivande kraften eller dynamiken i kulturen (Carlsson, A. 2001, s. 7).

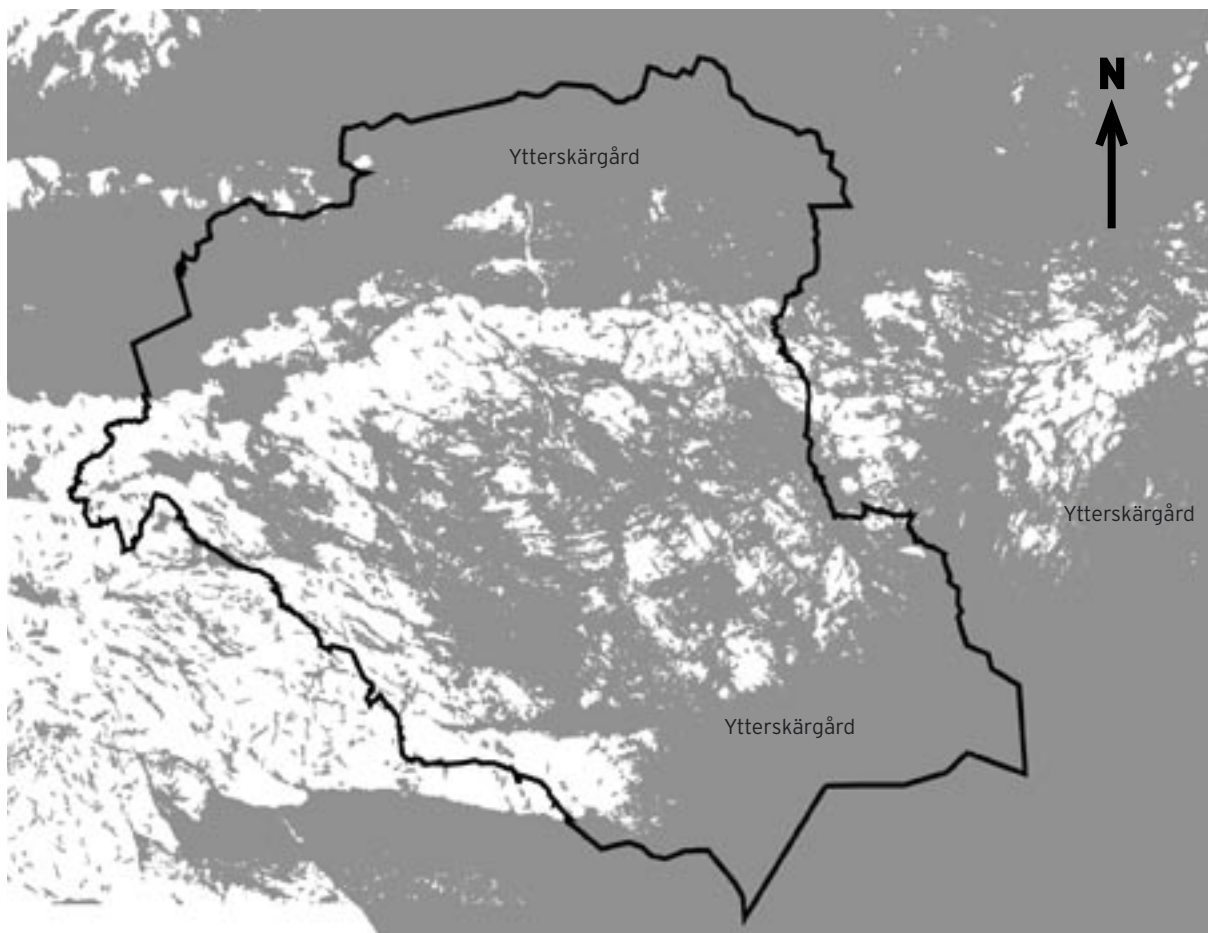
I likhet med forskningstraditionen kring neolitikum, har man även försökt att dela upp det mesolitiska samhället i mindre enheter som anses avspegla olika kulturgrupper. Grupperna kan i vissa fall vara väl definierade, såväl kronologiskt som rumsligt, till exempel Kongemosekulturen. Andra har bredare kulturdefinitioner som

sträcker sig över större geografiska områden. Under senmesolitikum föreslår till exempel Anders Carlsson en indelning som bland annat utgår från vissa föremåls typiska spridning, varvid följande grupper framträder; Lihult i Västsverige, Ertebölle i Sydsverige, Trindyxte-/kvartskulturen i Östsverige och Kvartskulturen i Nordsverige (Carlsson, A. 1998, s. 35). De urskiljbara delarna utgår från en uppfattning om så kallade fyndkretsar, teknokretsar eller teknokomplex. En fyndkrets kan karaktäriseras som en redskapstradition, det vill säga en viss teknik och materiell användning som uppvisar en viss geografisk spridning. Här är det viktigt att understryka att flera kulturgrupper kan dela samma tekniska tradition (Löfstrand 1974, s. 30f, Smith 1997, s. 35, Sundström & Apel 2000, s. 335).

Regionalt och lokalt

Det har tidigare påpekats att man för östra Mellansveriges del har velat tolka det arkeologiska materialet

rörande mesolitikum som lämningar efter olika grupper (se kap. *Stenålder; Mesolitikum*). Kanske har det funnits sådana strukturer, men argumenten som talar för en sådan dualism är mycket få. Vari består de påtagliga kontrasterna? Huvudargumenten tycks bestå i att man använde mer flinta på fastlandet än i skärgården, samt att man jagade landlevande djur på fastlandet och bedrev säljakt i skärgården. I ett sådant sammanhang är det av vikt med en tydlig definition av grupperna. Hur skall kulturbegreppet förstås i relation till termen grupp? Agneta Åkerlund menar till exempel att skärgårdsbefolkningen i östra Mellansverige kan ha kommit från öster, troligen nuvarande Finland. Hon grundar sitt antagande på det i östra Mellansverige dominerande litiska verktygsmaterialet, det vill säga kvarts. Mineralet är också vanligt i Finland (Åkerlund 2001, s. 53). Man kan ifrågasätta om det är tillräckligt med ett identifierat råmaterial för att urskilja härkomst? Ett resonemang kring tillgång och efterfrågan, samt de

Figur 42. Kartan visar Södermanlands ytterskärgårdar under mellersta mesolitikum. Paleogeografisk karta över Södermanlands län och angränsande områden med fornsjöar under den mellersta delen av mesolitikum, cirka 7000 BP (cirka 34,2-58,9 meter över havet). Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. © Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande : Dnr 30-1495/2003. Skala 1:1000 000.

tidigare nämnda begreppen tekno- och fyndkrets skulle kunna utgöra grundvalarna för alternativa förklaringsmodeller.

Andra har visat att östra Mellansverige uppvisar större likheter med övriga delar av det nuvarande Sverige, än med Finland eller Baltikum under mesolitikum. I områdena öster om Östersjön förekommer till exempel inte mikrospånkärnor (Olofsson 1995, s. 133). En nyligen publicerad paleogeografisk karta presenterar en intressant aspekt på det geografiska rummet under tidigmesolitikum. Mellan dagens väst- och östkust fanns det mycket lite landmassa omkring 9600 BP. Vänersänkan och Mälardalen var täckta av vatten som mycket väl kan ha utgjort en viktig kommunikationsfaktor mellan de två geografiska områdena (Posse 2003, s. 59, fig. 31). Hur kulturellt åtskilda har de grupper eller samhällen som befolkade de bägge områdena egentligen varit? Kan de ha utgjort delar av en relativt homogen kultur som i mindre sociala enheter uttryckt variationer? Att lyfta fram kulturdualismen i ett begränsat geografiskt område kanske har sin grund i de tidigare bristfälliga spåren av mesolitikum i östra Mellansverige. När så bilden av ett folktomt östra Mellansverige förändrades uppstod möjligen ett behov av att skapa en förklarande identitet, ett sorts arv också för denna region. Tankemodellen är sedan lång tid förankrad i begrepp som Maglemose-, Kongemose- och Erteböllekulturerna. Därvidlag kan ju idén om en östsvensk *kvarts-* eller *skärgårdsgrupp* förefalla självklar.

Några forskare har gjort ansatser till att vela förklara den mellan-neolitiska tidsperioden, med sina varierande materiella uttryck, som spåren av en och samma grupp. De materiella kontrasterna ges beträffande den saken en annan förklaringsgrund, med utgångspunkt i till exempel sociala skillnader (Carlsson, A. 1991, Gill 1998 & 2003). Tankegången är angelägen. Skillnader och likheter i det arkeologiska materialet behöver inte vara spåren efter tydligt åtskilda samhällen. Variation i de materiella uttrycken kan även ha sin grund i olika relationer och aktiviteter inom ett och samma samhälle (Bolin 1999, s. 171). Ett sådant synsätt kan även vara relevant vid studiet av mesolitikum. Härdraget kan de materiella lämningarna från hela eller delar av perioden representera lämningarna från ett samhälle. Det vill säga en befolkning som ändrade sina ekonomiska och sociala strategier i rummet, men också över tid. De materiella spåren från kust och inland uppvisar fler likheter än olikheter. Iakttagelsen talar emot den kulturdualistiskt influerade bilden av östra Mellansverige under mesolitikum.

Det är således möjligt att kulturellt relativt homogena grupper av människor rört sig i östra Mellansverige. Därmed är det inte sagt att de spår vi påträffar, inte är resterna av mindre sociala enheter. Sådana mindre enheter kan exempelvis ha bestått av män, kvinnor, gamla, unga, samlare eller jägare. Det är även viktigt att med-

vetandegöra sig om rummets begränsade omfattning. Under tidigmesolitikum handlade det i grova drag om en cirka en mil bred och cirka 13 mil lång skärgård. Ett så begränsat område var förmodligen bara en del i en större sociogeografisk världsbild och den mesolitiska människan var antagligen van att röra sig över stora avstånd. Åkerlund föreslår, helt i linje med detta, att de tidig- och mellanmesolitiska människorna kanske hade sina basboplatser på fastlandet eller i innerskärgården (Åkerlund 1996a, s.129). I uppenbara inlandsmiljöer i Östergötland har man till exempel påträffat människoskelett från mesolitiska kontexter. Från skeletten har man utifrån ¹³C-analyser konstaterat att människorna framförallt livnärde sig på marin föda. Med andra ord så rörde man sig kanske mellan nuvarande Vättern och havet i öster (Browall, H. 1999, s. 300). Eller varför inte mot nordost, till nuvarande Södermanlands län? Man bör nog inte heller bortse från de områden som ligger på ett större avstånd, till exempel Närke och Östergötland.

Ytterligare ett argument mot förekomsten av flera kulturgrupper under mesolitikum, kan utgå från den förmodligen begränsade befolkningmängden. De var troligen ganska fåtaliga, något som kan antas begränsa förutsättningarna för antalet grupper i den aktuella miljön (t.ex. Smith 1997, s. 20ff, Welinder 1979).

Kontakter

Ett sätt att undersöka sociala nätverk och kontakter under stenåldern är studiet av icke lokala litiska material eller icke lokalt tillverkade föremål. Under senare tid har fokus flyttats från att identifiera olika grupper till att lyfta fram olika kontaktnät (Alexandersson 2001, s. 121ff, Carlsson, T. 2003, s. 43ff). Kontakter och relationer kan belysa mycket mer än själva varuutbytet. De materiella uttrycken förändras eller upprätthålls, inte isolerade inom olika grupper, utan skall ses i relation till interna och externa relationsmönster i samhället (Bolin 1999, s. 34).

Kontakter har tidigare identifierats genom att främst härleda flinta. Här har många intressanta iakttagelser gjorts, bland annat att ordovicisk flinta som påträffats i Kalmarområdet ursprungligen hämtats från Öland. Likaledes har man påträffats Kristianstadsflinta, vilken ursprungligen kommer från östra Skåne, i Kalmarregionen (Alexandersson 2001, s. 122). I Östergötland utgörs däremot flintförekomsterna främst av Sydvästskandinavisk sådan. Här är det noterbart att den dominerande flintan från den nämnda lokalen i Motala härrör från Kinnekulleområdet i dagens Västergötland, så kallad kambrisk flinta (Nyhetsbrev nr 1, 2002). Även i Södermanland har man påträffat flinta, främst från sydvästra Skandinavien. Kanske kan man tänka sig att den kambriska flintan även kan komma att dyka upp vid framtida undersökningar i Södermanlands län? Inga sådana materialstudier har dock utförts inom länet. Att flintan hypotetiskt kan ha transporterats sträckan

Skåne-Södermanland är inte unikt. Ett exempel på långväga kontakter är det berömda depåfyndet från Bjurselet i norra Västerbotten. Depån innehöll mer än 300 tjocknackiga flintyxor, vilka ursprungligen kommit från Skåne/Danmark (Baudou 1995, s. 71). Människan är en kontaktskapande varelse som markerar sin särart eller visar samhörighet genom möten med andra. I det under mesolitikum glest befolkade östra Mellansverige var kontakten utåt förmodligen en nödvändighet. Kontakter kan till exempel ha upprätthållits genom ett flexibelt och rörligt bosättningsmönster, släktskap samt giftermålsallianser.

Som ovan redan nämnts måste man lyfta blicken något när det gäller studiet av den materiella kulturen. Cirka 90 procent av allt litiskt material som påträffats på mesolitiska boplatser i östra Mellansverige utgörs av kvarts. Förslagsvis kan man studera föremål som inte har tillverkats lokalt, alternativt föremål som tillverkats lokalt i såväl lokala som icke lokala material. Exempel på detta är handtagskärnor, kölskrapor, mikrospån och enkla skafthackor. Bland annat har Welinder påträffat både mikrospån och handtagskärnor i flinta, kvarts och bergart vid sina undersökningar vid Sjövreten på Södertörn och Vallby i Närke (Welinder 1977). Florin har vid Lyttersta i Västra Vingåkers socken påträffat en kölskrapa i flinta (Florin 1955, s. 429). SAU har nyligen avslutat en särskild utredning vid Lyttersta och då bland annat påträffat mikrospån av kvarts (Apel & Guinard 2003). Sven-Gunnar Broström har också påträffat en kölskrapa och ett fragment av en mikrospånskärna i Grödinge socken på Södertörn (Broström muntligen, 030605). Enkla skafthålhackor har påträffats i Södermanlands län, framförallt i länets västra delar. till exempel i Björkviks socken. Vanligtvis är föremålsformen främst företrädd på Västkusten, men är heller inte ovanlig i till exempel Västergötland och Närke. Det har också lyfts fram att enkla skafthålhackor tillhör en föremålsform som sammanfaller med lihultsyxornas utbredning (Gräslund, B. 1962, Olofsson 1995, s. 111ff, Carlsson, A. 1998, s. 30 & Sörmlands museums föremålsdatabas).

Kvartsen, den bipolära reduceringstekniken och avsaknaden av flinta är de variabler man bland annat velat anföra som argument för skärgårds- eller kvartsgruppen i östra Mellansverige. Kvarts är inget exklusivt material för regionen, utan finns representerat inom i stort sett hela nuvarande Sverige, därtill även det flintrika Skåne (t.ex. Knarrström 2000, s. 160f). Den bipolära tekniken har en lång användningsperiod även i Syd- och Västsverige. Därmed är det möjligt att ifrågasätta att slagtekniken skall ses som ett argument för en kvartsrespektive en flintgrupp (Browall 1999, s. 296). Till detta skall de många trindyxorna räknas, som har en stor rumslig spridning över stora delar av Sverige, dock med vissa koncentrationer i till exempel Södermanland och östra Småland (jfr. Carlsson, A. 1998, s. 30ff). Förekomsten kan ses som en indikation på kontakter i både

sydlig och västlig riktning. Med sådana exempel blir bilden av ett flertal olika mesolitiska samhällen svår att urskilja. Istället framträder likheterna allt tydligare.

Konflikt och kontinuitet

Lars Norberg

Inledning

Avsikten med temat är att med utgångspunkt i framförallt gravmaterial, problematisera de religiösa förändringarna i den vikingatida/tidigmedeltida kulturen. Texten tar sin utgångspunkt i ett gravfält, RAÅ261, som undersöktes av Sörmlands museum 1994 (se kap. *Järnålder; Gravvar*). Vissa delar av det teoretiska resonemang som förs gällande religiositet och materiella uttryck är emellertid tillämpliga i ett mer övergripande kronologiskt och geografiskt sammanhang avseende gravar. Aktuell forskning kring ämnet har i hög grad koncentrerats kring de processer som leder fram till utvecklingen av en centralmakt av profan karaktär och införandet av en etablerad kyrklig organisation (Sawyer & Sawyer 1995, s. 60). Målsättningen med föreliggande text är att, i kontrast till detta omfattande perspektiv, belysa hur de religiösa förändringarna kan ha yttrat sig lokalt. Vidare finns en avsikt att föra en diskussion kring de sociala och psykologiska förhållandena kring dessa yttringar.

Stora delar av den tidigare forskningen kring de religiösa förändringarna under vikingatid/tidig medeltid kan sorteras in i två perspektiv. Det ena argumenterar för en konflikt i mötet mellan fornnordisk religion och kristendom (Steinsland 1989, s. 203-212). Olika intressegrupper och olika aktörer har framställts som rena motparter. Man kan också lyfta fram en närmast existentiell konflikt, vilken kom till uttryck hos den enskilda individen. Det andra perspektivet accentuerar en i tiden och rummet mer successiv process (Schjødt 1989, s. 187-201). Det sistnämnda förhållningssättet framställer ökade möjligheter till kontinuitet i människornas tankevärld och de traditioner som är förknippade med samhället. Alternativet medför sannolikt mindre friktion i förändringen av människornas religiösa uppfattning. Det bör framhållas att hypoteserna inte utesluter varandra. Båda situationerna kan vara verksamma samtidigt i en viss given situation.

När arkeologin konfronteras med den vikingatida/tidigmedeltida materiella kulturen, konfronteras den också med de skriftliga källor som berör tidsavsnittet. Såväl de skriftliga källorna som det arkeologiska materialet utgör endast fragment av vår kunskap rörande det aktuella skedet. Båda källkategorier kan separerade från varandra vara problematiska att sätta in i ett relevant sammanhang. Omständigheterna blir inte mindre komplicerade när de skilda källmaterialen förs samman och uppvisar kontrasterande uppgifter. Båda källtyperna kan emellertid, enskilt och i samverkan, ge upphov till

en ökad förståelse av den aktuella problematiken, förutsatt att de behandlas kritiskt.

Både materiella lämningar och skriftliga källor är uttryck för såväl individuella som kollektiva initiativ. Uttrycken kan för individen eller kollektivet agera bärare av såväl medvetet som omedvetet laddade värderingar. I en given situation kan ett visst sammanhang uppvisa mängder av samtida divergerande information som för en utomstående betraktare ter sig fullkomligt motstridig, men som för den initierade aktören/aktörerna är fullt begriplig, kanske till och med logisk. För att kunna studera ett visst sakförhållande måste man beakta både aktören/aktörerna och uttrycken, samt relatera dessa till sitt sammanhang. Kort sagt, vilka har givit upphov till uttrycken och varför?

De fysiska lämningarna förmedlar en kontinuerlig tradition och utgör därmed ett uttryck för ett samhälles kulturella identitet. I den kulturella identiteten ingår den religiösa identiteten som en självklar del. Förändringar i någon del av den kulturella identiteten, till exempel den religiösa, kan således ge upphov till avvikelser i de gängse materiella uttrycken. Om detta kan avläsas i materialet, kan lämningarna sättas in i sina respektive sammanhang. Därefter kan det uttryck lämningarna förmedlar sinsemellan tolkas. Som ett förtydligande av resonemanget kan ett antal frågor riktas till det aktuella materialet, i det här fallet gravar. Hur yttrar sig de religiösa förändringarna i Södermanlands län under sen yngre järnålder och tidig medeltid? Kan begreppen konflikt respektive kontinuitet sättas i samband med gravmaterialen i länet? På vilka sätt kan begreppen förklaras? Som tidigare nämnts utgår temat från ett specifikt gravfält (RAÅ261). Då parallella undersökta exempel är fåtaliga för länets del, framstår det som en viktig uppgift att belysa eventuella inomregionala variationer i det aktuella området. I sammanhanget refereras därför företrädesvis till exempel tagna från andra områden. I några fall förekommer även hänvisningar till skriftliga källor som berör den nordiska regionen på ett mer övergripande plan. Detta kan motiveras med att förutsättningarna för de religiösa förändringarna i de inomnordiska samhällena står i relation, dels till varandra, dels till utomnordiska intressen. I texten används begreppet nordisk religion alternativt förkristen. Detta innebär en medveten förenkling av ett förmodligen varierat religiöst sammanhang, något som bland annat påpekats av Kristina Jennbert (Jennbert 2003, s. 107f).

Källmaterial och forskning

När det gäller Mälardalen är det främst två skriftliga källor som har intagit en dominerande ställning i debatten rörande relationen mellan kristendomen och den nordiska religionen. En är Adam av Bremens *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, vilken bland annat innehåller uppgifter om ett hednatempel i trakten av gamla Uppsala (1984). Debatten kring Adams skildring av hednatemplet har varit både skiftande och

omfattande. Man kan dock säga att en viktig aspekt rörande denna diskussion är att Adams skildring legat till grund för en uppfattning att den nordiska religionen varit synnerligen aktiv, åtminstone i Uppsalatrakten, så sent som under tiden för nedtecknandet, det vill säga omkring 1075/76 e. Kr. (Hultgård 1997, s. 9). Den andra är Rimberts *Ansgars liv* som beskriver missionären Ansgars två besök i Birka (1986). Ansgars två resor till Birka anses ha företagits omkring 829-31 e. Kr. samt 852 e. Kr. (Hallencrutz 1993, s. 13). Detta kan ses som det tidigast dokumenterade missionsförsöket i Mälardalen. Båda exemplen är på olika vis färgade av uppfattningen om konflikter i missionsarbetet. Båda författarna arbetade inom ramarna för Hamburg-Bremenstiftet och var av utomskandinavisk härkomst. Detta är endast några av de implikationer man måste beakta om man använder sig av det beskrivna materialet. Källorna har dock haft stor betydelse eftersom de saknar motstycke som samtida skildringar av det förkristna Mälardalen.

Att religionsförändringen under vikingatid/tidig medeltid utgjort en viktig del i förändringen av samhället är otvivelaktigt. Detta speglas inte minst av Adams engagemang i frågan. De skriftliga källorna reflekterar dock sällan konvertiternas inställning och reaktion på den förändring som pågick. Enstaka skildringar finns dock i till exempel isländsk sagalitteratur och skaldediktning (Ljungberg 1938, s. 98-149). Bristen på likartade källor gäller i synnerhet det område som i dag utgörs av det mellansvenska. Här finns istället ett annat skriftligt material som utgör ett samtida uttryck för den rådande situationen, nämligen runstenarna. Runstenarna har i huvudsak låtit resas av initiativtagare med anknytning till kristendomen. Det skall också tilläggas att runstenarna i de nämnda landskapen har rests under framförallt 1000-talets första halva (se kap. *Järnålder; Runstenar, hålvägar och depåfynd & tema En arena som skiljer och förenar*). Med runstensmaterialet, som till sin karaktär utgör ett gränsområde mellan materiell och skriftlig kultur, kommer vi så över till de källor som utgör kärnan i det aktuella problemområdet.

En ibland förekommande utgångspunkt vid forskning kring vikingatida gravar är att försöka fastställa den gravlagdes religiösa identitet utifrån studiet av den materiella kulturen (Gräslund, A-S. 1980, s. 85f). Detta kan sättas i relation till en allmän tendens inom gravarkeologin under senare år, att graven kan ses som ett mer eller mindre konkret uttryck för människornas hinsides uppfattning (Kaliff 1992, s. 69). När det gäller gravar kan den materiella kulturen också ses som ett indirekt uttryck för de efterlevandes trosuppfattning (Thunmark-Nylén 1989a, s. 222f). Detta medför att arvtagarnas trosuppfattning kan ha varit avgörande i utformningen och lokaliseringen av graven. Ett sådant perspektiv kan vara viktigt att ha i åtanke då arvtagarna i ett visst skede kan ha representerat en förändrad trosuppfattning i relation till den gravlagde.

På olika vis och av olika skäl uppstod beröringsytor mellan det skandinaviska området och olika kyrkliga intressen. Närmandet anses ha lett till förändringar i trosuppfattningen, vilket genererade förändringar i gravskicket. Förändringarna tog sig bland annat i uttryck i form av en övergång från kremationer till skelettgravar. En möjlig hypotes som framförts rörande Gotland är att man under vikingatid har fortsatt att anlägga skelettgravar på de traditionella gravfälten under en övergångsfas. Skelettgravarna uppvisar inslag av såväl kristna som hedniska element. Vid kyrkornas etablering förflyttas gravläggandet till de hit hörande kyrkogårdarna. Processen uppvisar komplexa drag och ett parallellt utnyttjande av de båda gravkontexterna har därför föreslagits (Thunmark-Nylén 1989b, s. 150). Ytterligare exempel som framhållits i sammanhanget är bland annat Stavgravfältet i Färentuna socken, Uppland (Damell & Modin 1989, s. 55f), samt gravfälten norr om Borg och vid Grindsbacka på Björkö (Gräslund, A-S. 1985, s. 301, 1991, s. 38).

Det under järnåldern dominerande gravskicket i Mälardalen är brandgraven. Detta föranleder en utsaga som kanske kan uppfattas som en truism, att brandgraven är ett uttryck för den eller de kulturer som dominerar i området innan kristendomen etablerat sig i samhället. Det bör påpekas att brandgravar endast är en teknisk benämning på en företeelse som i sig är mycket differentierad. Även skelettgravar förekommer i varierande former och i olika utsträckning under hela järnåldersavsnittet. Här är det dock dateringen och utformningen av, samt innehållet i graven som spelar den avgörande rollen avseende bedömningen av anläggningens kulturella tillhörighet. Tolkningarna av framförallt det vikingatida skelettgravskicket berör ofta frågor kring tidigkristna, alternativt kristet influerade begravingar. I motsats till begreppet brandgravar omfattas begreppet kristna, eller kristet influerade begravingar av en anvisning om den trosföreställning som väglett människorna i förfarandet med sina döda. Här bör det definieras om man använder sig av begreppet kristendom i en rent religiös betydelse eller som ett uttryck för en eller flera kulturyttringar. Enligt den sistnämnda definitionen ges begreppet en vidare innebörd med återkoppling till det specifika samhälle som berörs. Vidare är en sådan definition lättare att jämföra med begreppet brandgrav, då detta inte uteslutande ses som en manifestation för den nordiska eller förkristna tron.

Begreppet kristen, alternativt kristet influerad begraving, är en mycket varierande företeelse i tid och rum, liksom de bakomliggande samhällena. Bedömningsgrunderna för bestämningen av gravar som kristna/kristet influerade har framförallt kommit att beröra ett begränsat antal uttryck som tillsammans anses styrka en dylik tolkning. För det första anses skelettgravskicket under vissa omständigheter i sig indikera kristen influens (Gräslund, A-S. 1985, s. 297). Här diskuteras ibland möjligheterna av kontinental påverkan

redan under folkvandrings- och vendeltid i samband med bland annat kammargravskicket och vissa båtgravar med mera. (Hyenstrand 1996, s. 97f & s. 161f). Ytterligare bedömningsgrunder för kristen påverkan av det vikingatida gravmaterialet kan vara orienteringen och läget på skelettet. Ann-Sofie Gräslund har diskuterat orienteringen av vikingatida skelettgravar och ser i den östvästliga orienteringen med huvudet i väster en indikation på kristen influens. Övervägande antalet skelettgravar på Birka är östvästligt orienterade om man tillåter ett spelrum på $\pm 45^\circ$. Läget och orienteringen anses bottna i att den döde skulle ha blicken riktad mot öster, det vill säga det håll som Kristus förväntas närma sig från vid den yttersta dagen (Gräslund, A-S. 1985, s. 285f). Ytterligare avgörande aspekter är utformningen av den yttre konstruktionen, icke förekomst eller förekomst av artefakter och djurben i gravarna samt typ av artefakter och var graven/gravarna är lokaliserade. I det sistnämnda fallet avses inte enbart alternativt kyrkogård respektive gravfält, utan även en särskilt avskild eller på annat sätt avvikande del av gravfältet. Slutligen anses spår av ceremonier avgörande (Gräslund, A-S. 1994, s. 202f).

Inom gravarkeologin används ovan beskrivna företeelser, enskilt och i samspel, för att fastställa en religiös identitet, i det här fallet förkristen eller kristen. Det är dock viktigt att framhålla att detta kan innebära en förenkling av det religiösa identitetsbegreppet i relation till då rådande befintliga uppfattningar och idéer. Förändringen från en tro till en annan innebär omfattande förändringar av människornas tankar och idéer som helhet, till exempel rörande tro och mening i både sakralt och profant avseende. Gravläggningar som härrör från vikingatid och tidig medeltid utgör specifika uttryck, där formaliserade schablonbegrepp som förkristen och kristen inte räcker till för att förklara det sammanhang i vilket gravarna uppfördes. Liknande tankegångar framhålls av Lars Ersgård som angående vissa senvikingatida gravar i Dalarna menar följande: *"They are expressions of ideas about life as it was changing, they are the results of an ideological strategy which was developed so that people could define themselves in a world where the most fundamental conditions for human life were being reshaped."* (Ersgård 1995, s. 79f). Avvikelse i gravmaterialet, till exempel fyndsammansättning, artsammansättning, benmängd, gravskick, gravtyp och rumslig utbredning, kan indikera samhälleliga förändringar. Förändringarna kan dock inte enbart hänföras till en förändrad syn på trosuppfattningen.

Begreppet trosuppfattning

Trots att det kan vara något vanskligt att försöka omfatta det komplexa begreppet trosuppfattning med en verbal definition, görs här ett försök. Särskilt med tanke på den tidigare riktade kritiken mot ett formaliserat nyttjande av religiösa identiteter bedömda utifrån ett gravsammanhang. Här diskuteras en något förenklad, substantiell

definition med tyngdpunkten på hur tro kan uttryckas. En kritisk aspekt på definitionen är att den är bestämd utifrån värderingar som styrs av uppfattningen om en distinktion mellan begreppen profant och metafysiskt. Detta har möjligen sin grund i en kristocentriskt färgad världsuppfattning (Geels & Wikström 1989, s. 13ff).

En trosuppfattning kan sägas vara bestämd av två grundläggande beståndsdelar. Den ena beståndsdelan är av metafysisk karaktär. Denna del kan benämnas föreställningsvärld. En föreställningsvärld bestäms på det grundläggande planet av ytterligare två delar, dels den enskildes upplevda möte med det transcendentia, dels den i rit motoriskt, i bild ikonografiskt alternativt oralt eller skriftligt framställda tradition ett visst samhälle innefattar (Olsson, T. 1985, s. 42). Den andra beståndsdelan i en trosuppfattning är av profan karaktär. Denna omfattas av den samhällskontext i vilken trosuppfattningen är aktiv. I samhällskontexten ingår både kollektivet och individen som självklara aktörer. De metafysiska och profana aspekterna är integrerade med varandra och formar varandras förutsättningar. Eftersom samhället inte är ett isolat utsätts det för impulser, vilket i sin tur leder till förändringar. Följaktligen påverkas även trosuppfattningen i processen.

Arkeologins möjligheter att förklara den enskildes syn eller förhållningssätt till det transcendentia eller översinnliga, är i de flesta fall begränsade. Man måste räkna med en mängd olika faktorer som styr en människas religiösa identitet. Den religiösa identiteten är inte nödvändigtvis synonym med den officiella religiösa uppfattning ett visst kollektiv uttrycker, trots att vederbörande individ ingår i kollektivet. Den enskildes religiösa uppfattning kan sammanfattas som ett mikroperspektiv. Makroperspektivet uppstår först när den enskildes religiösa identitet sätts i relation till den

samhällskontext han eller hon befinner sig i. När man ser till det arkeologiska källmaterialet visar det sig ofta vara svårt att dra några slutsatser om det religiösa mikroperspektivet utan att komma in på rena spekulationer. De företeelser som arkeologer i dag tillmäter en religiös innebörd bör integreras i en diskussion kring sociala, ekonomiska och ideologiska aspekter i ifrågavarande samhälle.

Religiösa förändringar och begravningstraditioner

Främst arkeologisk, men även religionsvetenskaplig forskning i det aktuella ämnet, utgår ofta från att likbegängelsesätten varit starkt formaliserade. Därför förväntas de olika materiella beståndsdelarna i de förkristna respektive kristna traditionerna vara tydligt urskiljbara. Det kan kanske synas vara en initialt naturlig utgångspunkt att strukturera materialet på detta sätt när man skall försöka skapa en överblick av ett visst gravmaterial. Det uppstår dock problem när materialet inte faller in i schablonen.

En förklaringsmodell till att detta trots allt förekommer inom gravforskningen är måhända att man tar sin utgångspunkt i kyrkans under tid relativt fasta normer för begängelsesätt. Bertil Nilsson menar att: *"Det är uppenbart att under den tidsperiod som vi rör oss inom har jordbegravning varit det enda begängelsesätt som accepterats från kyrkans sida, och så har det i princip alltid varit; därmed kan alltså brandgravar uteslutas från det som hör till kyrkans gravskick."* (Nilsson, B. 1996, s. 365). Detta är relevant, men leder till en följdfråga som är aktuell i sammanhanget. Är det verkligen kyrkans generella normativa system för begängelse som varit avgörande för de skandinaver som låtit sig kristnas århundradena runt år 1000 e. Kr. Oavsett om avsikten från nyligen omvända skandinaver har varit att agera i enlighet med det som föreskrivits, är det inte all-

Figur 43. En av de rektangulära stensättningarna på gravfältet RAÄ261 i Strängnäs socken. Anläggningen innefattade ett brandlager samt en skelettbegravning (A12). Foto: Lars Norberg 1994, Sörmlands museum.

deles självklart att utfallet följer den tänkta schablonen. Här avses den variation i gravmaterialet vi möter i den kontext som utgörs av de sena gravfälten. Nilsson skriver vidare: "Om man ser till utrustningen i gravarna, är det uppenbart att kyrkan i princip motsatte sig användning av gravgåvor. Kristna gravar bör sålunda vara fyndtomma, om man bortser från sådant som tillhör den dödes klädedräkt eller sådant som med säkerhet är ett kristet föremål med symboliskt värde." (Nilsson, B. 1996, s. 366). Slutsatsen utesluter alltså möjligheten till att människor uppfattat sig som kristna när de begravts med för kyrkans normativa hållning avvikande attribut. Nilsson påpekar dock senare i samma arbete att det inte är teoretiskt uteslutet att så kallade mellanformer för kristna gravsättningar förekommit. Företeelsen skall ha vuxit fram innan en sockenkyrka med en tillhörande konsekrerad kyrkogård uppförts (Nilsson, B. 1996, s. 371).

Konflikt och kontinuitet

Det går att urskilja en uppenbar komplexitet i skilda gravfältsmaterial från den sena vikingatiden inom det mellansvenska området när man betraktar frågan om konflikt respektive kontinuitet. Vissa gravfält uppvisar till sin form en heterogen struktur, vilken kännetecknas av flera olika gravformer och gravskick inom samma lokal, dock med gravfältsidén som en homogeniserande faktor. Med begreppet gravfältsidé åsyftas det gravrum som anknyter till den yngre järnålderstraditionen. Vidare definieras gravfältsidén av det faktum att flera gravar är lokaliserade till samma kontext, samt att det går att spåra en kontinuitet i bruket av denna. Detta står i kontrast till ett byte av gravrum, vilket till exempel är fallet när det gäller införandet av kyrkogården. Kyrkogården representerar en ny form som idémässigt avviker till sitt innehåll. Inom denna kontext ryms dock traditioner såsom släktrationer och gemenskap inom samhället, både ur religiös och social synvinkel. Huruvida föregående generationer, tillhöriga det förkristna samhället, uteslutits ur denna gemenskap av religiösa skäl är svårt att uttala sig om. En sådan situation förutsätter en social kontroll, antingen från ett lokalt någorlunda etablerat prästerskap, en lokalt väl utvecklad och samordnad kyrklig rättsordning, alternativt starka värderingar manifesterade hos en dominant social grupp. På ett hypotetiskt plan kan en sådan utslutning ha inneburit ett socialt och religiöst trauma, vilket kan översättas som en inre personlig konflikt. Det sociala och religiösa traumat kan också översättas som en yttre konflikt, till exempel mellan inom samhället existerande grupperingar. Avsikten med tankegången är att belysa problematiken kring släktsamfundet i övergången mellan vikingatid och tidig medeltid.

En nästan genomgående uppfattning är att släktbandet har utgjort en upprätthållande funktion i det förkristna samhället och att detta bland annat kommer till uttryck via gravfält knutna till bebyggelsen under yngre järnålder. Parallellt med det förda resonemanget rörande

konfliktstanken, kan dock begreppet kontinuitet även sättas i samband med det nya gravrummet, det vill säga kyrkogården. Orsaken är att den grundläggande idén om släktbandet, som utgjort förutsättningen för stabiliteten i samhället, kan bibehållas i den nya kontexten. Detta medför att det är möjligt att tänka sig en trosuppfattning stadd i förändring, dock intimt knuten till rådande traditioner. Synsättet knyter i viss mån an till Anders Brobergs som angående norra Uppland menar att förändringar i trosuppfattningen inte uteslutit människor från gravfältet (Broberg, B. 1990, s. 62).

Om de ovan diskuterade perspektiven visar på under tid förändrade och modifierade former i gravtraditionen, uttrycker de diskuterade gravsammanhangen de ständigt pågående förändringar som samhället utsätts för. Under yngre järnålder och framförallt under det sista skedet av denna period framstår detta som allt påtagligare, för att under sen vikingatid/tidig medeltid till sist landa i det faktum att man successivt byter gravrum. Gravfältet ersätts till sist helt och hållet av kyrkogården. Vid den tidpunkten har inte bara trosuppfattningen omformats, utan även hela samhällsstrukturen. I Södermanlands län är få sådana miljöer undersökta, både när det gäller senvikingatida gravfält och tidiga kyrkogårdar. Det gravfält som undersöktes utanför Strängnäs 1994 indikerar dock starkt att ytterligare kunskaper

Figur 44. En av gravarna från undersökningen 1950-51 av Ekeby kyrkoruin utanför Eskilstuna. Foto: okänd fotograf utan år. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. MO25122.

sannolikt finns att hämta inom området. Därför finns i dagsläget behov av ytterligare undersökningar och fördjupade studier kring processen.

Permanent bebyggelse och tillfälliga besök

Patrik Gustafsson & Ingeborg Svensson

Boplatser och lokaler

Genom riktade lösfyndsinventeringar och genomförda undersökningar inom Södermanlands län, har till ytan stora, likväl som små potentiella boplatser från mesolitikum och neolitikum påträffats. Vad som definierar en stenåldersboplats har varit föremål för omfattande diskussioner under årens lopp. Problematiken har sitt ursprung i att karaktären på lämningarna från stenåldern främst konstitueras av stenartefakter och slaget stenmaterial. Diskussionerna har ofta berört vilka kvantiteter slaget stenmaterial som bör påträffas inom ett visst område, för att definitionen boplats skall äga giltighet. Inom den nationellt övergripande fornminneinventeringen har förekomsten av 5-10 avslag, knutna till en given plats, generellt definierats som en boplats. Parallellt kan ett färre antal avslag, om de förekommer i anslutning till skärvig sten eller en artefakt, också klassificeras som en indikation på boplatsaktiviteter (Jakobsson & Kihlstedt 1995, s. 61f). För att ytterligare belysa problematiken, förekommer även definitioner om fler än ett avslag knutna till en viss plats (Åkerlund 2002, s. 8, Pettersson & Wikell, manus) eller fynd av ett bearbetat kvartsstycke (Jakobsson & Kihlstedt 1995, s.

61f, Kihlstedt 1996). Även härigenom kan alltså en lokal betraktas som en boplats.

Man har även diskuterat andra begrepp än just boplats för lokaler med förekomster av slaget stenmaterial eller stenartefakter. Begrepp som aktivitetsytor och lokaler nyttjas emellanåt som mer neutrala benämningar på den här typen av platser. Vid inventeringstillfället kan det ibland vara svårt att avgöra i vilket ändamål platsen har nyttjats. Det slagna stenmaterialet och antalet avslag ger indikationer på att det förekommit aktiviteter på platsen, men ytterligare kriterier bör framhållas. Till exempel fyndplatsens läge, områdets storlek och fyndmaterialets spridning i rummet. Kanske är de mångtydiga och ibland oklara boplatsdefinitionerna även ett utslag av det delvis bristfälliga forskningsläget gällande framförallt mesolitikum.

En kritisk aspekt på de boplatsdefinitioner som innehåller mycket begränsade variabler kan sökas med utgångspunkt i gällande lagstiftning. Lösfynd klassas generellt inte som fast fornlämning och saknar därmed ett lagstadgat skydd (lagskydd finns dock för exempelvis ädelmetall- och depåfynd). Eftersom många stenålderslokaler är svårdefinierade, föreligger en risk att de med hjälp av alltför begränsade indikationer tvingas in under definitionen boplats, trots att grunderna ibland är oklara. Ambitionen är naturligtvis att ge materialet ett lagskydd. Problemet har inte bara vetenskapliga och antikvariska beröringspunkter, det finns även uppenbara risker att platser läggs i malpåse ur samhällsplaneringssynpunkt. Platser som på

Figur 45. Vy mot sydost över ett förmodat mesolitiskt boplatsläge beläget på Kjulaåsen i Dunkers socken. Foto: Lars Norberg 2003, Sörmlands museum.

missvisande eller oklara grunder tolkats som just stenåldersboplatser. Det föreligger därmed en risk att för att fornlämningsbegreppet kan komma att urholkas.

Mesolitikum

De lokaler som idag kan knytas till mesolitikum inom länet har främst identifierats genom riktade lösfyndinventeringar. Inventeringarna har resulterat i en stor mängd platser med fynd av framförallt slagen kvarts. Endast ett fåtal har varit föremål för arkeologiska undersökningar, vilket är en viktig orsak till att kunskapen om boplatstrukturer under mesolitikum är bristfällig. Det fåtal undersökningar som genomförts har inte i heller resulterat i att boplatzanläggningar med säkerhet kunnat knytas till förmodade hus- eller hyddkonstruktioner.

En förklaring som framhållits angående den stora mängden påträffade lokaler med slagen kvarts är den i regionen kraftigt vikande strandlinjen under den aktuella tidsperioden. Bara under ett tiotal år förändrades landskapet och den plats man tidigare uppehållit sig vid byttes ut mot en ny plats närmare vattnet (t.ex. Åkerlund 1996a). Förklaringen håller bland annat under förutsättning att fyndplatserna återfinns på olika höjder över havet. Platsernas läge, i nära anslutning till vatten, hänger också samman med att Södermanland under stora delar av stenåldern utgjordes av en skärgård. Vattnet var en förutsättning för kommunikation och rörlighet i landskapet, varför boplatsernas belägenhet kan framstå som självklar. Exempel på avvikande lägen kan emellertid framhållas, såsom vid Odlaren i Kloster socken, Eskilstuna kommun. I det här fallet finns indikationer på att lokalen var belägen en bit bort från själva stranden.

Det stora antalet platser med förekomster av kvarts och deras vida spridning i landskapet kan ses som uttryck för ett flexibelt och varierat bosättningsmönster. Människan var rörlig och utifrån varierade behov utnyttjades platser vid vatten, såväl som platser högre upp i terrängen. Äldre boplatser, som en gång legat vid vattnet, kan också vid senare tillfällen ha besökts på nytt och återutnyttjats. Ett exempel är boplatserna vid Hagtorp som både har brukats under senmesolitikum, samt under den senare delen av mellanmesolitikum (stridsyxekultur). På många av de idag kända platserna förekommer relativt begränsade mängder slaget stenmaterial (ett hundratal avslag) inom en liten, topografiskt välavgränsad yta. Fåtalet fynd och somliga lokalers begränsade storlek kan tolkas som att platserna nyttjades under en relativt kort tid. De kanske bara har varit föremål för ett enstaka besök. Andra innehåller stora mängder fynd och förekomster av slaget stenmaterial utspjutt över större ytor. Sådana lokaler kan ses som områden vilka nyttjades under en längre tid och kanske av ett större antal människor. Det är naturligtvis väsentligt att försöka nå fram till en förståelse av vilka typer av aktiviteter som försiggått på en viss plats. En indi-

vid som letar råmaterial och bearbetar en bit kvarts kan hypotetiskt avge ett större avslagsmaterial jämfört med en grupp om cirka tio personer som kanske är på tillfälligt besök för att till exempel slakta en säl.

Dagens kunskap om hur människorna levde under mesolitikum bygger, utöver resultaten från inventeringar och arkeologiska undersökningar, till stor del på etnografiska studier av traditionella samhällen (t.ex. Burenhult 1986). Utifrån etnografiska paralleller med idag levande jägare- och samlarsamhällen har möjliga slutsatser dragits angående rörelsemönster och social organisation under mesolitikum (t.ex. Broadbent 1979, s. 189ff). I förenklade ordalag tänker man sig att jägare och samlare under förhistorien har utnyttjat olika delar av landskapet säsongvis för olika syften. Utgångspunkten är vanligen att en central plats nyttjades för boende (basboplatser). Basboplatserna ingick i ett system av mindre platser som nyttjades för andra aktiviteter, såsom till exempel jakt, fiske, slakt och insamling, men som även inbegrep rituella handlingar. Platserna i landskapet bands samman genom ett kommunikationsnät utmed vilket tillfälliga rastplatser anlades (Smith 1997, s. 28f). Vilka platser som har nyttjats för vad förklaras utifrån skilda ekonomiska förutsättningar inom olika ekologiska zoner i landskapet. Till exempel genom förekomster av säl i en dåtida skärgård. Förklaringar bör emellertid även sökas i samhällenas bakomliggande sociala och ideologiska strukturer (Bolin 1999, s. 43). Vid studier av så kallade traditionella samhällen har man iakttagit att människorna införlivar och förknippar olika riter och myter med olika delar av det omgivande landskapet. Naturen ingår på så sätt som en självklar del i människans föreställningsvärld. Det har poängterats att platser i landskapet och den mening som de tillskrivs, är starkt förankrade i människan och utgör självklara beståndsdelar i den sociala kontexten (Tilley 1999, s. 178). Etnografiska jämförelser kan vara problematiska och bör åtföljas av en hög grad av medvetenhet. Valet av parallell, hur den används, samt det faktum att dagens jägar-/samlarbefolkningar är på utdöende som kulturellt fenomen, är några exempel på källkritiska aspekter som kan lyftas fram (Smith 1997, s. 21, Nordqvist 2000, s. 140f).

Utifrån det idag kända fyndmaterialet från mesolitikum i östra Mellansverige, har forskare dragit slutsatser om att det någon gång under mellanmesolitikum skett en förändring i samhällsstrukturen. Tidigmesolitikum kännetecknas av små grupper som har rört sig mellan olika platser i skärgården och utnyttjat skilda ekologiska zoner under olika delar av året. Möjligen kan några få större basläger ha funnits i de inre delarna av skärgården eller på fastlandet. Bakgrunden är att de skärgårdsanknutna platser som identifierats är små till ytan och endast innehåller slagen kvarts. Under mellanmesolitikum ökar boplatsernas storlek och uppvisar mer komplexa spår, främst i form av ökade fyndmängder och en större variation gällande artefaktfloran.

Förhållandet har tolkats som att basboplatserna flyttats ut i skärgården. Förändringen utgör bakgrunden till ett mer stationärt, platsbundet boplatsermönster under senmesolitikum. (Lindgren 1997, s. 23ff, Åkerlund 2001, s. 40f).

Neolitikum

I ett övergripande perspektiv utgör platser tillhöriga trattbägarkulturen och den gropkeramiska kulturen de mest undersökta lämningarna från stenåldersavsnittet inom Södermanlands län. De i modern tid konstruerade kulturgrupperna under neolitikum utgår främst från skilda dekorelement på den keramik som har påträffats. Vissa undersökta platser innehåller dock inga förekomster av keramik, men har genom ¹⁴C-analyser daterats till tidigneolitikum och förknippas därför med trattbägarkulturen. Ett exempel är Kalkbergstorp i Kloster socken, Eskilstuna kommun. Platsen har tolkats som en mindre jakt- och fiskelokal ingående i trattbägar-samhällets varierade bosättningsmönster. Lokalen är småskalig till sin karaktär, i motsats till samtida ytstora lokaler som till exempel boplatserna vid Östra Vrå, Katrineholms kommun (Kihlstedt 1997, s. 111). Närheten till det farbara vattnet är som tidigare en viktig lokaliseringfaktor, men trattbägarkulturen ses inte som lika påtagligt strandbunden jämfört med de mesolitiska bosättningarna. Istället påträffas de på ett visst avstånd från det dåtida vattenbrynet (Kihlstedt 1997, s. 119).

De här beskrivna tidigneolitiska boplatsermönstren kan ha stora likheter med de rörliga, säsongsbetonade strukturer som förespråkas för mesolitikum. Samtidigt framhålls att en förändring kan ha skett under senmesolitikum och att det rörliga bebyggelsemönstret ersattes med en mer stationär struktur (Lindgren 1997, s. 23ff, Åkerlund 2001, s. 40f). Man kan ställa sig frågan om boplatserstrukturen under tidigneolitikum ska ses som en fortsättning på ett mesolitiskt mobilt rörelsemönster? Alternativt har de förespråkade stationära strukturerna under senmesolitikum ersatts med en rörligare struktur under tidigneolitikum? En möjlighet är också att de tidigare iakttagna platsbundna och bofasta strukturerna har en kontinuitet som förstärkts under tidigneolitikum. Likväl som det finns lämningar som tolkats i termer av rörlighet, existerar exempel som pekar i motsatt riktning. Vid undersökningarna av de tidigneolitiska lokalerna Skogsmossen och Fågelbacken i Västmanland påträffades lämningar efter bland annat hus och hyddor. I anslutning till boplatserna vid Skogsmossen framkom en stor samling deponerade föremål i en mosse. Depositionen har tolkats som spår efter rituella aktiviteter. De påträffade byggnadslämningarna ses som ingående i ett system av ensamgårdar i inlandet. Gårdarna har bedrivit jordbruk i form av extensivt svedjebbruk, samtidigt som lokaler vid kusten nyttjades gemensamt av flera gårdar som rituella samlingsplatser (Apel et al. 1995, Hallgren et al. 1997). Utöver argumenten för ett mer bofast bebyggelsemönster, poängteras även svedjebbrukets införande och betydelse som odlingsform.

Den gropkeramiska kulturen kan generellt sett sägas vara starkt bunden till havet, men spår av den kan även ses i de inre delarna av Södermanlands län (Olsson & Edenmo 1997, s. 194, fig. 5:40). Ytterligare exempel är RAÄ14 i Helgesta socken, Flens kommun (FMR). På de gropkeramiska platserna påträffas mycket sällan lämningar som kan tolkas som spår av hus eller hyddor. Däremot förekommer det ibland gravar. Problematiken kring begreppet boplatser aktualiseras här återigen. Man kan fråga sig vilka aktiviteter som har avsatt fyndmaterialet och på vilket sätt sådana platser har brukats under mellan-neolitikum? En alternativ tolkning av de gropkeramiska lokalerna är att de inte ska ses som boplatser i egentlig mening, utan som platser där man hanterat de döda i samband med gravläggningen (Gill 2003, s. 116-129). Gill föreslår istället att den gropkeramiska kulturen har uppfört tvåskeppiga hus (mesula) på andra platser. Till exempel i anslutning till åar och vattendrag i inlandsmiljöer. Det vill säga platser som utifrån bland annat keramiktyper brukar tillföras stridsyxekulturen (Gill 2003, s. 109ff). I linje med de ovan redovisade tankarna, finns det indikationer på en sammansmältning av den gropkeramiska kulturen och stridsyxetraditionen under yngre mellan-neolitikum. På de flesta sena stridsyxeboplatser i östra Mellansverige har det påträffats gropkeramik och vice versa (Olsson & Edenmo 1997, s. 188). En hittills obekräftad, men likväl intressant fråga, kan vara om det existerar keramikfria mellan-neolitiska boplatser?

Kunskapen om stridsyxekulturens utbredning och boplatsermönster inom länet är bristfällig. Vad stridsyxetraditionen materiella uttryck egentligen representerar får än så länge ses som oklart. Inom länet är stridsyxekulturen främst synlig genom gravar, vilka allmänt konstitueras av stridsyxor, håleggade yxor och keramik-kärl med karakteristisk ornamentik. Vid undersökning av gravarna har ännu inget benmaterial påträffats (t.ex. Christiansson 1953, 1956). I dagsläget utgår våra kunskaper när det gäller stridsyxetraditionen utbredning från framförallt lösfunna båtformade yxor.

Utifrån de utförda arkeologiska undersökningarna i östra Mellansverige kan de senneolitiska boplatserna främst knytas till miljöer i anslutning till det dåtida kustbandet. Lösfynd som dateras till senneolitikum är däremot spridda i princip över hela det geografiska rummet. Utifrån dagens kunskapsläge kännetecknas de senneolitiska boplatserna i södra och mellersta Skandinavien av tvåskeppiga långhus. I Sydskandinavien finns även indikationer på förekomster av vad som kan ses som bybildningar (Apel 2001, s. 12). Ytterligare ett kännetecken är att bosättningarna tenderar att omlokaliseras till de nya områden som framträder genom strandförskjutningsprocessen. Därigenom kunde tyngre lerjordar i ökad grad tas i anspråk, till skillnad mot tidigare då mer lätttränerade jordar föredrogs. Vad det gäller södra och mellersta Skandinavien brukar ianspråktagandet av nya områden sättas i samband med en

möjlig befolkningsökning under senneolitikum (Olsson & Holm 1997, s. 253, Apel 2001, s. 331f).

I Mälardalen har de senneolitiska lämningarna ofta påträffats i samband med undersökningar av senare tidsperioder, vilket gör att frågan om kulturell kontinuitet framåt i tid aktualiseras. Detta kan även inbegripa en återanvändning av platsen för andra ändamål, till exempel begravingar (Olsson & Holm 1997, s. 217). Fynd av sädeskorn, flintskärar, malstenar och fynd av benmaterial från kor och får/get är de indikationer som finns angående jordbruk i Mellansverige (Olsson & Holm 1997, s. 224, Appelgren et al. 2000, s. 25f). Frågan är om det i dagsläget går att tala om jordbruket som dominerande ekonomisk näringskälla redan under senneolitikum (jfr. Ericsson, A. 2002, s. 59). Indikationerna är vaga och har inget direkt genomslag i det arkeologiska materialet. De antyds emellertid, vilket kan ses som en begynnande tendens till en förändring i näringsekonomin.

De få identifierade och undersökta senneolitiska lokalerna i östra Mellansverige, i likhet med de ännu färre lokalerna i Södermanlands län, ger ett intryck av att vara små till ytan och belägna inom områden med lämningar som kan knytas till bronsåldersavsnittet. Ett exempel är RAÅ281 i Toresunds socken (Gustafsson, manus c). Man har också dragit den generella slutsatsen att bosättningsmönstret i Mälardalen under senneolitikum, utgjordes av en komplex struktur med varierade små boplatser. I bebyggelsemönstret ingår även platser vilka tolkats som eventuella spår av jakt- och fiskestationer, samt spår efter fäbod- eller jordbruksverksamhet. En del lokaler anses även representera rituella platser (Olsson & Holm 1997, s. 225, Appelgren et al. 2000). I länet har inga byggnadskonstruktioner påträffats date-

rade till senneolitikum. Den senneolitiska närvaron i landskapet syns istället främst genom de påträffade lösfynden. Utifrån det i dagsläget kända materialet från såväl länet som ett större regionalt sammanhang, är det svårt att tala om några fasta strukturer. Problematiken omfattar både bebyggelsestrukturer och markanvändning. Snarare pekar kanske lösfyndens spridning och fåtalet undersökta lokaler på en rörlighet i rummet. En möjlig hypotes kan vara att det förekommer både små och stora boplatser parallellt. En tendens som kan ses utifrån dagens kunskapsläge, är att de senneolitiska platserna har kontinuitet framåt i tid, till äldre bronsålder. Tendenser till kontinuitet kan även ses i gravmaterialet från bronsåldern, där flacka stensättningar och rösen ibland inkorporerar senneolitiska hållkistor. Inga exempel finns ännu från länet, men fenomenet har iakttagits inom landskapet Södermanland, såväl som inom ett större regionalt sammanhang (Andersson, K. 2001, s. 78 & s. 81).

Bronsålder

Kunskapsläget angående bebyggelse och gårdsstruktur under bronsåldern inom länet är bristfällig. Endast ett fåtal undersökningar har berört boplatser med tydliga huskonstruktioner. Aktuella kunskaper bygger till delar på undersökningar utförda i *landskapet* Södermanland, men framförallt på undersökningar gjorda i angränsande landskap som Uppland, Västmanland och Östergötland.

Likaså saknas idag tillfredsställande kännedom om produktionslandskapet och markanvändningen under den aktuella tidsperioden. Båda företeelserna bör utredas närmare ur både ett lokalt och ett regionalt perspektiv. Bilden av en gård, i betydelsen ett eller flera hus inom en mer eller mindre avgränsad yta, accentu-

Figur 46. Delundersökt boplatstyta, RAÅ127, från bronsålder-förromersk järnålder. Området är beläget direkt väster om Husby-Rekarne kyrka. Foto: Lars Norberg 2004, Sörmlands museum.

eras först mot slutet av förromersk järnålder och början av romersk järnålder i Mälardalen (Olausson 1998, s. 111). Resultaten från undersökningarna vid till exempel Apalle i Uppland visar dock att gårdsbegreppet är aktuellt även under bronsålder (Ullén 1995). Ytterligare ett exempel på en gård daterad till bronsålder är de identifierade husen vid Rödbobacke (RAÄ82) i Härads socken, Eskilstuna kommun (Ericsson, A. 2000a, s. 63ff & s. 77ff). En utgångspunkt, angående den reglerade bebyggelsens framväxt och gårdsstrukturens förändring under äldre järnålder, kan vara att studera de bakomliggande orsakerna till dessa förändringar. Förutsättningarna bör vara iakttagbara i slutet av föregående period. På samma sätt är det ytterst relevant att studera vad som i sin tur föregår tidsperioden bronsålder angående boplatstruktur och boplotsorganisation. Vilka strukturer kan ses i länet angående platsbundenhet och rörlighet gällande bebyggelsemönster och markanvändning?

Arkeologiska undersökningar av boplatser i de angränsande landskapen ger inget enhetligt intryck angående bebyggelsens organisation, samt byggnadernas konstruktion och utseende. Snarare framträder en bild av lokala variationer och uttrycksätt, både vad det gäller bebyggelsens lokalisering och form, samt byggnadernas konstruktion. Bebyggelsestrukturen under yngre bronsålder uppvisar således stora variationer, trots att relativt få undersökningar är utförda i Mälardalens landskapen. I Apalle förekommer flera samtida hus eller hushåll, vilket understryker en stabil och platsbunden karaktär med kontinuitet in i förromersk och romersk järnålder. Andra undersökningar antyder ett flertal hus, spridda över större ytor. Mönstret kan tolkas som att ett hus har flyttats inom ett större område under en längre tid. Vidare finns flera exempel på kortvarig bebyggelse utan kontinuitet framåt i tid (Göthberg 2000, s. 110f). Redan under mellersta och yngre bronsålder förefaller alltså bosättningarna ha haft en varierad struktur med tydligt varierade val av gårdslägen. De två huvudtendenser som kan ses är stationär bebyggelse med kontinuitet in i förromersk och ibland romersk järnålder, respektive ett mer rörligt bebyggelsemönster (Göthberg 2000, s. 140).

I ett övergripande perspektiv tycks de områden som utnyttjats av bronsålderns människor vara ytmässigt stora. Vidare inbegriper de en mängd olika former av lämningar. Utgångspunkten för resonemanget utgörs framförallt av det idag kända inventerade materialet. Lämningarna består generellt sett av gravar, skärvstenshögar, röjda ytor och ristningslokaler. Vid sidan om dessa till synes mer eller mindre väl avgränsade bygder, förekommer även mindre grupperingar av ovan nämnda fornlämningskategorier. Problemet ligger i att rumsligt lokalisera själva boplatstyten inom ett visst område (Olausson 1998, s. 101). Var är bebyggelserna lokaliserade i Södermanlands län och vilken relation har dessa till de ovan nämnda fornlämningskategorierna? Talar strukturerna för kontinuitet och

platsbundenhet eller för rörliga bebyggelsemönster? För att studera förändringar i samhällsstrukturen och förändringar i den rumsliga organisationen under ett visst tidsavsnitt kan boplatsten ur ett hushållsperspektiv användas som utgångspunkt. Detta i motsats till hypoteser grundade på teorier rörande centrum och periferi. Genom att förstå den enskilda platsen i form av hemmet/gården, kan kunskap nås angående de större samhällsrelaterade strukturerna. Vidare bör begrepp som ideologi och politisk struktur inbegripas. Genom ett sådant förhållningssätt kan även lokala och regionala särdrag urskiljas (Olausson 1998, s. 95, Olausson 1999, s. 366).

En mängd påträffade boplatser relaterade lämningar ingår inte i tydligt urskiljbara byggnadslämningar inordnade i klara utläsbara bebyggelsestrukturer. Det är påtagligt att många av de enstaka eller fåtaliga anläggningarna, framförallt i form av härdar, tidsmässigt kan tillföras tidsskedena yngre bronsålder och förromersk järnålder (t.ex. Norberg 1997b, Eriksson, T. 1998, s. 228 & Svensson 2003a). De är även väl spridda i landskapsrummet och kan således inte knytas till någon specifik topografisk eller naturgeografisk kontext. En vanligt förekommande förklaringsmodell är att undersökningen skett i utkanten av ett boplatsoområde. Förekomster av härdar behöver inte med nödvändighet tillföras traditionellt boplatser relaterade aktiviteter. Alternativa tolkningar har rört sig kring härdarnas roll i ett rituellt sammanhang (Thörn 1996) eller som revirmarkörer för inägomark (Eriksson, T. 1998, s. 228f). Anläggningstypen har även satts i samband med odlingsverksamhet och nykolonisation (Ericsson, A. 2000b). Oberoende av om härdarna inte ingår i några för oss urskiljbara byggnader eller bebyggelsestrukturer, visar anläggningarnas blotta existens på en märkbar aktivitet och rörlighet inom hela det tillgängliga geografiska rummet under ett relativt begränsat tidsavsnitt. Detta är i sig en intressant aspekt att lyfta som ett perspektiv på markanvändning. Härdarnas närvaro och lokalisering kan ses som indikationer på ett mobilt rörelsemönster i landskapet, till skillnad mot en mer stabil och platsbunden struktur.

Utifrån det material som i dag finns tillgängligt från Södermanlands län har slutsatser dragits om att jordbrukets introduktion i egentlig mening sker först under bronsålder. Innan dess förekommer visserligen pollen av till exempel vete och korn från neolitikum, men det är först under bronsålder som det skapas ett kulturlandskap präglat av betesdrift och odling. Förändringen förmodas ske under äldre bronsålder, då agrarsamhället etableras med ett omfattande åkerbruk, boskapskötsel och uppförandet av byggnader av mer stationär karaktär (Ericsson, A. 2002, s. 59). Frågor angående jordbrukets etablering och jordbrukets betydelse för bosättning, hushåll och gravstrukturer syns som angelägna att diskutera för länets del. Hur har markanvändningen förändrats över tid och vilka skilda strukturer i markutnyttjande kan ses inom regionen?

I ett övergripande perspektiv framstår bronsåldern som en period med markanta förändringar rörande bebyggelsens och markanvändningens organisation. Förändringarna kan idag sägas inträffa mellan äldre och yngre bronsålder, runt år 1000 f. Kr. (t.ex. Pedersen & Widgren 1998, s. 239f, Skoglund 1999, s. 283). En indikator på förändringen är till exempel röjningsröseområden knutna till den yngre bronsåldern. Företeelsen anses visa på en fastlåsning av åkermarken och ett förändrat system, från rörligt till platsbundet (Olausson 1998, s. 101). Röjningsröseområden har framförallt undersökts i Småland. Dessa kan bland annat knytas till yngre bronsålder och är utspridda över mycket stora ytor, vilket förutsätter ett visst mått av mobila inslag. Den ovan anförda platsbundenheten kan därför ifrågasättas då man fortfarande kan tala om en viss rörlighet, dock inom ett begränsat större territorium. Likväl förespråkas en stark koppling mellan hushåll, gård och åkermark (Skoglund 1999, s. 277ff). Introduktionen av nya grödor samt en ökning av fynd som kan knytas till åkerbruk, såsom malstenar, löpare och skäror, utgör ytterligare argument för att en förändring anses ha ägt rum (Pedersen & Widgren 1998, s. 239f, Olausson 1999, s. 377ff). Kan liknande förändringar i markutnyttjande och gårdsstrukturer utläsas ur det arkeologiska materialet gällande bronsålder i Södermanlands län?

Slutligen kan det konstateras att boplatsbegreppet för mesolitikums del generellt definieras utifrån förekomster av stenavslag. Under neolitikum identifieras boplatser ofta genom förekomster av keramik, avslag och stenartefakter. Endast i undantagsfall förekommer härdar och huskonstruktioner. Bilden förändras sedan för bronsålderns respektive järnålderns delar. De här generaliserade dragen kan tyckas vara självklara, men boplatsbegreppen kan problematiseras ytterligare. Källkritik och en tydligt formulerad begreppsapparat är också väsentliga delar vid hanteringen av det aktuella området.

Rumsliga strukturer i bronsålderns landskap

Ingeborg Svensson

Synliga lämningar i dagens landskap, som till sina yttre karaktärsdrag kan knytas till tidsperioden bronsålder, har inom forskningen använts som indikatorer för bebyggelsens utbredning inom länet. Frågor om platskontinuitet och rörlighet i landskapet under en viss tidsperiod eller över tid har också diskuterats. Var i landskapet som lämningarna har uppförts, samt vad som ligger bakom människans val av en särskild plats, utgör ytterligare diskussionsområden. Tankar om hur dåtidens människor upplevde och uppfattade landskapet och vilka platser som lyfts fram respektive tonats ner, är frågor som har diskuterats utifrån olika teoretiska utgångspunkter och till en viss del utifrån analogislut (t.ex. Bolin 1999, Hauptman-Wahlgren 2002).

Lämningarnas placering i landskapet har inte skett slumpmässigt, utan har sin utgångspunkt i medvetna val av särskilda platser utifrån sociala och estetiska perspektiv. Genom en medveten lokalisering skapas ett meningsfullt socialt rum i landskapet. I ett övergripande perspektiv har frågorna bland annat berört samspelet mellan användandet av rummet och uppförandet av olika lämningar. Struktureringen eller formandet av landskapet har setts som en utgångspunkt för en problematisering kring bakomliggande samhälleliga strukturer och konventioner (t.ex. Johansen 1992, 1993). Människans rörlighet och förflyttningar i landskapet har påverkats av näringsresursernas lokalisering och kan därför till en del sägas vara ekonomiskt betingade. Detta utesluter dock inte att andra faktorer har varit av betydelse för flyttningsmönster inom landskapsrummet. De variationer som kan ses i det arkeologiska materialets utbredning, kan även tolkas som resultatet av en rörlighet hos en befolkning som också i rituella, sociala eller politiska syften utnyttjat skilda delar av landskapet (Bolin 1999, s. 176f). Ur det perspektivet kan frågeställningar angående relationen mellan variation och struktur inom ett område, både på lokal och på regional nivå aktualiseras. Hur ser då förhållandena ut i Södermanlands län?

I sammanhanget har framförallt synliga monument, främst i form av gravar, använts i olika former av analyser. Exempel på idag synliga lämningar är rösen, skärvstenshögar, skeppsformade eller rektangulära stensättningar, vallanläggningar, depåfynd, samt hållristningar och skålgropar. Lämningarnas relation till landskapet och till varandra har genom årens lopp givits olika betydelser. Olika kombinationer av enskilda lämningar har bildat utläsbara strukturer, något som har tilldelats varierande betydelse beroende på ur vilket perspektiv de har betraktats (t.ex. Wigren 1987a, Widholm 1998). Finns det en struktur inom länet som kan diskuteras i hierarkiska termer? Uppvisar vissa platser eller områden en särskilt intensiv närvaro under bronsåldern?

En ofta reproducerad idé av lämningarnas relation till landskapsrummet är att en zonindelning av landskapet kan iakttas. Ibland brukar man i förenklande ordalag tala om det "tredelade landskapet" under den aktuella perioden (t.ex. Olausson 1998, s. 112). En finare indelning, där ensamliggande gravar separeras från gravfälten och ristningslokaler skiljs från depåfynd förekommer också. De ensamliggande gravarna uppträder i höjdlägen, gravfälten nedanför de högre krönen och boplatserna på avsatser i moränmark eller i kanten av dalgångar samt på impediment. Skålgropar och hållristningar ligger ännu längre ned på hållar och block, medan föremålsdepåer förekommer i sankområden och vattendrag (Johansen 1992 s. 61-67).

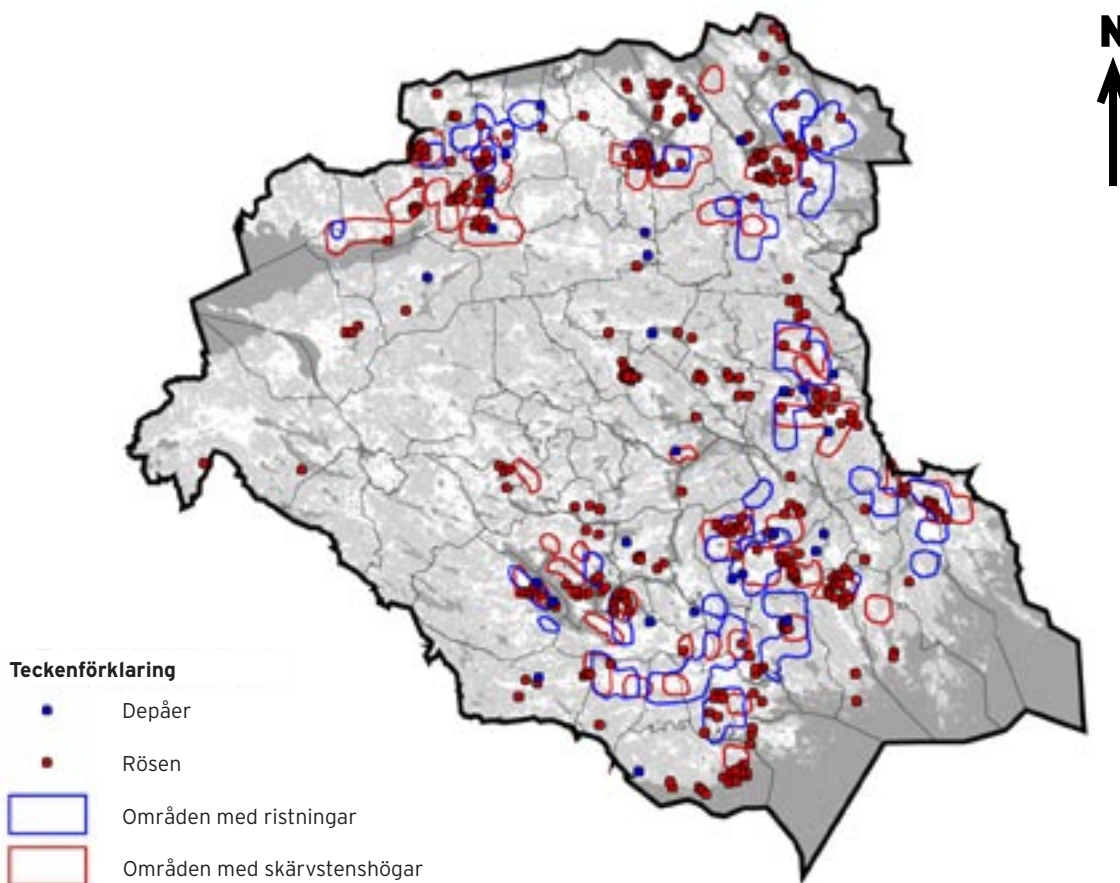
Den ovan beskrivna bilden av lämningarnas belägenhet i landskapet kan diskuteras, framförallt utifrån

källmaterialets karaktär och representativitet. Den fornminnesinventering som är utförd inom länet har endast delvis genomgått en revidering. Dessutom har lämningar som framkommit vid arkeologiska undersökningar inte beaktats och inkorporerats i fornlämningsbild. Utförda detaljinventeringar och genomförda arkeologiska undersökningar har kunnat påvisa en mer nyanserad och mer komplex bild av hur landskapsrummet har utnyttjats. De olika kategorierna är inte alltid separerade ifrån varandra utan förekommer som integrerade delar inom gemensamma områden. Det har också visat sig att boplatzrelaterade lämningar inte bara påträffas på impediment och avsatser, utan även i relativt lågt liggande åkermark. Likaså förekommer gravfält i form av flatmarksgravar inom samma typ av landskapsavsnitt (t.ex. Kaliff 1995, s. 43ff, Runcis 1999a, Runcis 1999b, s. 14 & Ericsson 2000a). Vissa typer av fornlämningar, som till exempel skärvtenshögar, uppvisar också i sig själva en integrerad bild av praktisk vardag och religiös ritual. Föremål som kan associeras till ritual och kult, likväl som material som kan knytas till vardagliga boplatzaktiviteter, påträffas

i anläggningarna. Samtidigt är begravningar i form av brända ben vanligt förekommande. Skärvtenshögarnas lokalisering varierar också, då de förekommer i boplatz-miljöer likväl som gravmiljöer (t.ex. Kaliff 1997, s. 102ff, Runcis 1999c, s. 127ff & Thedéen 2002).

Intressanta i sammanhanget är de tankegångar som framförts angående en uppdelning av landskapet i områden för praktiskt bruk, respektive rituell reproduktion av ideologi och religion. Tanken är att den förhistoriska människan har uppfattat och delat upp landskapet i praktiska (ekonomiskt betingade) och rituella (religiöst/ideologiskt betingade) områden. De förhistoriska gravmonumenten har uppförts på utvalda platser eller inom särskilda områden, skilda från lämningar som representerar mer vardagliga aktiviteter, till exempel boende och brukande av mark (Widholm 1999, s. 250ff).

Ett exempel är de i landskapet ofta förekommande ensamliggande gravarna, vilka är vanliga dels i form av rösen, dels i form av stensättningar. Frånvaron av boplatzrelaterade anläggningar på platserna samt

Figur 47. Utbredningskarta över rösen, depåer samt områden med skärvtenshögar och ristningar inom länet. Kartan är översiktlig och gör inget anspråk på att skildra lämningarnas faktiska antal eller exakta belägenhet i landskapet. Bilden ska ses som en generell översikt angående lämningarnas relation till varandra och deras rumsliga utbredning i länet. Kartan är omarbetad efter Wigren 1987a, s. 5 & 122 och Johansen 1993, s. 104 & 108. Skala 1:1 000 000.

avståndet till andra, utifrån fornlämningsbilderna väl nyttjade platser, aktualiserar frågan. Lokalerna kan ses som exempel på att platser som förknippats med rituella aktiviteter medvetet har separerats från boplatserna. Ytterligare en fornlämningskategori som kan nämnas i sammanhanget är det så kallade vallanläggningarna eller gravhäggnaderna. Här kan man framhålla att uppdelningen tar sig rent fysiska uttryck i och med själva inhägnandet av en särskild plats eller ett särskilt rum i landskapet (Olausson 1995, s. 231). Kan en sådan uppdelning ses i det sömländska bronsåldersmaterialet och vilka faktorer ligger bakom lokaliseringen? Att människorna valt att bo och leva i miljöer belägna på försörjningsmässigt och funktionellt fördelaktiga platser faller sig naturligt. Men vilka strategier ligger bakom valet av platser för gravar, hållristningar och depåer? Det vill säga miljöer som kan tolkas som uttryck för rituella aktiviteter. Frågeställningarna knyter här an till den inledande diskussionen angående människans rörlighet i landskapet. Här avses de variationer som kan ses i det arkeologiska materialets utbredning. Något som kan tolkas som resultatet av en rörlighet hos en befolkning som utifrån skilda syften utnyttjar olika delar av landskapet (se s. 93).

Alternativa tolkningar angående ensamliggande gravanläggningar har rört sig kring tankar om revirmarkeringar och kolonisation av nya markområden. Reviren har varierat från att ha gällt större resursområden, till att gälla den egna boplatserna (Widholm 1998, s. 20 med där a.a. & s. 148). Ytterligare tolkningar har rört anläggningarnas identitetsskapande innebörd och att de representerar mindre bebyggelseenheter som senare flyttar samman till större enheter, representerade av gravar samlade i grupper eller i gravfält (t.ex. Olausson 1995, s. 176).

I Södermanlands län har framförallt Sonja Wigrens arbete präglat synen på hur landskapsrummet har varit organiserat under bronsåldern. Utifrån de inventerade lämningarna delas länet in i sex olika bronsåldersbygder eller så kallade *centrumbildningar*. Det som ligger till definitionsmässig grund för en centrumbildning är att en viss mängd rösen och skärvtenshögar (av en särskild storlek) uppträder inom ett definierat område. Vidare är de aktuella fornlämningarnas topografiska belägenhet avgörande (Wigren 1987a, s. 11-34). Till varje centrumbildning har förts ett hypotetiskt geografiskt avgränsat administrativt område, vilket antas ha behärskats av en ledare eller ledande familj. Inom området ligger *normalboplatser* utspridda med ett tillhörande tänkt resursområde knutet till varje boplatser. Dessa har sin ekonomiska grund i boskapskötsel och jordbruk. Det överskott som produceras distribueras av det ledande skiktet, vilka även upprätthåller kontakterna med de omgivande centrumbildningarna och andra vidare kontakter för varuutväxling. Samhällsstrukturen anses därför vara hierarkiskt uppbyggt med ett ledande socialt skikt (Wigren 1987a, s. 131ff).

Ett exempel på en kategori som ofta förekommer i diskussionen angående centrala platser och bebyggelsekoncentrationer under bronsåldersavsnittet är röset. Diskussionen kring rösen får anses som omfattande och ständigt pågående. En ofta upprepad uppfattning angående rösen är att de har haft en liknande funktion som högarna under äldre bronsålder. Det vill säga att de ska ses som gravmonument över enskilda personer med hög social status, vilket förutsätter ett stratifierat samhälle (t.ex. Kristiansen 1987, s. 74ff). Rösen tycks ha haft en mycket lång användningstid, från senneolitikum och in i äldre järnålder (t.ex. Bertilsson 1983, s. 35ff, Hyenstrand 1984, s.59, Bolin 1999, s. 83f & Thedéen 2003, s. 98). Många ger ett omplockat intryck och kan innehålla ett flertal begravingar (t.ex. Damell 1985, s. 7). Detta kan ses som att anläggningarna kontinuerligt har byggts om och återanvänts redan under förhistorisk tid. Rösen behöver därför ej betraktas som begravingar av utvalda enskilda individer (Bolin 1999, s. 85f). Rösenas roll som indikationer på bebyggelsens omfattning och utbredning kan också ifrågasättas, då bebyggelselämningar sällan påträffas i deras närhet. Inventeringar genomförda utanför Södermanlands län tyder inte heller på någon stark rumslig koppling mellan boplatser och rösen (Hyenstrand 1984, s. 59, Bolin 1999, s. 90).

Indelningen i bygder eller så kallade centrumbildningar har alla sin utgångspunkt i det inventerade materialet. Rösen används i samtliga fall som säkra indikationer på områden med bebyggelse av central karaktär under bronsålder. Den arkeologiska kunskapen har under årens lopp utökats genom bland annat arkeologiska undersökningar och detaljinventeringar, vilket visar att omfattande lämningar från perioden inte med nödvändighet påträffas i anslutning till storslagna monument synliga i dagens landskap. Ytterligare framtida inventeringar och arkeologiska undersökningar kan komma att förändra bilden ytterligare. Vad som framstår som ett centrum är naturligtvis också relativt och beroende av vilket perspektiv som används. Centrum i förhållande till *vad* och vad platsen är centrum *för* är frågor som inställer sig. Kan bronsålderslandskapet diskuteras i termer av centrum och periferi, och i så fall, ska det ses i hierarkiska termer eller som ett uttryck för en mer decentraliserad maktstruktur? Om de idag synliga lämningarnas vida geografiska spridning i rummet tolkas i termer av en rörlighet hos befolkningen, i kontrast till en mer platsbunden struktur, kan betydelsen av begreppet centrum ifrågasättas. Kan gravarna utgöra en gemensam knutpunkt i ett rörligt boendemönster och på så sätt spela en roll som förbindelselänk mellan människor både i tid och i rum?

Det ovanstående lyfter fram problem angående fornlämningars representativitet. Viktigt i sammanhanget blir därför även frågor angående vad respektive fornlämningskategori representerar och om samtliga kategorier ska ses som indikationer på just bebyggelsekoncentrationer. De enskilda fornlämningarnas betydelse över tid,

i ett landskap som förändras i samband med att bebyggelsen flyttar är ytterligare en aspekt som kan beaktas.

Depåer och offer i Södermanland

Kerstin Cassel, Patrik Gustafsson & Björn Pettersson

Från att ha fokuserat på vad depåfynden innehållit har man under senare år i högre grad diskuterat landskapet och den plats där depåerna lagts ned. En modell som ofta reproduceras i arkeologisk litteratur är Charlotte Fabechs bild av att offernedläggningarna flyttar från "vått till torrt". *"The conclusions of my study of Iron Age sacrificial customs thus indicate that the sacral role played by wetland sites during thousands of years came to an end in the 6th century"* (Fabech 1994, s. 133). Tolkningen av flytten från mossar och sjöar till landoffer är att kulten övergått från offentlig handling till en institutionaliserad ceremoni på privat egendom, där överhögheten hade större möjlighet att kontrollera den (Fabech 1991, 1994). Fabech menar till och med att övergivandet av kultplatser i våtmarker som funnits i tusentals år är en större diskontinuitet i den religiösa praktiken än introduktionen av kristendomen (Fabech 1994, s. 137).

Fabechs bild av offerpraktiken är allmänt accepterad även om modellen också har ifrågasatts. Tydligt är att flera av de stora krigsoffren upphör under 500-tal (Hagberg 1967, Ilkjær 1991), och att platser med mateller "fruktbarhetsoffer" som Käringsjön upphör något tidigare (Arbman 1945, Carlie 1998). Lotte Hedeager menar dock att hänsyn måste tas till vilken typ av föremål det gäller, och att Fabechs generalisering bara täcker en del av offerritualen (Hedeager 1999, s. 236f).

Hedeager menar i stället att man finner en stor förändring cirka 1000 e. Kr, både i depåernas innehåll och i deras lokalisering. Efter detta förekommer depåerna endast med anknytning till boplatser (tidiga städer) och centrala kultplatser (kyrkor & kyrkogårdar), och de består endast av mynt (Hedeager 1999, s. 239). Men att även detta skede är mer komplext än man velat göra gällande demonstrerar Lars Ersgårds exempel från Dalarna (se nedan).

Med utgångspunkt från danskt material visar Hedeager också att både vapen- och fertilitetsoffer finns från vikingatid (Hedeager 1999, s. 240). Till detta kan man tillägga att den karta över krigsbytesoffer som publicerats av Fabech innehåller felaktigheter. Där tas Gudingsåkrarna i Vallstena socken på Gotland upp och dateras till yngre romersk järnålder (Fabech 1991, s. 286f). Den stora vapensamlingen som påträffats på Gudingsåkrarna är tvärtom ett belägg på att vapenoffer inte upphörde efter 500-talet. Fyndet består av cirka 500 föremål, i huvudsak spjutspetsar, som tycks avsiktligt förstörda i likhet med andra vapenofferfynd (något som gäller offer även från andra tider). Dateringen av föremålen täcker hela vikingatiden med tyngdpunkt i den äldsta delen (Engström 1972). Dessutom finns ytterligare vapenofferfynd från vikingatid i Lillmyr, Barlingbo socken, och Möllgårds, Hørsne socken (Engström 1972, Cassel 1991).

Förutom dessa belägg på större offer från yngre järnålder, uppträder en betydligt mer komplex bild om även de mindre spektakulära offren och depåerna inkluderas. Ser man till dem är det klart att boplatsoffer (landoffer) också har funnits i äldre tider, och att vattenoffer inte helt upphör. I denna text kommer fynd från stenåldern

Figur 48. Centralt i bilden syns det bergsparti där ett antal yxor deponerats under tidigneolitikum. Platsen är belägen i närheten av gården Brebol i Lerbo socken. Foto: Patrik Gustafsson 2002, Sörmlands museum.

och framåt behandlas, och argumentationen som förs är att det med utgångspunkt från dem är svårt att se någon tydlig övergång eller förändring i offerpraxis vid en enhetlig tidpunkt.

Terminologin kring vad som är offer, depåer, lösfynd, hopade fynd med mera är snårig och här ska frågan beröras helt kort. Ofta har man valt att separera depåfynd, som ska bestå av minst två fynd, från lösfynd (t.ex. Karsten 1994). Det har dock påpekats att detta får märkliga konsekvenser, då exempelvis en ensamliggande guldhalsring inte klassificeras som depå. Sonja Wigren väljer i stället att även inkludera ensamliggande föremål under depåfynden om de antas vara nedlagda vid ett bestämt tillfälle (Wigren 1987a, s. 53). För att komma undan den besvärliga gränsdragningen har man i andra fall valt att huvudsakligen skilja mellan depåfynd och gravfynd, vilket medför att de förra även inkluderar lösfynd, hopade fynd och boplat fynd (Zachrisson 1998, s. 56 med där a. a.). Skillnaden mellan ett rituellt offer och en värde depå är inte heller så enkel, inte minst för att gränsen mellan rituellt och icke rituellt handlande inte är så skarp som ibland förespråkas. Det har också föreslagits att bronsåldersdepåer i vatten i vissa fall kan härröra från gravläggningar (Bradley 1998). Tolkningen måste därför med nödvändighet ta avstamp i det konkreta exemplet.

I länet har inga säkra depåfynd från den mesolitiska tidsperioden gjorts. Vissa lösfyndskoncentrationer av stenyxor, liksom exempelvis bendolken från Djulö utanför Katrineholm i Stora Malms socken (Arne 1909), ska eventuellt tolkas som depåer. Möjligen kan även depåfyndet från Daviken härröra från senmesolitikum. Under tidigneolitikum sker en markant ökning av påträffade depåer. Vid Stora Daviken i Julita socken invid Hjälmaren, påträffades 1960 fem stycken bergartsyxor (RAÄ96). Fyndet utgjordes av tre trindyxor, en lihultsyxa och en tunnbladig yxa, alla av bergart. Yxorna hittades uppradade på en hylla i en grottlignande skreva belägen cirka 45 meter över havet (FMR). Ytterligare ett förmodat tidigneolitiskt depåfynd kan uppmärksammas. I ett grustag vid gården Prästtorp i Björkviks socken har tidigare fem helslipade tunnackiga yxor av sydiskandinavisk flinta påträffats (Gill 2003, s. 96f, Sörmlands museums föremålsdatabas).

Tolkningen av yxdepåer skiljer sig åt. Bland annat har yxor i ett flertal fall tillskrivits betydelser som sträcker sig långt bortom det rent funktionella som att fälla träd och stycka vilt (t.ex. Runcis 2002, s. 75f & s. 106ff). Förespråkare finns också för motsatta uppfattningar, där yxnedläggningarna kopplas till ett mer profant handlande och antas utgöra exempelvis varudepåer. Placeringen i landskapet antas också vara av betydelse och landskapets morfologiska egenskaper har tidigare uppmärksammas av bland annat Agneta Åkerlund. Hon menar att speciellt markanta berg och uddar med mera, bör ha varit viktiga i den mesolitiska människans

världsbild (Åkerlund 1996a, s. 135). Christopher Tilley föreslår att utvalda formationer i landskapet utgör ett symboliskt referens- och teckensystem för händelser knutna till mytologier förankrade i förfäderskulten (Tilley 1999, s. 185ff).

Under år 2002 utförde Sörmlands museum en arkeologisk efterundersökning i Lerbo socken, Katrineholms kommun. Bakgrunden till undersökningen var att fyra stenyxor påträffats i anslutning till ett bergsparti med ett för området avvikande utseende vid gården Brebol. Yxorna påträffades i en skreva i det aktuella berget. Ett materialprov togs från berget där yxorna framkommit, samt ett bergartsprov från en annan häll i närheten, vilken ansågs vara representativ för områdets generella geologiska förutsättningar. Proverna analyserades vid Geoarkeologiskt laboratorium i Uppsala. Där drogs slutsatsen att även om det vittrade berget utseendemässigt avviker från övriga geologiska formationer i området är dess geologiska egenskaper inte unika eller avvikande. Detta motsäger dock inte att berget har ett för området unikt utseende som även kan ha tillskrivits en särskild betydelse under tidigneolitikum. Tolkningen av depån omfattar bland annat att platsen och fynden skall ses i ett metafysiskt sammanhang (Gustafsson 2003).

I sammanhanget bör också en annan aspekt lyftas fram. Den nuvarande ägaren av gården lät meddela att den förre brukaren även hade påträffat ett flertal stenyxor i de sankna åkrarna som är belägna strax söder om den aktuella fyndplatsen. Här återfinns ett relativt sankt område som under tidigneolitikum stod under vatten. Den nuvarande fastighetsägaren meddelade att det i denna sänka tidigare framkommit flera numera försvunna stenyxor vid plöjning (Gustafsson 2003). Möjligen kan dessa yxor ursprungligen härröra från en våtmarksdepå invid den aktuella (torra) depån vid berget. Förhållandet *natur – kultur och vild – tam* har antagits ha haft en central roll i den tidigneolitiska ideologin (Hodder 1990). Kanske kan en liknande dikotomi mellan land och vatten vara aktuell i det här fallet. I Västmanland finns en våtmarksdepå som påträffades vid undersökningen av Skogsmossenlokalen, också den tidigneolitisk. I det stilla vattnet framkom stora mängder keramik, malstenar, yxor med mera (Hallgren et al. 1997).

Enlig Per Karsten är yxor som påträffas i depåsammanhang i Skåne ofta fragmenterade eller skadade, vanligen i anslutning till eggpartiet. Även halva yxor förekommer. Karsten menar att även fragment kan uppfattas som medvetet förstörda redskap eller som förarbeten till nya. Fragmenterade redskap kan sägas vara ett karaktäristiskt inslag bland de neolitiska offerfynden, något som även gäller under andra perioder. Fragment som påträffas i depåerna bör ha omfattat samma offervärde som hela redskap, vilket han menar är goda belägg för ett utvecklat religiöst och varierat symbolspråk (Karsten 1994, s. 111 & s. 113). Även

Anders Carlsson är inne på samma linje. Han menar att rester från yxtillverkningsprocessen som deponerats skulle kunna ses som ett uttryck för transformationen *natur – kultur* (Carlsson, A. 1998, s. 42). Karsten har redovisat liknande tankegångar där den viktiga yxan var så starkt förankrad i mytologin, att yxans födelse, liv och död måste ritualiseras. Det kan också handla om en myt eller liknande, som för oss idag är helt okänd (Karsten 1994, s.25).

Vilka föreställningar kan då dölja sig bakom yxdepåerna? Exempelvis spets- och tunnackiga yxor daterade till tidigneolitikum bör ha haft ett starkt symbolvärde som uttryck för den tidigneolitiska ideologin och kontakter med omvärlden. Yxorna kan ses som typiska tidigneolitiska former vars förebilder återfinns i hela Sydskandinavien. Därmed kan yxtypen ses som symbol för en viss livsstil – den tidigneolitiska. Yxorna har tagits ur en kontext och ett användningsområde och förts in i ett nytt sammanhang. Därmed har de också tillskrivits nya innebörder. Det viktiga var kanske att markera människornas närvaro i landskapet och den ideologi som man knöt an till. En ideologi som bland annat innefattade jordbruk, keramik, spets- och tunnackiga yxor, det vill säga det vi idag kallar trattbägarkultur.

Deponerandet av yxor verkar avta något under mellaneneolitikum, framför allt MNA, dock med undantag för till exempel fyndet vid Täckhammarsbro, där bland annat två båtyxor påträffats (se nedan). Det som skiljer tidigneolitikum och mellaneneolitikum är framförallt förekomsten av gravar under den senare perioden. Kanske valde man att deponera föremålen i gravarna

i stället, eller så kan de gropkeramiska boplatserna tolkas som en slags offerplatser i sig. Under senneolitikum sker åter en ökning av deponerade föremål, främst i form av skafthålsyxor. Föremålstypen förekommer ofta tillsammans med den efterföljande periodens bronsartefakter (t.ex. i fallet med Hyndevadet som diskuteras nedan) och vi har här en kontinuitet mellan perioderna som också antyds på andra områden, till exempel gällande boplatsmaterialet (se tema *Permanent bebyggelse och tillfälliga besök*).

En av de mer intressanta depåerna i Södermanland kommer från Hyndevadet i Husby-Rekarne socken. Mest känd är depån kanske för sina bronsåldersfynd och genom sin närhet till fyndplatsen för Skogstorpsyxorna. Dateringen av föremålen inskränker sig emellertid inte till bronsålder. Vid muddring för ett dammbygge påträffades en mängd olika föremål som kan dateras från stenålder till historisk tid. David Damell och senare Torun Zachrisson har mer ingående behandlat fynden och platsen, som före dammbygget var ett larmande vattenfall (Damell 1971, 1999b & Zachrisson 2004).

Föremålen utgörs bland annat av senneolitiska skafthålsyxor och bronsföremål från äldre och yngre bronsålder. Bronsföremålen finns bevarade i museernas samlingar, vilket inte är fallet med järnåldersföremålen. Följdaktligen kan de sistnämnda inte dateras närmare. Till järnåldersföremålen antas glaspärlor, brynstenar (varav troligen ett par spetsovala eldslagingsstenar) och järnyxor (troligen sen vikingatid) ha hört (Zachrisson 2004). Föremål finns också från medeltid och nyare tid, bland annat glaserad keramik, pikar och hammare.

Figur 49. Regleringsdammarna vid Hyndevad söder om Eskilstuna. Foto: Ivar Nilsson 1936. Sörmlands museums arkiv. Bildnr. X4351/78.

Hyndevadet är således en plats för återkommande depositioner under en lång tidsrymd, och det är svårt att tro att de härrör från personer som tappat dem (Damell 1971, s. 74). Att de är spridda över en större yta är knappast något som talar emot offertolkningen eftersom det handlar om återkommande händelser. Hyndevadets långa användningstid är inte unikt i Södermanland, även fyndet vid Täckhammarsforsen, Bärbro socken, innehåller fynd från stenålder till nyare tid. Också i detta fall är det oftast bronsfynden som brukar nämnas, men man påträffade också en större samling kopparmynt som troligen härrör från 1600-tal (Schnell 1956, s. 26, Wigren 1987a, s. 54). Från andra håll i Sverige finns offerlokaler som visar att man återvänt under lång tid, även efter avbrott på några hundra år. I Skåne har vi till exempel Röekillorna i Löderups socken, där man funnit fynd från tidigneolitikum till äldre romersk järnålder (Stjernquist 1964). Lokalen är intressant av flera orsaker, inte minst för att man också funnit människoben på platsen. Detta visar att det inte heller är så enkelt att skilja på offer och grav (jfr. ovan samt Karsten 1994, s. 19 & Bradley 1998).

Per Karsten diskuterar frågan om långtidsanvändande och kontinuitet utifrån neolitiskt material. Han menar att offerskicket i mellanneolitikum är en upprepning av det tidigneolitiska, något som skulle innebära att den muntliga traditionen berättar om den exakta platsen för ritualen (Karsten 1994, s. 180). Intressant för ett fortsatt studium är att titta närmare på om det är under vissa perioder som man återkommer, och försöka förstå vad det är i den specifika platsen som ”lockar” under olika tider.

Utifrån skånska depositioner har Karsten föreslagit att det är vattnets rörelse som bestämt om det varit en lämplig plats för offerhandlingar, inte att det varit stora eller framstörtande vatten (Karsten 1994, s. 144). Hyndevadet illustrerar en sådan plats liksom fyndet från Täckhammarsbro. Men att strömmande vatten inte var en förutsättning under bronsåldern visar flera andra fynd i Södermanland, och Torun Zachrisson föreställer sig att kopplingen till vatten snarare kan förklaras med att man genom depositionerna velat närma sig de väsen som hade sin hemvist i vattnet (Zachrisson 2004). De båda yxorna från Skogstorp, Fors socken (SHM 3573), nedlades cirka 1000 f. Kr. i något som troligen var en mindre källa (jfr. dock Damell 1971, s. 81ff & s. 116, Beckman-Thoor 2002). Platsen har liknats vid en teater med offerplatsen som scen (Beckman-Thoor, s. 45), och den är en spännande lokal som visar hur problematiskt det är att definiera vad som är natur- respektive kulturlandskap. Här är det tydligt att man använt sig av de naturliga förutsättningarna, men ändmoränen i området kan också liknas vid en vallanläggning. Den förmodade platsen för Skogstorpssyxorna har efterundersökts både med metalldetektor och vid omläggning av vägsträckningen – dock utan resultat. Materialet som påträffades betecknades som recent (Damell 1975, 1979). Även

större samlingar av bronsåldersföremål har nedlagts i stillastående vatten på andra platser. Vid grävning i en torvmosse vid Långbro i Vårdinge socken, påträffades bland annat holkyxor, hals- och armringar och glasögonspännen (Wigren 1987a, s. 59).

En genomgång av Sonja Wignens avhandling visar att de flesta fynden från bronsålder tycks ha lagts ned i våtmark, åtminstone vad gäller de större samlingarna. Det är dock inte en regel; fyndet av ett hängkärl, ett par holkyxor och spjutspetsar, samt fragment av tio respektive 16 hela halsringar vid Spelviks kyrka påträffades under en bortsprängd sten (Wigren 1987a, s. 57). Ytterligare en landdepå från bronsåldern har påträffats i Sundby socken där två skivspännen har lagts ned vid en sten (Damell 1971, s. 94).

Från järnåldern har endast ett fåtal offer påträffats i våtmarkssammanhang. Ett fantasieggande fynd är de guldringar som hittades i sjön Valdemaren (SHM 14), även kallad Vammeln. Guldringarna består av en stor ring på vilken det hänger åtta mindre ringar. Ur Arnes noteringar går också att utläsa de folkloristiska föreställningar som ofta är knutna till skatter. Här framgår att upphittaren kanske inte borde ha tagit upp offret: ”*Hittaren hade på grund av detta fynd att lida av många obehag*” (Arne 1931, s. 56f). Någon närmare datering på dessa guldringar än till järnålder finns inte, men att man inte övergivit seden att offra i vatten under yngre järnålder visar den vikingatida guldarmring (SHM 24417) som antas ha lagts ned på grunt vatten i havet vid Kinger i Vansö socken (Zachrisson 2004). Det finns också ett flertal andra troliga offer av guld, men med osäkra fyndsammanhang. Från Toresunds socken finns exempelvis två svärdsknappar, en i guld och en i förgyllt brons (SHM 3007). I samma socken finns även en spiral av guld (SHM 1612). Det skulle vara spännande att titta närmare på detta område för att se om ytterligare uppgifter går att få fram.

Offerfynd som passar bättre in i Fabechs modell är de nyligen framkomna figurinerna vid Lunda, Strängnäs socken, med en preliminär datering till mitten av järnåldern. Figurinerna är hela tre till antalet och det stora värdet av detta fynd är att det är framtaget vid en arkeologisk undersökning vilket ger ett odiskutabelt fyndsammanhang – boplatser. Figurinerna uppvisar trots inbördes olikheter vissa gemensamma drag i det att de alla föreställer nakna manspersoner, har erigerat kön och händerna vilande på magen. Ingen av figurinerna påträffades direkt till det man kallar ”den stora hallen”, utan kan kopplas till de mindre byggnader eller ett hägnat område beläget i anslutning till denna (Andersson, G. et al. 2003).

Det är emellertid inte så enkelt att det först är i mitten av järnåldern som boplatsoffer eller torrmarksoffer uppträder eftersom de även förekommer i äldre tid. Ett problem med att ”hitta” denna typ av boplatsoffer är

just att de förekommer i sammanhang där de kan tolkas som omedvetet nedlagda. Att man uppmärksammar figuriner och guldgubbar är kanske inte så konstigt, men i mindre uppseendeväckande fall tenderar vi kanske att se dem som en del av boplatsmaterialet. Det finns dock exempel från andra håll där fyndsammanhanget tydligt pekar på att föremålen är avsiktligt deponerade – malstenar har påträffats i stolphål och grundmurar, stenåldersyxor i ett äldre järnåldershus, spannmål i dörröppning med mera (Cassel 1998, s. 107f). Det är således av största vikt att man redan vid den arkeologiska undersökningen håller ögonen öppna för det oförväntade, även om materialet inte vid första anblicken drar uppmärksamheten till sig.

Ett ovanligt fynd är en träklubba från Frustuna socken, i tillväxten daterad till möjlig vikingatid (SHM 23265). Klubban är ett mossfynd och inte minst fyndlokalens namn, Käringgölen, är spännande. Thomas Eriksson har diskuterat namnformen i en artikel om ett keramikföremål som påträffades i vattnet utanför Kärिंगön i Vågsjön, Västmanland. Förutom den mer kända Käringsjön i Halland finns ett antal sammansättningar med Kärिंग som kan kopplas till våtmarksfynd. Eriksson tänker sig att namnet Kärिंगen möjligen kan vara ett så kallat Noanamn på en gudinna, en intressant teori att gå vidare med (Eriksson, T. 2001).

De vikingatida silverskatterna är ännu inte publicerade inom projekten CNS (*Corpus nummorum saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt*) och Landskapsinventeringen (*Sveriges Mynthistoria, Landskapsinventeringen*), men är behandlade i en seminarieuppsats av Karin Jonsson och av Frédéric Elfver (Johansson, K. 1986, Elfver 2004). En äldre genomgång finns också gjord av Ulla Linder (Linder 1935, 1936). Jonsson behandlar 30 silverskatter från Södermanland, varav 14 i länet. Där framgår att det framförallt är relativt sena skatter (efter 975 e. Kr.) med både islamiska och västerländska mynt som finns i den västra landskapsdelen (Jonsson, K. 1986, s. 28). Tolkningen av de vikingatida skattfynden är omdebatterad, och det går att urskilja två huvudinriktningar. Den enda sidan menar att silvret utgjort en förmögenhet som endast lagts ner i jorden för en kortare tid. Den andra riktningen anser att silverskatterna inte går att förstå utifrån dagens rationella föreställningsvärld, utan att skatterna bör sättas i ett symboliskt/rituellt sammanhang. Här har de södermanländska skattfynden en del att tillföra diskussionen. Ett av skattfynden från Eskilstuna, Kloster socken, påträffades i en fornborg (Jonsson, K. 1986, s. 37). Detta innebär naturligtvis inte att borgen kan dateras till denna tid, tvärt om finns tecken från andra håll på att fornborgarna är ”återanvända” ett flertal gånger (Eketorp 1976, Engström 1984, s. 90 & Cassel 1998, s. 153). I detta fall är det heller inte troligt att det är fråga om en nedläggelse vid ett vikingatida hus, utan att det snarare är fornborgen och dess höjdläge i landskapet som dragit till sig intresset. Fyndet från Skavsta, Niko-

lai socken, visade sig vid en efterundersökning vara funnet i ett kulturlager, dock inte daterat (Jonsson, K. 1986, s. 40). Här gjordes en efterundersökning år 2002 som dock enbart gav fynd från nyare tid (Elfver 2004). Av de trettio vikingatida silverskatter som nedlagts i Södermanland så har en deponerats i vatten. Denna ligger dock i Österhaninge socken och således inte i Södermanlands län (Jonsson, K. 1986).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att sett i ett långtidsperspektiv så finns det inte någon tydlig gräns mellan depositioner i vått och torrt. Redan under stenåldern finns depåer i såväl lugna som strömmande vatten, på torra land invid stora stenblock och i grottor eller bergsskrevor. Även om våtmarken dominerar under bronsåldern är den ingen regel. Under järnåldern finns heller ingen tydlig övergång till landdepåer, utan kopplingen till vatten förekommer fortfarande under vikingatid.

Att offer fortfarande gjordes i vatten under vikingatid och medeltid är konstaterat från andra håll i Sverige. År 1995 undersöktes delar av Sigtunas stadsområde som låg i direkt anslutning till Mälaren. Här återfanns ett antal ovanliga föremål. I de lager som vid slutet av 900-talet och början av 1000-talet utgjorde sjöbotten påträffades bland annat guldföremål, brynen, en spjutspets, svartgodskärl samt föremål från olika håll i världen: Bysans, Venedig, Syrien och Ryssland. Föremålstyperna är mycket ovanliga och en trolig tolkning angående fyndet är att de rör sig om offer, kanske gjorda i samband med resor i österled (Tesch 1996).

Som tidigare nämnts är även övergången mellan hednisk och kristen tid mer komplex än man velat se, något som Lars Ersgårds exempel från Dalarna visar. Nära byn Västannor i Leksands socken i Dalarna finns en liten sjö med namnet Västannortjärn. Enligt den äldsta kartan över området finns flera gårdar spridda runt sjön vid denna tid. På 1970-talet undersöktes här ett medeltida kulturlager vid sjöns östra strand, där ett rikt och varierat fyndmaterial tillvaratogs. Där fanns läderskor och yxor och ett stort antal träföremål, däribland flera jordbruksredskap. Lagret innehöll även en mängd små föremål av glas och metall, till exempel pärlor, dräkt-detaljer, beslag, flera mynt samt två blyremsor med runinskriptioner. Slutligen påträffades föremål som direkt kan förknippas med avfall i form av huggspån av trä från husbyggnation samt djurben. Tidsramarna utifrån myntfynden gav dateringen 1167-1370, medan dendroanalysen av trä materialet gav en yngsta datering till år 1307. Det ansågs därmed klart att kulturlagret vid Västannortjärn till övervägande del uppkommit under 1200- och 1300-talet.

Lagret tolkas tveklöst ha en direkt koppling till den närliggande medeltida bebyggelsen, även om fyndsammansättningen var högst ovanlig för ett medeltida kulturlager. Det stora antalet små metallföremål måste

snarast vara ett resultat från en speciell aktivitet. Kombinationen mynt, beslag och dräkt detaljer kan ses som votivoffer avsiktligt lagda i vattnet vid strandkanten. Det som förbryllade var att föremålen blandats med vad som uppfattades som avfallsmaterial från skor, trasiga träföremål och huggspån. En tolkning som ger fyndet en förklaring är att båda fyndgrupperna, små metallföremål respektive avfall, är delar i ett rituellt sammanhang. Att kasta föremål av silver, koppar, trä, läder och ben i vattnet kan uppfattas som delar av en religiös handling. En av de två runinskrptionerna på blyremssorna innehöll bönen Ave Maria på latin och en åkallan av Kristus. I blybandet hade även en benbit rullats in, troligen en relik.

För att förstå fynden vid Västannortjärn görs en jämförelse med gravgodset från närområdet. Seden att lägga föremål i gravar har förekommit, både vid kyrkan och vid de gamla gravplatserna, men fortsatte inte efter 1100-talet. Traditionen avlöstes vid övergången till 1200-talet istället av den nya seden att deponera föremål i vatten nära bebyggelsen. Många av fyndkategorierna uppträder i båda miljöerna, däribland pärlor, mynt, runinskrptioner, fingerringar, ringspännen, söljor, yxor och nycklar. Det är alltså i stort sett samma typ av föremål som förekommer i bägge sammanhangen, föremål som kan ses som media i kommunikationen med en metafysisk sfär. Denna tolkning tillsammans med den kronologiska relationen mellan de två fyndkomplexen gör det möjligt att anta att vi här har en tradition som transformerats; med andra ord, den generella undermeningen bestod, medan formerna och sammanhangen förändrades. I det tidigare sammanhanget kan depositionerna kopplas samman med de fysiska kvarlevorna av förfäderna. När denna tradition övergavs gjorde sig krafterna, representerade av förfäderna, sig hemmastadda i vattnet istället. I båda fallen är det fråga om att överföra materiella ting till en övernaturlig värld med avsikten att bringa lycka till gården (Ersgård 1995, s. 79ff).

De depåfynd som finns från Södermanlands län med anknytning till medeltid är fåtaliga bland annat de tidigare nämnda föremålen från Hyndevadet i form av keramik, pikar och hammare. Tyvärr har uppmärksamheten framför allt gällt de förhistoriska föremålen, varför det i framtiden finns all anledning att lägga kraft också på senare tiders depåer. Ett fynd som stämmer bättre med Lotte Hedeagers bild av förändringen i offersed efter 1000-talet är det på Bälinge kyrkogård där en myntsamling från 1200-1300-tal påträffades (SHM 711). Det är dock tydligt att man inte heller för denna tid kan utläsa en generell bild – de små silvermynten från de sverkerska och erikska kungarnas tid, funna i en kärräng i Stigtomta socken, är troligen även det en våtmarksdeposition (SHM 1842).

Eftersom fynd som det från Västannortjärn har ett ”vardagligt” inslag, och därför inte så lätt låter sig

karaktäriseras som rituellt, är det stor risk att de förbises vid en diskussion om offer. Detta gäller också boplatsoffren i olika tider. Det är alltså av vikt att fyndsammanhanget dokumenteras och diskuteras redan tidigt under den arkeologiska undersökningen.

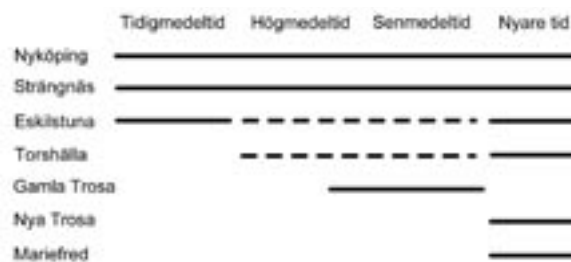
Stadslager och urbanitet

Björn Petterson

Inledning

En ständigt aktuell fråga inom kulturmiljövårdsarbetet i de gamla stadskärnorna är bevarandegraden och den arkeologiska potentialen hos de förekommande kulturlagren. För Södermanlands län gäller detta sju olika orter i länets norra samt sydöstra delar, nämligen Nyköping, Strängnäs, Eskilstuna, Torshälla, Gamla och Nya Trosa samt Mariefred. Alla är uppkomna någon gång mellan tidig medeltid och 1600-talet. Med ledning av daterade kulturlager kan det konstateras att det i länet uppkommer tre orter under tidig medeltid, två under högmedeltid och två under nyare tid. Variationen i omfattning, bevarandegrad och informationspotential är stor mellan platsernas kulturlager. Eventuella undersökningar på respektive plats bör därmed anpassas, både när det gäller undersökningsmetod och frågeställningar (se figur 50).

För att kunna ställa relevanta frågor till ett visst material måste man ha en förståelse om i vilken miljö en undersökning skall genomföras. De preurbana centralorterna avsätter andra typer och andra mängder kulturlager än de hög- och senmedeltida urbana städerna. Vissa avgörande förändringar i stadslivet sker i övergångarna mellan perioderna. Utgångspunkten för fältarkeologen är, förutom att göra noggranna, korrekta och enhetliga beskrivningar samt tolkningar av lagerinnehåll och lagerrelationer, att även ha en förståelse om inom vilka rumsliga och kronologiska förutsättningar undersökningen äger rum. Därigenom

Figur 50. Förekomsten av kulturlager i de tidiga städerna i Södermanlands län. Diagrammet bygger på uppgifter från arkeologiska undersökningar. Tabellen är sammanställd av Björn Petterson, Sörmlands museum.

ökar möjligheterna att på bästa sätt använda det arkeologiska materialets arkeologiska potential.

Preurban eller urban miljö

Axel Christophersen har genom att studera bebyggelsemönster i den medeltida staden Trondheim, försökt spåra förändringar i det urbana tänkandet. Att bygga bostadshus handlade om att organisera det privata rummet efter normer och konventioner för hur man förhöll sig till varandra och till omvärlden i den privata sfären. I de norska städerna tycks det som om den knuttimrade tvårummsbyggnaden med hörnelstad blev standardboingen genom större delen av medeltiden. Från början av 1200-talet är den så kallade *skjotstuen* känd från Bergen. Företeelsen har tolkats som ett uttryck för att de som bodde där hade intentionen att bevara den lantliga, mer ålderdomliga boendekulturen i en urban miljö. Fenomenet blir intressant mot bakgrund av att det under 1100-talet utvecklas en ny social praxis i de norska städerna. Även värdshus och badstugor var offentliga rum som kan förknippas med nya normer och konventioner i den urbana samvaron. Den möjliga utvecklingen i de norska högmedeltida städerna ställer oss inför en social motsättning. Samtidigt som man höll kvar vid de mer lantliga, mer ålderdomliga byggandsformerna i bostadshusens privata sfär, så trängde sig den offentliga sfären på i form av de urbana byggnaderna. Vartefter som antalet byggnader på stadsgårdarna blev fler, trängdes bostadshusen, husen med hörn- och mitt-härd, längre bak i husraden på tomten. Zonerna närmast gatan fylldes istället av ekonomibygnader för lager, verkstäder och salubodar. Bostädernas indragna läge, bort från gatan, kan tolkas som en avsiktlig avskärmning av den privata sfären mot det alltmer täta och uppdelade urbana rummet.

Däremot var det inte alla som bodde i egna bostäder i den medeltida staden, snarare tvärt om. De speciella bostadshusen på tomternas inre delar var förbehållna gårdarnas ägare och deras familjer. Övriga var de som utgjorde kärnan i den fasta befolkningen, de som på sikt skulle komma att utgöra stadens borgerskap. Skriftliga källor omtalar loft som uppehållsrum. Loftet var inte en egen byggnad utan den andra våningen i en byggnad. Det som ur ett arkeologiskt perspektiv ser ut att vara reserverat för lager och verkstäder, utgjorde troligen även ytor som beboddes av hantverkare och handelsmän som kunde köpa eller hyra en del av en stadsgård. Grupperna skulle med tiden utvecklas och överta de ledande positionerna i staden. Gaturummet representerade den historiska mötesplatsen mellan den jordägande aristokratins gamla maktstruktur och det kapitalackumulerande borgerskapet. Det vill säga den sociala och kulturella skärningspunkten mellan den gamla makteliten och dess boningshus, respektive stadsbornas tillfälliga krypin längs gator och torg. Under 1600-talet lades däremot bostadshusen konsekvent med långsidan mot det offentliga rummet med ingång från gatan (Christophersen 2001, s. 51-61).

Med stöd i arkeologiska belägg redogör Petter Molaug för det medeltida Oslos byggnadsskick och hur stadsgårdarnas struktur förändrades från 1000-talet fram till 1700-talet. I sammanhanget är det intressant att notera att det under 1200- och 1300-talet finns tecken som tyder på att bostadsfunktionerna flyttades in i stora två- till trevåningsbyggnader. Antalet byggnader inom stadsgården minskar efter 1200-talet, samtidigt som antalet föremål av bostadskaraktär ökar i frontzonerna vid huvudgatan (Molaug 2001, s. 775).

I avhandlingen *En kapitalistisk anda* beskriver Peter Carelli begreppet *urbanitet* och förändringsprocessen i staden, från förtätad landsbygd fram till den fullt utvecklade urbana staden. Exempelen är hämtade framförallt från staden Lund. Här skildras något som kan beskrivas som en urban livsstil och att denna växte fram i den tätbefolkade heterogena staden. Genom att studera befolkningsstorlek, täthet och mångfald, kan man förklara stadslivets karaktäristiska livsformer. När befolkningen översteg ett par hundra personer förändrades det sociala umgänget. Kontakterna mellan människor blev opersonliga, ytliga, kortvariga och nyttobetonade. En viktig skillnad mellan stad och landsbygd var att individerna i staden ofta ersattes av kollektiva kategorier. Den sociala kontrollen i en stad utövades vanligen av formellt organiserade kollektiv (Carelli 2001, s. 101).

Inom projektet Medeltidsstaden definieras begreppet urbanisering som det skede då orten fick karaktären av tätort med differentierade verksamheter. Efter projektets avslutande hade 76 medeltida städer inventerats på kulturlager och samtliga uppfyllde definitionen. Det var dock ingen homogen bild som framträdde. Tvärtom visade det sig vara en ganska brokig skara städer med olika förutsättningar, historisk betydelse, kronologi, kulturlagermaktighet och bevarandeförhållanden. Projektet skapade emellertid ordning bland de medeltida städerna, främst när det gällde kronologi och korologi.

Var den medeltida stadens invånare alls medvetna om att de levde mitt i en pågående urbaniseringsprocess? Går det att komma den medeltida mentaliteten nära? En källa är den materiella kulturen, det arkeologiska fyndmaterialet, som i hög grad avspeglar den samtida mentaliteten. Den urbana identitet som utvecklades i Danmark under tidigmedeltid hade sin grund i ett kollektivt medvetande om stadslivets existens och särart. Särarten utvecklades med tiden och resulterade i en klart uttalad urban identitet. Stadslivet kan ses som den förenande faktorn för de som bodde i staden. Den mentala förändringsprocessen var dock successiv och kan studeras i en över tid förändrad materiell kultur.

I Lund kan förhållandet bland annat ses i en förändring av tomtstrukturen, samt en förtätning av bebyggelsen. I sitt äldsta skede, omkring mitten av 1000-talet, etablerades ett stort antal gårdar av vikingatida karaktär med

centralt belägna långhus innehållande bostads- och verkstadsfunktioner. Gårdarna var omgivna av några enklare, fritt liggande ekonomibyggnader på glest bebyggda tomter. Under 1000-talets senare del inleddes en kraftfull urbaniseringsvåg, befolkningen ökade och staden förtätades. De stora tomterna avstyckades i långsmala parceller, varvid bebyggelsesstrukturen förändrades.

Stad och land hade blivit två skilda livsmiljöer. Utvecklingen med den ökande åtskillnaden mellan stad och land fortsatte under 1100-talets lopp, något som framgår tydligt i de skriftliga källorna. Staden skildes fiskalt från landsbygden och utvecklade en egen rättsförvaltning. Vid tiden efter 1100-talets mitt hade förändringarna i staden drivits så långt att både bebyggelse och livsform kraftigt skilde sig från landsbygden. De bägge förändringsskedena återspeglas även i den materiella kulturen, bland annat genom en stegvis utveckling av hantverket, från tillfälliga lokaler på uppdragsgivarens tomt till stationära hantverksbodar med en driven specialisering och massproduktion. En innovativ period, men samtidigt en tid av parallellitet mellan gammalt och nytt. Nästa skede mellan 1150-1250 präglades av att det gamla ersattes av det nya, vilket förebådade 1200-talets fullt utvecklade stadsliv. En tid då stadens innevånare uttryckligen definierar sig som *borgare*. Det utvecklades ett utpräglat stadsliv samtidigt som innevånarna befäste en urban självuppfattning. Utvecklingen under perioden 1050-1200 visar på en stegvis åtskillnad avseende livsstil och identitet mellan land och stad. Förslagsvis kan tiden runt 1100-talets mitt få utgöra skedet när staden blev en stad. Det var då som tankar om stadens särskildhet växte fram (Carelli 2001).

För staden Sigtunas del finns stora likheter med de ovan beskrivna städerna Trondheim och Lund, både när det gäller förändringen av stadsgårdarnas struktur och hantverkets organisation. Ett skede som ännu inte kunnat beläggas i Sigtuna är de stora tomterna som finns i Lund vid mitten av 1000-talet. Det vill säga tomter med centralt belägna långhus omgivna av fritt liggande ekonomibyggnader på glest bebyggda ytor (jfr. Tesch 2001b, Petterson 1995).

Anders Andrén har visat att de stora städerna Roskilde och Lund anlades i de delar av Danmark där ämbetsgodsen (kungalev) dominerade och kungamakten var svag, medan de mindre städerna anlades på Jylland och Fyn där de kungliga fäderneärvda godsens (patrimonium) var talrika och fästet starkt. Förhållandet skulle även kunna överföras på det svenska och norska stadsbildandet (Andrén 1983, 1985). För Sveriges del motsvaras detta av staden Sigtuna som under 980-talet anläggs som en maktpolitisk stödjepunkt, mitt i det ekonomiskt viktiga Mälardalen. Syftet med anläggandet var att knyta band med lokala småkungar och storbönder (Tesch 1990, s 26).

Under 1970-talet expanderade den stadsarkeologiska verksamheten kraftigt, vilket ledde till en förändrad syn på städernas kulturlager som informationsbärare. Arkeologiska undersökningar genomfördes i nästan alla landets medeltida städer med varierande, men oftast givande resultat. En del i denna utveckling var projektet Medeltidsstaden, vilket hade som syfte att skapa en överblick över arkeologiska material i både de svenska och finska medeltida städerna. I projektet kom kontinuitetsfrågan att åter belysas och då främst för övergången mellan tidig- och högmedeltid. 1200-talet framhövs särskilt. Det betonades att i de flesta fall inte fanns några föregångare till de orter som under 1200-talet utvecklades till städer, undantaget bland annat Lund, Sigtuna och Lödöse. I de fall det fanns arkeologiskt material med äldre dateringar, tolkades detta inte som stadslämningar eller föregångare till städerna, vilket berodde på den rådande arkeologiska diskussionen.

I och med projektet Medeltidsstaden kom diskussionen i Sverige i hög grad att gälla begreppen kontinuitet och diskontinuitet. En diskussion som initierades av Erik Cinthio (Cinthio 1982, s. 33-40). Sedan år 1977 då begreppet urbanisering lanserades i medeltida sammanhang, har antalet problemställningar ökat inom stadsarkeologisk forskning. Under 1970- och 1980-talet började arkeologerna delta i diskussionen om urbaniseringsprocessen, men det arkeologiska materialet utnyttjades ännu inte i någon större utsträckning. Problemställningarna grundade sig istället på det skriftliga källmaterialet. I och med ett antal större arkeologiska undersökningar under 1980- och 1990-talen av orter från tidigmedeltid i Sverige och Norge, kom diskussionen om urbanisering att förskjutas bakåt i tiden. Järnålderns centralortsbildningar och perioden 900- till 1200-tal ägnades ett större intresse. Sedan 1990-talet har det ökade källmaterialet från det sistnämnda tidskedet, tillsammans med det högmedeltida materialet, gjort att diskussionen angående urbaniseringen blivit betydligt mer sammansatt än tidigare. Kontinuitets- och maktfrågor kan i framtiden kompletteras med frågor kring orternas inre organisation och sociala strukturer (Andersson, H. 2002, s. 7-14).

I publikationen *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige* publicerades ett antal artiklar som behandlade preurbana lämningar i de medeltida städerna. Artiklarna kan ses som ett komplement till projektet Medeltidsstaden, vilket som tidigare nämnts i högre grad koncentrerades kring de fullt utvecklade urbana hög- och senmedeltida städerna (Andræ et al 1987).

Anders Andrén har sin avhandling försökt utreda begreppet stad. Begreppet syns bestå av två motsägelsefulla delar, dels en *generell* i form av rummet, dels en *specifik* i form av tiden. Den generella delen omfattar en permanent tätbebyggelse bebodd av män

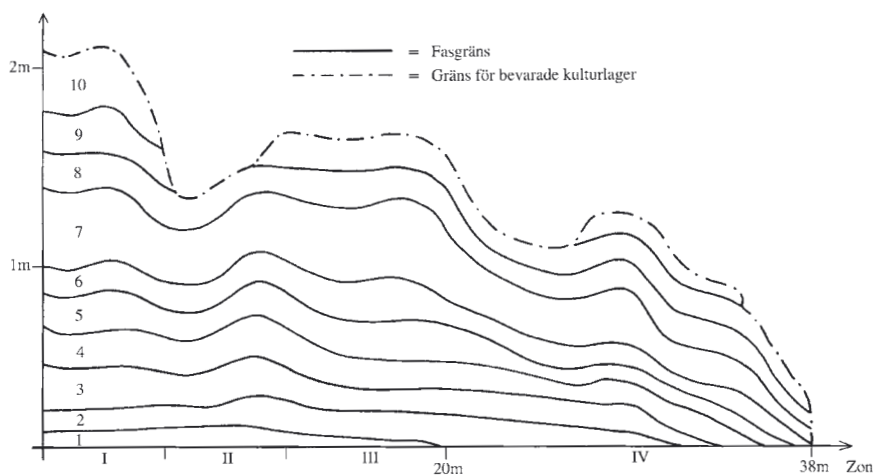
och kvinnor, medan den specifika avser hur tätorten är organiserad och hur denna organisation förhåller sig till omlandet. Enligt vissa forskare var den europeiska medeltida staden en fristående social enhet, en arena som fylldes alltefter de rådande maktförhållandena. De medeltida städerna ses som en del av det feodala samhället. Städerna hade möjlighet att utveckla en urban självständighet, där den urbana överklassen kunde bygga sina maktpositioner. Definitionen av de medeltida städerna är en kompromiss mellan tid och rum, mellan deras generella ställning i samhället och deras specifika betydelse i det feodala samhället. Andrén beskriver tre skeden i det urbaniserade samhällets utveckling under medeltiden. Det första motsvarar tiden mellan sekelskiftet år 1000 fram till cirka 1200, då städerna fungerar som maktpolitiska stödjepunkter för den nya kungamakten. Skede två är tiden cirka 1200 fram till mitten av 1300-talet, då städerna övergår till att vara knutpunkter för rikets makthavare. Det tredje skedet omfattar tiden mellan 1300-talets mitt fram till mitten av 1500-talet, då det gamla feodala herraväldet minskade i betydelse och nya maktstrukturer utvecklades. Under tidigmedeltid strävade makten efter att kontrollera den agrara produktionen, men med tiden förändrades denna strävan alltmer mot att istället kontrollera distributionen. De europeiska medeltida städerna hade unika kännetecken. De utvecklade egna territorier med egna lagar, förvaltning och rättsskipning, skild från det övriga samhället. Städerna och deras innevånare lydde under skiftande herravälden, men mottog även privilegier och friheter. Självstyret var alltså en del i det feodala samhällets struktur. Under slutet av medeltiden och under reformationen ersattes självständigheten av den byråkratiska statens framväxt (Andrén 1985, s 9ff & s. 119ff).

Städernas kulturlager

Med avsikt att ge en bild av städernas varierande typer av kulturlager, presenterades i kapitlet *Medeltid och nyare tid* en kort sammanställning av några kulturhistoriska viktiga data angående orternas tidiga historia (s. 74). I tabellen finns uppgifter om tidsinnehållet i kulturlagren som framkommit på platserna, tidigaste omnämnande av ortsnamnen, tidpunkt för stadsrättigheter och kulturlagrens största tjocklek. Värdena inom parentes representerar extrema värden som endast framkommit i speciella miljöer med till exempel stora utfyllnadslager och liknande. För Nyköpings del gäller årtalet 1320 den egna stadslagen.

I tabellen nedan framgår det att kulturlagrens dateringar för orterna Nyköping, Eskilstuna och Strängnäs är betydligt äldre än de äldsta beläggen för orternas namn, samt tidpunkten för stadsrättigheter. Om kulturlagren med de tidiga dateringarna skall tolkas som stadsbebyggelse eller ej är oklart. För att kunna besvara sådana frågor krävs yttäckande undersökningar där stadsplaner och stadsgårdarnas strukturer kan studeras, och där stora massmaterial kan berätta om funktioner och kontinuitet.

Den stora skillnaden mellan städernas kulturlagertjocklek är slående. Kulturlagrens mäktighet kan bero på följande faktorer. *Tidsinnehållet* i lagret, det vill säga den sammanlagda tiden för de aktiviteter som avsatt kulturlager på en given plats. Vidare kan *typ av aktivitet* på platsen vara avgörande. En välstädad bostadsmiljö avsätter inte lika stora mängder avfall som en intensivt utnyttjad hantverksmiljö. Slutligen kan mängden *påförda* eller *bortforslade* avfallslager samt förekomst av *störningar* och *grad av nedbrytning* var viktiga faktorer (se figur 51).

Figur 51. Ett längsgående snitt genom kulturlagren på en av de medeltida stadsgårdarna i Sigtuna. De heldragna linjerna utgör gränsen mellan de olika bebyggelsefaserna på tomten. Zon I i den vänstra delen utgörs av hantverksmiljön nära den medeltida huvudgatan, medan zon IV till höger utgörs av en utpräglad bostadsmiljö långt in på tomten. I diagrammet kan man bl.a. utläsa att en välstädad bostadsmiljö inte avsätter lika tjocka avfallslager som en intensivt utnyttjad hantverksmiljö (Pettersson 1995, s 69).

Förklaringen till att stadsrelaterade kulturlager från nyare tid är relativt tunna kan vara enkel. På grund av regleringen av sophantering i städerna är avsättningen betydligt mindre under nyare tid än under tidig- och högmedeltid. Vidare kan de tunna lagren i Eskilstuna förklaras med att de tidiga lagren inte härrör från en bebyggelse med stadskaraktär. Däremot är skillnaden mellan Nyköping och Strängnäs mer svår-förklarlig. Skillnaden kan bero på tidsinnehållet, typer av aktiviteter eller att bebyggelsen inte varit tät eller kontinuerlig.

I flera skandinaviska städer är kulturlagertillväxten som störst under tidig- och högmedeltid, för att under senmedeltid och nyare tid minska eller helt försvinna. Tendensen mot en minskad kulturlageravsättning under senmedeltiden visar att kulturlagren inte enbart är ett medium som innehåller byggnadsrester och daterande föremål, utan även bär på information om de sammanhang i vilka de bildats. Lagren kan med tanke på tillkomstsätt delas in i två grupper, *manifesta* respektive *latenta* spår. Gruppen manifesta spår innefattar byggnadsrester och gatuläggningar, medan de latent mot svarar mer omedvetet tillkomna avfalls lager av till exempel hantverksavfall, gödsel och köksavfall med ett stort organiskt inslag. Det är främst avsättningen av de latent lagren som minskar från och med senmedeltidens början. Att lagren är tunnare och magrare under senmedeltid bör kunna förklaras med att renhållningen blev mer omfattande. Att gödseln försvinner från kulturlagren i städerna under senmedeltid betyder inte att djurhållningen upphör, utan snarare att avfallet används som gödning av både kålgårdar och trädgårdar inne i staden, samt på stadsjordar utanför staden. Den minskade kulturlageravsättningen kan också förklaras med att gödsel och avfall alltmer uppfattades som smuts och orenhet.

Andrén visar detta genom några exempel från de danska stadslagarna. Enligt stadslagarna från 1200-talets början tycks kulturlagerbildningen inte vara något problem, men från 1200-talets senare hälft och från 1300-talet, finns allmänna regler om renhållning och underhåll av gatornas broläggningar. I Roskilde stadsrätt från år 1268 sägs att husägare måste transportera bort sitt *mög* från gatorna, om fogden och andra borgare så önskade. I Malmös stadsprivilegier från år 1353 stadgas att en årlig rensning skall genomföras i samband med lagning av gatornas broläggningar. Under högmedeltiden tycks alltså renhållningen utföras ganska oregelbundet. Det är först under 1400-talet som kraven på renhållning skärps. I Köpenhamns stadsrätt sägs att orenligheten endast fick ligga kvar på allmän gata utanför tomten i tre dagar. Det var också förbjudet att tippa sitt avfall i hamnar eller åar. Samtidigt som städerna blev mer urbana med regler om renhållning, så avtog kulturlagertillväxten och gödslingen ökade, både inom och utanför orterna. Denna förändrade syn på smuts och orenlighet kan ses som början på en kultu-

rell avgränsning från stadsbefolkningens sida gentemot andra grupper i samhället (Andrén 1986, s. 259-266).

I projektet medeltidsstaden användes funktionella, topografiska och rättsligt administrativa kriterier för att beskriva en stads framväxt. Som en fortsättning på denna diskussion, har Birgitta Broberg och Margareta Hasselmo i en artikel försökt identifiera arkeologiska urbaniseringskriterier. Materialet hämtar de från det medeltida Söderköpings kulturlager, där de konstaterar att det under 1200-talet funnits ett utvecklat renhållningssystem. Parallellt dras även till Visby, där avancerade system för vatten och avlopp anpassade till stenhusbebyggelsen uppförts redan under 1200-talet. Artikelförfattarna gör en ingående beskrivning av de olika delarna i de arkeologiskt belagda avloppssystemen i Söderköping. De diskuterar även vilken betydelse renhållningssystemet har haft för tillkomsten av staden. Härvidlag är det viktigt att framhålla betydelsen av de gjorda iakttagelserna även för andra medeltida städer.

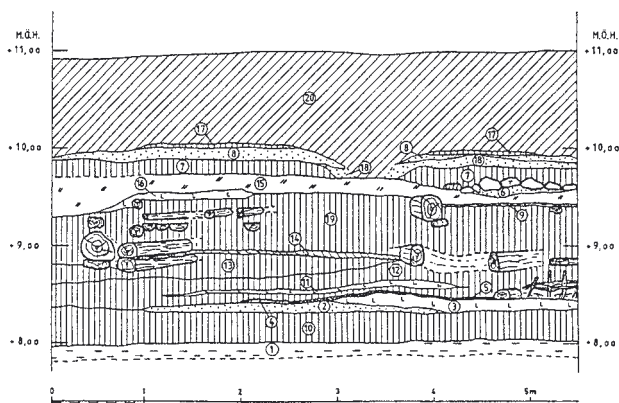
De arkeologiska beläggen för ett renhållningssystem i det medeltida Söderköping består av tre delar. Ett mer eller mindre sammanhängande nätverk av avlopps- och dräneringsrännor som var skodda med flätverk eller plankor och ibland täckta av kavelbroar. De enskilda rännorna från stadsgårdarna har strålat samman i huvudrännor i gatorna som sedan mynnat ut i ån. Vidare avses här spridda avfallsbingar av olika form och slutligen latriner.

Renhållningssystemet i Söderköping anlades vid något olika tidpunkter under 1200-talet inom respektive stadsdel, varvid det underhölls och förnyades ett stycke in på 1300-talet. Systemets utformning har varierat något mellan de olika stadsdelarna. Liknande rännor och diken finns dokumenterade även från andra nordiska städer. Till exempel Lödöse, Uppsala, Örebro, Lund, Helsingborg har skriftligt belägg, liksom Bergen, Oslo och Trondheim.

Avfallsbingar är en typ av anläggning som vid tidigare undersökningar vanligen beskrivits som brunnar eller kar. De har formen av rektangulära eller kvadratiska lådor med en botten konstruerad i skiftesverk eller knuttimmer. Kulturlagren i lådorna saknar stratigrafi eller har en lagerföljd som starkt skiljer sig från omgivande lager. Detta kan tolkas som att de tömts med jämna mellanrum, något som kan betyda att de fungerat som behållare för hushållssopor. Bingarna är daterade till tiden 1200-1300-tal och har varit placerade på tomtmark, ofta intill den bakre tomtgränsen. Den likartade placeringen kan ses som ett resultat av en reglering av sophantering. Dendrodateringarna tyder på att en sådan reglering bör ha genomförts under 1260-talet, vilket också sammanfaller med slutfasen av en kraftig bebyggelseexpansion. Samtidigt sker även en generell minskning av kulturlageravsättningen i staden Söderköping.

De undersökta latrinerna i Söderköping har samtliga legat långt in på stadsgårdarna och nära tomtgränser. Anläggningarna innehöll bland annat stora mängder sönderklippta tygbitar, vilka kan förmodas ha nyttjats i hygieniskt syfte. Förutom latriner finns ett exempel på något som skulle kunna liknas vid en soptipp. I utkanten av det medeltida stadsområdet har en sådan undersökts, där förutom hushålls- och hantverksavfall, även ytterligare mängder små tygbitar påträffats. Tygbitarna indikerar således att man här tömt sina latriner. De beskrivna systemen och anläggningarna kräver både omfattande planering och tekniskt kunnande. Dessutom sammanfaller de tidsmässigt med större byggnationer i staden, vilket gör att det bör vara ett samordnat projekt under ledning av någon form av styrelse. Staden Söderköping var vid 1200-talet privatägd men skötseln kan likväl ha administrerats av ett råd (Broberg & Hasselmo 2001, s 267-276). Mot bakgrund av denna genomgång finns det skäl att anta att det även i städer som Nyköping och Strängnäs finns system för renhållning. Till exempel i form av avfalls- och dräneringsrännor samt avfallsbingar.

Som exempel på olika typer av kulturlager skildras nedan några exempel från städerna Nyköping, Trosa, Kalmar och Sigtuna. Från Nyköping presenteras tre olika miljöer med sektioner från arkeologiska undersökningar. Urvalet är gjort med utgångspunkt i tillgängligt och jämförbart dokumentationsmaterial där hela kulturlagerpelare finns bevarade, samt där undersökningen är utförd så att även ursprungliga marknivåer finns dokumenterade. Som exempel på en stad med kulturlager från enbart nyare tid, har jag valt det Nya Trosa vid Trosaåns mynning. Dessutom presenteras två exempel från två medeltida städer utanför länet, det tidigmedeltida Sigtuna och det högmedeltida Kalmar.

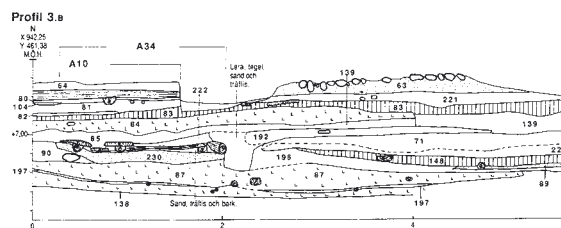

Figur 52. Profil från den sydvästra delen av kvarteret Rådhuset i Nyköping. Ytan innehåller drygt två meter tjocka kulturlager från 1100-talet och fram till nyare tid (Syse 1981). Skala 1:80.

Nyköping

En centralt liggande plats med lämningar från medeltid och nyare tid är kvarteret Rådhuset. Där har ett antal undersökningar genomförts sedan 1960-talet, bland annat inför byggnationen av stadshuset (SR 48-49), ett mindre schakt i anslutning till denna undersökning (SR 103), samt kvarteret Stallbacken (SR 53). Vid de nämnda undersökningarna har det visat sig att det på platsen finns bevarade lager från 1100-talet och fram till nyare tid. I kvarteret Rådhuset finns uppgifter om sex bebyggelseskikt från medeltid och tre från nyare tid. I skikten 3, 4 och 5, från botten räknat, uppges bebyggelsen ha varit som intensivast. Ytan ligger centralt i det medeltida stadsområdet och i ett av schakten har en komplett profil dokumenterats från den äldsta bebyggelsen på platsen fram till nyare tid. Lagerföljden består av 19 enskilda lager täckta av ett sentida fyllnadslager. Vid en översiktlig genomgång av dokumentationsmaterialet från de nämnda undersökningarna, framstår det som om kulturlagerföljden på platsen kan delas in i tre kronologiskt bundna typer av kulturlager. Direkt ovanpå den ursprungliga markytan ligger ett några decimeter tjockt skikt innehållande sandblandade kulturlager med enkla byggnader och lergolv. Aktiviteterna bör kunna dateras till tidig medeltid. Därefter följer en cirka 1,5 meter tjock lagerföljd som enligt beskrivningen till största delen består av fet gödselblandad kulturjord med träflis och träkonstruktioner. Överst finns en halvmeter tjock lagerföljd med flera tunna sandlager, samt sand- och tegelflisblandade lager, vilket kronologiskt bör motsvara nyare tid.

Utkantsområden där kulturlager från nyare tid har undersökts är kvarteret Biografen (SR 116) och kvarteret Varmbadet (Petterson, manus b). Båda kvarteren ligger i den dåtida stadens utkant, utanför det medel-

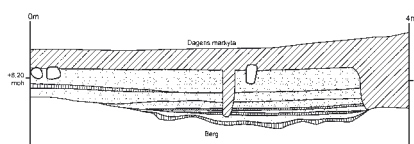

Figur 53. Profil från kvarteret Biografen. Ytan innehåller cirka en meter tjocka kulturlager från nyare tid (Andersson, C. et al. 1990, s 112). Skala 1:80.

tida stadsområdet. Platserna har upp till en meter tjocka kulturlager. I kvarteret Biografen i den västra delen av staden innehöll lagren bebyggelserester, medan undersökningen i kvarteret Varmbadet i den norra delen saknade tydliga bebyggelse lämningar. Lagren i båda kvarteren bestod omväxlande av lera, sand och grus och avfallslager med mycket organiskt material. En viss skillnad kan ändå noteras, där lagren i kvarteret Varmbadet tycks vara något torrare och sakna byggnadsrester (Andersson, C. et al. 1990, Petterson, manus b).

Vid en bearbetning av det arkeologiska fyndmaterialet från kvarteret Biografen i Nyköping har delar av fyndmaterialet analyserats. Studien berör spridningen av rödgods och djurben samt bebyggelsestrukturer, bland annat i form av förekomsten av källare. Det skriftliga materialet antyder att det mellan gårdarna i kvarteret fanns socioekonomiska skillnader. Hushåll där stora mängder slaktavfall avsatts i form av djurben, tolkades som hög socioekonomisk status. Denna sociala skillnad kunde även ses i bebyggelsestrukturen, där hushåll med källare tycks ha haft en högre socioekonomisk status. När det gäller spridningen av rödgods kunde ingen skillnad mellan hushållen observeras. Ytterligare en iakttagelse var att vissa stadsgårdar hade tjockare kulturlager än andra, trots att tidsinnehållet var det samma. Förhållandet tolkades som att avfallslager vilka avsatts inom gårdarna, tagits om hand och transporterats bort från tomterna i olika stor utsträckning (Hållans et al. 1992, s. 191-217).

Hösten 2003 utfördes på platsen för *den medeltida inre borggården* i Nyköpingshus en mindre forskningsundersökning av Sörmlands museum. Lagerföljden i det undersökta schaktet visade omväxlande på en välstädd inomhusmiljö och intensiva byggnationsskeden.

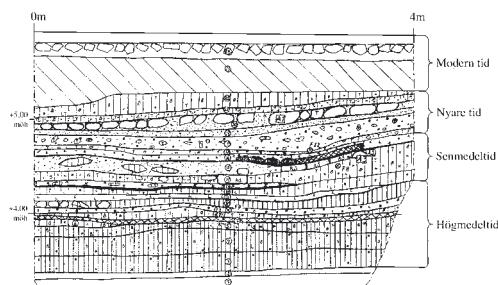
Figur 54. Profil från slottets inre borggård. Kulturlagren uppgick till en knapp meters tjocklek och innehöll medeltida lämningar. Ritning: Björn Petterson 2003, Sörmlands museum. Skala 1:80.

Vid undersökningen framkom drygt en meter tjocka kulturlager, samt stenpackningar och rester efter murverk. Lagren bestod till stor del av omväxlande löst och fast kalkbruk. Mellan de olika kalkbrukslagren fanns tunna avsatta kulturlager av jord innehållande bland annat trärester, kol och sot. Fyndmaterialet var mycket begränsat och bestod av enstaka föremål. Benmaterialet var däremot något rikligare och koncentrerade sig framförallt till de tunna jordlagren mellan kalkbrukslagren. I de äldsta lagren närmast berget, var de avsatta jordlagren tjockare och fetare (Norberg & Petterson 2003). Tidigare undersökningar inom slottsområdet har visat att det även finns tjocka avfallslager av organiskt material innehållande ett omfattande fyndmaterial liknande det som återfinns i den medeltida stadens centrala delar (Kjellberg 1923).

Självklart har det funnits fler miljöer i det gamla Nyköping, men på grund av källmaterialbrist har urvalet begränsats till de här presenterade. Det främsta syftet är att visa på de olika miljöernas variation och arkeologiska potential.

Nya Trosa

Nya Trosas kulturlager har undersökts vid flera tillfällen. Bland annat i anslutning till stadens torg och längs Östra långgatan på den östra sidan av ån. Som mest uppgår lagrens tjocklek till cirka 0,7 meter. De bevarade lagren är torra, leriga och grusiga och ibland svåra att upptäcka. Som helhet bedömdes lagren vara äldst och bäst bevarade i området runt Torget, medan de i den södra delen är i sämre kondition. Med ökat avstånd från Torget avtar tjockleken samtidigt som lagren blir torrare, för att helt upphöra cirka 250 meter söder om torget. Lagren har med ledning av fyndmaterialet daterats till uteslutande nyare tid (Hylén 2000, Petterson, manus d).

Figur 55. Profil från Kalmars medeltida stadsområde. På platsen framkom två meter tjocka kulturlager med lämningar från medeltid och nyare tid (Petterson 2001). Skala 1:80.

Kalmar

Som ett jämförande exempel från en stad utanför länet refereras en mindre undersökning från Kalmar medeltida stadslager. Här gavs tillfälle att dokumentera en ovanligt tydlig lagerföljd från medeltid och nyare tid. Resultaten från undersökningen visade att här fanns en komplett obruten lagerföljd av två meters tjocklek, från 1200-talet fram till 1600-talet. Iakttagelsen sammanfaller väl med tiden för Kalmar gamla stads grundläggande vid början av 1200-talet och fram till stadens flyttande, till det nya läget på Kvarnholmen under 1650-talet. I den uppmätta profilen kunde man vid en jämförelse av lagrens tjocklek och det insamlade keramikmaterialet studera kulturlagrens tillväxt över tid. Det framgick tydligt att den var avtagande, speciellt mellan hög- och senmedeltid. I samma takt som avsättningshastigheten avtog, minskade inslaget av organiskt material i form av gödsel och träflis. Resultatet stämmer väl med Anders Andréns resonemang om att det är vid denna tid som stadslagarna får ett genomslag och synen på smuts förändras (André 1986). Från och med senmedeltiden transporterade stadsgårdarna i allt större omfattning sitt avfall ut från staden, istället för att deponera det inom gården eller på gatan (Pettersson 2001).

En liknade förändring av kulturlagrens avsättning kan förväntas och har observerats även inom de medeltida stadskärnorna i de sörmländska städerna. Från en näst intill oreglerad avfallshantering, där stora mängder organiskt avfall deponerats inom den egna tomten, till

Figur 56. Ett urval av olika medeltida keramiktyper påträffade vid tjugotalets undersökningar av Nyköpingshus. Foto: Björn Pettersson 2003, Sörmlands museum.

en avtagande lageravsättning med ett större inslag av organiskt material.

Sigtuna

Som ett andra jämförande exempel på medeltida stadslager utanför länet har staden Sigtuna valts. Inom det medeltida stadsområdet har de senaste 15 åren flera stora arkeologiska undersökningar genomförts med en stratigrafisk undersökningsmetod. Kunskapsläget för stadens äldsta historia rörande stadsplan, gårdsstruktur och strukturförändringar, kulturkontakter med mera, har i och med dessa undersökningar avsevärt förbättrats i jämförelse med andra medeltida städer. Den första större arkeologiska undersökningen utfördes i det centralt liggande kvarteret Trädgårdsmästaren 1988-90. Tack vare den stora ytan, de välbevarade kulturlagren och val av metod, blev det möjligt att vid analysen dela in kulturlagren med bebyggelserester och fyndmaterial i tio heltäckande daterade faser för hela perioden 980-talet till mitten av 1200-talet. Det visade sig att sophantering i staden varit i stort sett oförändrad under denna tidsrymd och fungerat på så sätt att allt avfall avsatts direkt på marken, i anslutning till den byggnad där det producerats. Med stöd av den regelbundna lagerbildningen och fyndspridningen i en jämförelse mellan tomterna finns inget som tyder på att stora mängder kulturlager forslats omkring i staden. Förutom att faserna hade varierande längd, visade det sig även att lagrens tjocklek hade en stark koppling till den miljö där de bildats. Lagren i de gatunära hantverkodarna var betydligt tjockare än i de bakre bostadszonerna. Hela lagerföljden omfattade cirka två meter och inslaget av djurben och organiskt material var stort.

Med ledning av lagertyper och tidsinnehåll tycks det vara möjligt att grovt dela in de olika städernas kulturlager i grupper med olika arkeologisk potential. Det vill säga att flera av materialen inom respektive grupp bör vara statistiskt jämförbara och kunna ge svar på liknade frågor. Dessutom bör de vid en eventuell arkeologisk undersökning behandlas på ett metodiskt likartat sätt.

Enligt diskussionen angående kulturlagertillväxt är det i de tidig- och högmedeltida lagren vi kan förvänta oss de mest kompletta och informationsrika materialen. Det som utmärker dessa lager är de omfattande organiska avfallslagren, som förutom gödsel och till exempel träflis, ofta innehåller stora fyndmängder och då framförallt de så kallade *massmaterialen*. Massmaterial utgörs av de stora fyndgrupper som består av hantverks- och hushållsavfall i form av slagg, horn, ben, keramik och djurben, något som ofta framkommer vid stadsundersökningar. Lokaliseringen och omfattningen av fyndgrupperna kan berätta om ekonomiska och sociala förhållanden i staden och dess förändring över tid.

Angående massmaterialens användning inom medeltidsarkeologin, debatterade Lars Redin och Olaf Olsen i tidskriften META 1980:3. Redin hävdade i motsats till

Olsen, att medeltidsarkeologin borde använda sig av kvantitativa metoder genom att studera massmaterial som gravar, keramik, hantverksavfall med mera. Kvantitativa metoder ger möjlighet att behandla kvantitativa frågeställningar (META 1980). Vid tiden för debatten var det alltså inte självklart att de arkeologiska massmaterialen var användbara material. Under de senaste årtiondena har flera stora medeltida arkeologiska material bearbetats med goda resultat. Jämför bland annat skelettmaterial (Redin 1976), massmaterialen från Trondheim (Christophersen & Nordeide 1994) och östsjökeramik (Roslund 2001).

I en artikel diskuterar Lena Beronius Jörpeland och Mathias Bäck kring medeltida latriners placering. Materialet hämtar de från de stora arkeologiska undersökningarna på *Søndre felt* i Gamlebyen i Oslo. Undersökningarna som tidigare genomförts omfattar tiden 1000-1400-talet. Studiens syfte är att undersöka förändringen av latrinernas fysiska placering inom tomterna, samt relationen till tomtgränser och andra byggnader. Genom att använda smuts och orenhet och därmed framkalla reaktioner kring detta, kastade den som bröt normen ljus över var gränsen dragits. Renhållning och städning kan ses som en aktiv handling, vilken skapar gränsen mellan ordning och kaos. Smuts existerar dock bara i betraktarens ögon och genom att reagera på smuts reflekterar man omedvetet över motsatsparet ordning och oordning. Resultatet av studien visar att de flesta latrinerna förekom under 1000- och 1100-talen. Under 1200-talet skedde en förändring genom att latrinerna i större utsträckning placerades i en bestämd del av stadsgården, i ett fall helt intill latrinerna på granntomten. Iakttagelsen kan tolkas som ett förändrat förhållningssätt till avfallet och sammanfaller i tid med det skede då man började föra ut gödseln från staden.

Ytterligare en tydlig tendens i materialet är att respekten för grannarna tycks ha ökat med tiden. Detta kan ses vid en jämförelse mellan tidens lagar och regler för placeringen av dass och den verkliga placeringen. Betydligt fler ligger för nära tomtgränsen under 1000- och 1100-talet jämfört med senare skeden. Artikelförfattarna anser att den strukturella förändringen av latrinernas placering från och med 1200-talets första hälft bör hänga samman med kristendomens slutgiltiga genomslag i de nordiska städerna. Det är uppenbart att detta sker tidigare i städer som till exempel Sigtuna, Lund och Trondheim. När det gäller den vikingatida staden Birka så förefaller det som man där har slängt sitt avfall direkt på marken i gränder och på gårdsytor (Beronius Jörpeland & Bäck 2001, s. 323-335).

Den förändrade sophanteringen under skedet tidig medeltid till nyare tid får konsekvenser för informationspotentialen i det arkeologiska materialet. Förslagsvis kan det förhålla sig på följande sätt. Sophanteringen får antas vara konstant från förhistorisk tid ända fram till

början av högmedeltid då de första stadslagarna reglerade detta. Orsaken till förändringen var regleringen av var och hur stadens innevärdare fick slänga sitt skräp, dels på grund av det ökade problemet med infektioner och dålig lukt, dels beroende på användningen av organiskt avfall som gödsel på odlingar och åkrar i stadens utkant och runt staden. Alltså en kombination av ett urbant tänkande, ett förändrat smutsbegrepp och praktisk nytta (jfr. André 1986). Med utgångspunkt i den ovan presenterade arkeologiska situationen för de sörmländska städerna, så kan indelningen av kulturlagertyper i grupper med olika arkeologisk potential, kunna se ut på följande sätt.

- *Preurbana/tidigmedeltida* lager med ett stort organiskt inslag av gödsel och djurben och en gles enkel bebyggelse.

- *Högmedeltida* lager med ett stort organiskt inslag av gödsel och djurben och en tätare träbebyggelse.

- *Senmedeltida* lager med en avtagande avsättningshastighet och därmed ett mindre inslag av organiskt material.

- *Nya tidens lager*, där det organiska inslaget har minskat kraftigt, speciellt i städernas centrala delar. Däremot är lagren något tjockare i städernas utkanter.

Figur 57. Del av en medeltida kavelbro, frilagd vid den arkeologiska undersökningen av kvarteret Stallbacken år 1973. Foto: okänd fotograf 1973. Sörmlands museums arkiv. Dia nr. SLM-80, 505-2P.

Slutligen kan det arkeologiska kunskapsläget för de tidiga städerna i länet sammanfattas enligt följande. Av de tidiga städerna har Nyköping länets mäktigaste kulturlager med material från 1100-talet och framåt. I de tjockaste partierna har lagren fortfarande till stora delar ett välbevarat organiskt material. Den ungefärliga utbredningen av den medeltida och den nyare tidens stad är känd, men några säkra dateringar från de äldsta lagren finns inte. Resultat från äldre undersökningar antyder att de högmedeltida lagren innehåller en tät träbebyggelse med ett rikligt fyndmaterial, bland annat omfattande massmaterial från hantverk. Den eller de medeltida stadsplanerna är föga kända, vilket även gäller de medeltida stadsgårdarnas strukturer. Det mesta återstår att göra även när det gäller hantverkets organisation, inriktning och omfattning. De stora underökningarna i kvarteren Rådhuset och Stallbacken är inte utförda med en modern stratigrafisk undersökningsmetod och ligger till största delen obearbetade. Situationen är något bättre när det gäller nyare tid, där det dessutom finns samtida kartmaterial.

Den arkeologiska situationen för Strängnäs liknar till stor del den för Nyköping, med den skillnaden att kulturlagens omfattning inte är lika stor. Eskilstuna, Torshälla, Mariefred och Nya Trosa har i stort sett likartade kulturlager, fränsett det att Eskilstuna eventuellt har preurbana kulturlager och att Torshälla kanske har medeltida stadslager. I övrigt är kunskapsläget som ovan. Gamla Trosa stadsområde ligger idag helt övergivet, men det är oklart i vilken utsträckning de medeltida kulturlagren är bevarade. Lagren bör innehålla nästan 300 års avfall och byggnadsrester. Här vore det mycket värdefullt med en kartläggning av bevarandeförhållanden, kulturlagertjocklek och utbredning. Ur ett arkeologiskt perspektiv och jämfört med kunskapsläget för städerna Lund, Sigtuna, Trondheim och Oslo, återstår fortfarande många viktiga frågor att besvara för länets samtliga tidiga städer.

Frågeställningar

Med tanke på det rådande kunskapsläget för de tidiga städerna i regionen, så kan följande frågeställningar och data vara viktiga vid framtida arkeologiska undersökningar. I samband med upprättande av undersökningsplaner bör frågeställningarna specificeras ytterligare.

- Kulturlagens utbredning och tjocklek.
- Äldsta datering, helst i form av ¹⁴C-analyser eller dendrokronologiska analyser.
- Utredda om det finns äldre stadsplaner.
- Utredda gårdsstrukturernas utveckling.
- Frågor kring strukturförändringar i städernas ekonomi, till exempel en förändring inom hantverksorganisationen. Det sistnämnda är speciellt intressant för Nyköpings del med tanke på närheten till den kungliga borgen.
- Konstatera eventuella avlopps- och renhållningssystem, särskilt i Nyköping och Strängnäs.

Stratigrafi

Stratigrafisk dokumentation och analys av ett arkeologiskt material är en fråga om att försöka lokalisera och föra samman enheter som lager och konstruktioner. Under tiden då undersökningen pågår blir enheterna ibland bara enskilda lager, men i vissa fall även spåren av en hel byggnad. Vid det stratigrafiska efterarbetet är målet att analysera riktigheten i enheterna och därefter bygga ihop dem till faser.

Något enhetligt system för beskrivning och tolkning av kulturlager eller ens medeltida stadslager finns inte idag. Varje institution har sin egen variant för dokumentation och beskrivning. Därför följer här några begrepp. *Kulturlager* har diskuterats av ett flertal forskare och förslagen på hur de ska typindelade och grupperas har varierat. Järpe, Redin och Wahlöö ser främst till uppkomstsättet och gör indelningen avsatta respektive påförda lager (Järpe et al. 1979, s. 35). Avsatt har då betydelsen, successiv avsättning, sedimentär bildning eller kultursedimentation. Anders Andréén har delat in kulturlagren i två typer (Andréén 1986, s. 262). *Manifesta* spår i form av byggnadsrester eller avfall från byggnadsaktivitet och *latent*a spår i form av mellanliggande lager av hushålls- och hantverksavfall. Nordeide grupperar kulturlager i flera på varandra följande enheter eller bebyggelseskikt som i sin tur innehåller konstruktionslager, aktivitetslager och destruktionslager (Nordeide 1988, s. 47ff). Beronius Jörpeland gör indelningen i avfallslager, utjämningslager, konstruktionslager, destruktionslager, brandlager och svämlager (Beronius Jörpeland 1992, s. 129f). Golembnik har med noggranna analyser av kulturlager direkt på utgrävningsplatsen visat att många frågor om lagrens tillkomstsätt kan lösas. Avsatta lager kan skiljas från påförda på så sätt att graden av nedbrytning studeras på flera nivåer inom lagret. Det avsatta lagret kommer då att skilja sig från det påförda genom en högre grad av förmultning, eftersom det varit exponerat för luft en längre tid (Golembnik 1991, s. 37ff). I slutet av 1990-talet infördes vid vissa institutioner en ny terminologi för att beskriva källvärdet av kulturlagens innehåll. Här avses bruket av termerna *primära*, *sekundära* eller *tertiära* fynd. Senare har systemet av vissa omformulerats så att kulturlagren bedömdes som primärt, sekundärt eller tertiärt deponerade (Heimdahl 2003, s. 7).

I en artikel av kvartärgeologen Jens Heimdahl görs ett försök att reda ut begreppen när det gäller terminologin för olika typer av kulturlager och deras tillkomstsätt. I artikeln förklaras och föreslås förslag till nya begrepp som skall komplettera de gamla. Syftet är att underlätta samarbetet mellan arkeologer och kvartärgeologer. Förslaget går ut på att kulturlager lyfts upp som ett *kvartärgeologiskt material*, vilket ska möjliggöra framtida granskning av dagens beskrivningar och tolkningar. Författaren vill, vid sidan av begreppen *deposition* och *kontakttyta*, införa begreppet horisont i den arkeologiska

diskussionen. Det skulle kunna berätta om såväl typ av aktivitet som hur länge en yta varit öppen. Om marken är tillräckligt mjuk skapas *tramphorisonter* där gödsel med mera blandas med underliggande lager. Organiskt material förs ytterligare längre ner i marken med nederbördsvatten. Vid en analys av kulturlager från fyra olika städer, Norrköping, Stockholm, Sigtuna och Karlstad, har det visat sig att lagren ur ett kvartärgeologiskt tolkningsperspektiv var uppbyggda till stora delar på olika sätt. Lagren i Norrköping och Karlstad var enligt tolkningen till största delen medvetet skapade. Dessutom var *horisonter* en vanlig lagertyp i samtliga undersökta städer. Analysen visade också att de lager som bedömts som djurspillning innehöll en högre andel organiskt material i tidigmedeltida stadslager än i nyare tidens lager (Heimdahl 2003, s 3-18).

Två huvudtyper för dokumentation av *sektioner* finns definierade (Harris 1979, s. 55). Den *realistiska* sektionen innehåller inga tolkningar av lagerskiljen, utan endast en skraffering som visar lagrens innehåll. Tillvägagångssättet kan betecknas som ett försök att vara objektiv, det vill säga ett närmande till den fotografiska bilden. Den *stiliserade* sektionen innehåller klart markerade skiljelinjer mellan de skrafferade kulturlagren, vilka också numreras och beskrivs i text. I metoden ingår alltså ett tolkningsmoment, vilket är det första steget i den stratigrafiska analysen. "*Stratigrafisk analys av sektioner är inte en fråga om undersökning av lagrens uppbyggnad utan en studie av lagerskiljen*" (Harris 1979, s. 58). "*Tolkning är en integrerad del i dokumentationen. För att tolkningen skall kunna ha precision måste den vara medveten. Genom att ställa krav på medveten tolkning skapas förutsättningar för en meningsfull dokumentation.*" (Järpe et al. 1979, s. 33).

Framtida utvecklingsområden

I och med upprättandet av digitala stadsarkeologiska register (SR-GIS) för medeltida städer på olika håll i Sverige, har det visat sig vara av stor vikt med enhetlighet i insamlingen av data från arkeologiska undersökningar i städernas kulturlager. När registren är färdigställda kommer de att ge en samlad bild av den arkeologiska situationen för städernas kulturlagerområden. Det kommer i sin tur att visa var de bäst bevarade lagren fortfarande finns kvar och var luckor i det arkeologiska materialet kan fyllas. Att få tillgång till mått på steril nivå även vid mindre schaktkontroller, kommer i längden att ge värdefulla resultat när det gäller att rekonstruera städernas ursprungliga topografi.

Hur skall det arkeologiska arbetet på bästa sätt bedrivas i till exempel Nyköping, där det tillgängliga arkeologiska materialet som undersökts med en modern stratigrafisk metod är begränsat? Exploateringstrycket i de medeltida stadskärnorna i form av stora nybyggnationer är idag lägre än för 20-30 år sedan och de flesta markingreppen berör tidigare grävda ledningsschakt. De ursprungliga schakten är sällan undersökta enligt

dagens krav på dokumentation, men samtidigt visar urschaktningsgraden i staden att det fortfarande existerar orörda kulturlager i en omfattning som gör det möjligt att i framtiden göra kvalificerade arkeologiska undersökningar.

I detta perspektiv är de små undersökningarna mycket värdefulla, då man till små kostnader får relativt stora resultat. Vid exempelvis akuta vattenläckor är det av största vikt att kunna delta med antikvariska insatser i form av uppmätning av schaktväggar och samtidigt samla in daterande material direkt ur profilväggarna. För detta behöver man inte gräva bort stora volymer i plan, utan keramik och djurben kan samlas in för framtida ¹⁴C-analyser utan att skada eventuella kulturlager. Där så är möjligt bör små sökschakt grävas ner till steril nivå för att på minst en punkt erhålla höjdmått. På så sätt kan den ursprungliga marknivån samt höjdgivelsen på platsen refereras till ett känt höjdsystem. En sådan ambition kan ge goda arkeologiska resultat i förhållande till den antikvariska insatsen. Ytterligare grundläggande data som enkelt kan samlas in vid små undersökningar är uppgifter om lagrens karaktär, till exempel förekomsten av bevarat organiskt material i form av trä eller läder. Vid stora yttäckande undersökningar öppnar sig möjligheter att besvara hela det ovan beskrivna spektrat av frågeställningar, i synnerhet när det gäller tidig- och högmedeltida lager. I sammanhanget är det också värt att poängtera vikten av kontinuitet i personalstyrkan i kombination med en gedigen lokal forskningstradition.

Referenser

Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. Övers. av Emanuel Svenberg, kommenterad av Carl Fredrik Hallencreutz, Kurt Johannesson, Tore Nyberg & Anders Piltz. Samfundet Pro fide et christianismo, nyttgåva. 1984. Stockholm.

Alexandersson, Kenneth. 2001. Möre i centrum. Meso-litikum i sydöstra Kalmar län. I: *Möre. Historien om ett småland.* E22-projektet. Red. Gert Magnusson. Kalmar läns museum. Kalmar.

Ambrosiani, Björn. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria.* KVHAA. Diss. Uppsala universitet. Stockholm.

Andersson, Carolina, Hållans, Ann-Marie & Persson, Boije. 1990. *Biografen. Ett 1600-1700-talskvarter i Nyköping.* För- och delundersökning 1987. Slutundersökning i två etapper 1988 i kvarteret Biografen i Nyköping, Södermanland. *RAÄ och SHM, Rapport UV 1990:1.* Stockholm.

Andersson, Gunnar. 2002. *En nyupptäckt boplats vid Forsåker.* Södermanland, Åkers socken, Forsåker 2:3, RAÄ 66. Arkeologisk undersökning. *RAÄ, UV Mitt, Rapport 2003:3.* Stockholm.

Andersson, Gunnar, Jörpeland Beronius, Lena & Dunér, Jan. 2003. Gudarnas gård. Tre fallosfiguriner från Lunda i Strängnäs socken, Södermanland. I: *Fornvännen 2003/2. Årgång 98.* Stockholm.

Andersson, Hans. 1979. *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. En forskningsöversikt. Rapport Medeltidsstaden 7.* RAÄ och SHM. Stockholm.

- 1980. Projektet medeltidsstaden. En presentation. I: *Handelsplats-stad-omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellansverige. Sigtuna 7-8 februari 1979. Rapport Medeltidsstaden 18.* RAÄ och SHM. Stockholm.

- 1984. *Städer i öst och väst. Sammanfattande rapport etapp 1. Rapport Medeltidsstaden 34.* RAÄ och SHM. Stockholm.

- 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Rapport Medeltidsstaden 73.* RAÄ och SHM. Stockholm.

- 2002. Perspektiv bakåt och framåt på medeltida stadsforskning. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 42, 2001.* Uppsala.

Andersson, Hans & Redin, Lars. 1980. *Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter. Rapport Medeltidsstaden 19.* RAÄ och SHM. Stockholm.

Andersson, Kjell. 2001. En hällkista vid Alby i Botkyrka socken, Södermanland. I: *Mellan sten och brons. Uppdragsarkeologi och forskning kring senneolitikum och bronsålder.* OPIA 27 & SAR 39. Red. Hans Bohlin et al. Stockholm.

Andræ, Tiiu et al. (red). 1987. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Medeltiden.* RAÄ. Stockholm.

Andrén, Anders. 1983. Städer och kungamakt. En studie i Danmarks politiska geografi före 1230. I: *Scandia. Tidskrift för historisk forskning. Band 49. Häfte 1.* Lund.

- 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° 13. Diss. Lunds universitet. Malmö.

- (red). 1986. I städernas undre värld. I: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Diss. Lunds universitet. Lund.

- 1998. Från gårdskyrka till sockenkyrka. Bjäresjö i Skåne. I: *Sveriges kyrkohistoria. Missionstid och tidig medeltid. Band 1.* Red. Lennart Tegborg. Stockholm.

- 2001. Landskap, bebyggelse och makt under yngre järnåldern. I: *Möre. Historien om ett småland.* E22-projektet. Red. Gert Magnusson. Kalmar Läns Museum. Kalmar.

Annell, Gunnar. 1982. Vårfruberga kloster och Gustav Vasa. I: *Sörmlandsbygden 1982.* Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Femttonde årgången. Nyköping.

- 1985. Fogdönunnorna och deras kloster. En vägledning för besökare av ruinerna på Kungsberg. I: *Sörmlandsbygden 1985.* Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Femtjotredje årgången. Nyköping.

Anthoni, Eric. 1957. *Van Kyren. I: Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor. Band 1. Häfte 1.* Red. Folke Wernstedt. Stockholm.

Apel, Jan-Erik, Bäckström, Ylva, Hallgren, Fredrik, Knutson, Kjell, Lekberg, Per, Olsson, Elisabeth, Steineke, Morten & Sundström, Lars. 1995. Fågelbacken och Trattbägarsamhället. Samhällsorganisation och

- rituella samlingsplatser vid övergången till en bofast tillvaro i östra Mellansverige. I: *TOR 1995. Vol 27:1*. Uppsala.
- Apel, Jan. 2001. *Daggers, knowledge & power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*. Coast to coast-book 3. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Apel, Jan & Guinard, Michel. 2003. *Stenålder vid Lyttersta*. Arkeologisk utredning etapp 1. Sävstaholm 7:2, Västra Vingåkers socken, Södermanland. *SAU Rapport 2003:4, Societas Archaeologica Upsaliensis*. Uppsala.
- Appelgren, Katarina, Eklöf, Nina & Evanni, Louise. 2000. *En senneolitisk boplatz vid Gröndal*. Arkeologisk undersökning. Arlanda flygplats, tredje landningsbanan. Uppland, Husby-Ärlinghundra och Lunda socknar, Benstocken 1:2 och Altuna 2:7, RAÄ 192 och 241. RAÄ, UV Mitt, DAFF 2000:8. Stockholm.
- Appelgren, Katarina. 2000. *Medeltida hus i kvarteret Forsen*. Arkeologisk förundersökning, etapp 1. Södermanland, Eskilstuna stad, kvarteret Forsen 6, RAÄ 556. RAÄ, UV Mitt Rapport 2000:15. Stockholm.
- Appelgren, Katarina, Nilsson, Anders & Perming, Anna. 2002. *Hus och gård vid Lida äng*. E20, Södermanland, Åkers socken, Åker-Järsta 10:2 och Åkers-Tuna 1:1, RAÄ271:1-2. Arkeologiska förundersökningar och undersökningar. RAÄ, UV Mitt, Rapport 2002:5. Stockholm.
- Arbman, Holger. 1934. *Periferisk bronsålderskultur. I: Fornvännen 1934. Årgång 29*. Stockholm.
- 1945. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademins handlingar 59:1. Stockholm.
- Arne, Ture J. 1909. Om det forntida Södermanland. Några bidrag till historien om dess bebyggande. I: *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria 14*. Södermanlands fornminnesförening. Strängnäs.
- 1915. Nya bidrag till Södermanlands förhistoria. I: *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria 16*. Södermanlands fornminnesförening. Strängnäs.
- 1931. Antikvitetskollegiets och Antikvitetsarkivets samlingar. I: *Fornvännen 1931. Årgång 26*. Stockholm.
- ATA. *Antikvarisk Topografiska Arkivet*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Bagge, Axel. 1948. Stenålderslandskapet Södermanland. En kommentar till de senaste årens publicerade forskningsresultat. I: *Fornvännen 1948. Årgång 43*. Stockholm.
- 1950. Några ord med anledning av Sten Florins inlägg rörande "stenålderslandskapet Södermanland" I: *Fornvännen 1950. Årgång 45*. Stockholm.
- 1950. Om "vråkulturen" ännu en gång. I: *Fornvännen 1950. Årgång 45*. Stockholm.
- Baudou, Evert. 1995. *Norrlands forntid. Ett historiskt perspektiv*. Kungliga Skytteanska samfundets handlingar. Acta Regiæ Societatis Skytteanæ. No 45. Umeå.
- Beckman-Thoor, Karin. 2002. Skogstorpsyxorna. En föreställning tar sin början. I: *Kulturell mångfald i Södermanland, Del 1. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Bennett, Agneta. 1977. *Fornlämning 1. Stenåldersboplatz*. Mogetorp, Ö. Vingåkers sn, Katrineholms kn, Södermanland. Arkeologisk provundersökning 1975. RAÄ och SHM. Rapport UV 1977:41. Stockholm.
- 1987. *Graven – religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälardalen*. Theses and Papers in North-European Archaeology 18. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Bennett Lagerlöf, Agneta. 1989. *Vendeltid vid Stenby*. Arkeologiska undersökningar åren 1978 och 1979. Delundersökning av fornlämning 141 (gravfält) och provundersökning av fornlämning 140 (Stenby skans). Aspö socken, Strängnäs kommun, Södermanland. RAÄ och SHM. Rapport UV 1989:4. Stockholm.
- Bergman, Mats. 1980. *Kungshuset i Mariefred. I: Sörmlandsbygden 1980*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Fyrtioåttonde årgången. Nyköping.
- 1992. *Nyköpingshus. En rundvandring i historia och nutid*. Södermanlands museum. Nyköping.
- Beronius Jörpeland, Lena. 1991. *Arkeologisk förundersökning, Södermanland, Mariefred, Djurgårdsgatan, Fornlämning 21*. RAÄ. Byrån för Arkeologiska Undersökningar. Rapport. Stockholm.
- 1992. The Formation of Occupation Layers as an Archaeological Source. In: *Rescue and research. Reflection of Society in Sweden 700-1700 A.D.* RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 2. Eds. Lars Ersgård et al. Stockholm.
- 1993. *Arkeologisk undersökning. Kartusianerklostret*. Kv. Källaren, Mariefred, Södermanland. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1993:53. Stockholm.
- Beronius Jörpeland, Lena & Bäck, Mathias. 2001. Kroppskultur – föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltida latrinmaterial. I: *Från stad till*

- land. *En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Red. Anders Andrén et al. Stockholm.
- Beronius Jörpeland, Lena & Skyllberg, Eva. 2003. *Lunda gård. Delområde G. Gårdstomt och kvarn-läge*. Arkeologisk undersökning. E20, Södermanland, Strängnäs socken, Strängnäs 2:23 och 2:27, RAÄ266 och RAÄ332. RAÄ. UV Mitt, DAFF 2003:7. Stockholm.
- Bertilsson, Ulf. 1983. Bohusländska rösen-struktur, kronologi, funktion-inledning till en analys av Bohusläns bronsålder. I: *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*. Red. Gudmundur Ólafsson. Reykjavík.
- Billig, Tomas. 1974. *Fynd och rön kring Nyköpingshus. I: Sörmlandsbygden 1974*. Södermanlands hembygds- och museiförbunds årsbok. Fyrtiotredje årgången. Nyköping.
- Biuw, Anita. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Biwall, Anders & Kihlstedt, Britta. 1997. Stenålderns hyddor och hus i Syd- och Mellansverige: Hyddor och hus från stenålder i Östra Mellansverige. I: *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Red. Mats Larsson & Eva Olsson. Stockholm.
- Blomberg, Carl Gustaf. 1984. *Sörmländsk idéhistoria. I: Sörmlandsbygden 1984*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Femtioandra årgången. Nyköping.
- Bohrn, Erik. 1941. *Nyköpings renässanslott och Herkules Mida*. Diss. Stockholms högskola. Stockholm.
- Bodin, Ulf. 1997. I brytningstiden mellan hedniskt och kristet. I: *Det nära förflutna. Om arkeologi i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 1997*. Jönköpings länsmuseum. Jönköping.
- Bolin, Hans. 1999. *Kulturlandskapets korsvägar. Mellersta Norrland under de två sista årtusendena f Kr*. Stockholm Studies in Archaeology 19. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Bolin, Hans et al. (red). 2001. *Mellan sten och brons. Uppdragsarkeologi och forskning kring senneolitikum och bronsålder*. OPIA 27 & SAR 39. Stockholm.
- Bonnier, Anne Catherine. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Upplands fornminnesförenings tidskrift 51. Diss. Stockholms universitet. Uppsala.
- 1997. Det tidiga kyrkobyggandet. Från kristnande till kyrkobilddning. I: *Kyrka, samhälle, stat. Från kristnande till etablerad kyrka*. Nordiska historikermötet, Tammerfors 1997. Red. Göran Dahlbäck. Helsingfors.
- Borna-Ahlkvist, Hélène. 2002. *Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 42. Diss. Lunds universitet. Stockholm.
- Bradley, Richard. 1998. *The Passage of Arms. An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoard and Votive Deposits*. 2. ed. Oxford.
- Brate, Erik & Wessén, Elias. 1924-1936. *Södermanlands Runinskrifter. I. Text*. Sveriges runinskrifter. KVHAA. Stockholm.
- 1924-1936. *Södermanlands Runinskrifter. II. Plan-scher*. Sveriges runinskrifter. KVHAA. Stockholm.
- Brink, Stefan. 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- 1998. Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I: *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1. Red. Lars Larsson et al. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, 28. Stockholm.
- 2000. Nordens husabyar - unga eller gamla? I: *En bok om Husbyar*. UV Bergslagen. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 33. Red. Michael Olausson. Stockholm.
- 2002. Runstenar och gamla vägar i Småland. I: *Om runstenar i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 2002*. Red. Jan Agertz et al. Jönköpings länsmuseum. Jönköping.
- Broadbent, Noel. 1979. *Coastal resources and settlement stability. A critical study of a Mesolithic site complex in northern Sweden*. AUN 3. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Broberg, Anders. 1990. *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700-1350*. Rapporter från Barknåre-projektet III. Upplands fornminnesförenings tidskrift 52. Diss. Stockholms universitet. Uppsala.
- 1991. Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. I: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige. En samling uppsatser*. Studier till det Medeltida Sverige 5. Red. Olle Ferm. RAÄ. Stockholm.

- Broberg, Birgitta. 1979a. *Nyköping. Rapport Medeltidsstaden 13*. RAÄ och SHM. Stockholm.
- 1979b. *Trosa. Rapport Medeltidsstaden 14*. RAÄ och SHM. Stockholm.
- Broberg, Birgitta & Hasselmo, Margareta, 2001. Urbana nödvändigheter – kommunala angelägenheter? Avloppssystem och sophantering i den medeltida staden I: *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Red. Anders Andrén et al. Stockholm.
- Broström, Sven-Gunnar. 1994. Nyupptäckta hällristningar i Västmanland. I: *Västmanlands Läns Museum Årsskrift 71*. Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands Läns Museum. Västerås.
- 1996. Inventering av stenåldersboplatser på västra Södertörn. I: *Stenålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*. Red. Peter Bratt. Stockholms läns museum. Stockholm
- 2002. Södermanland – ett okänt hällristningslandskap. I: *Kulturell mångfald i Södermanland, Del 1. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Browall, Hans. 1999. Mesolitiska mellanhavanden i västra Östergötland. I: *Glyfer och arkeologiska rum. En vänbok till Jarl Nordblad*. Red. Anders Gustafsson et al. Gotark Series A 3. Göteborg.
- 2003. *Det forntida Alvastra*. Monographs 6. SHM. Stockholm
- Burenhult, Göran. 1986. *Speglingar av det förflutna*. Höganäs.
- Burström, Mats. 1996. Mångtydiga fornlämningar. I: *Fornlämningar och folkminnen*. Red. Gunnel Friberg. RAÄ. Stockholm.
- Burström, Mats et al. 1996. *Fornlämningar och folkminnen*. Red. Gunnel Friberg. RAÄ. Stockholm.
- Bäck, Mathias. 2002. *Stadsarkeologiskt register för Strängnäs stad*. GIS-modell för ajourhållning och antikvarisk bedömning av arkeologiska ärenden i Strängnäs. RAÄ. UV Mitt, Stencil. Stockholm.
- Callahan, Errett. 1987. *An evaluation of the lithic technology in Middle Sweden during the Mesolithic and Neolithic*. Societas Archaeologica Upsaliensis. Aun 8. Uppsala.
- Callmer, Johan. 1986. *To stay or to move. Some aspects of the settlement dynamics in southern Scandinavia in the seventh to twelfth centuries A.D. with special reference to the province of Scania, southern Sweden*. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1985-1986, Ny serie, vol. 6. Lund.
- Carelli, Peter. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Diss. Lunds universitet. Stockholm.
- Carlie, Anne. 1998. Käringsjön. A Fertility Sacrificial Site from the Late Roman Iron Age in South-west Sweden. I: *Current Swedish Archaeology, Vol 6*. Stockholm.
- Carlsson, Anders. 1991. Kust/inlandsproblematiken under mellan- och tidigsten i Södermanland, Östergötland och på Gotland – en fråga om periferi och centrum? I: *Sentrum-periferi. Sentra och sentrumdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid. Gunneria 64. Vol 1*. Red. Birgitta Wik. Trondheim.
- 1998. *Tolkande arkeologi och svensk forntidshistoria. Stenåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 17. Stockholm.
- 2001. *Tolkande arkeologi och svensk forntidshistoria. Bronsåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 22. Stockholm.
- Carlsson, Tom. 2003. Expressing identities. Contact as a social strategy during the Mesolithic. In: *Uniting Sea. Stone Age Societies in the Baltic Sea Region. Proceedings from the First Uniting Sea Workshop at Uppsala University, Sweden, January 26-27, 2002*. Eds. Christoffer Samuelsson & Niklas Ytterberg. OPIA 33. Uppsala.
- Cassel, Kerstin. 1991. *Vikta vapen i grav- och offerfynd från gotländsk järnålder*. Påbyggnadsuppsats. Stencil. Stockholm.
- 1998. *Från grav till gård. Romersk järnålder på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 16. Diss. Stockholms universitet. Stockholm
- Childe, Vere Gordon. 1925. *The dawn of European civilization*. London.
- Christiansson, Hans. 1953. Hyltingefyndet och BF 13-16 i miniatyrutförande. I: *Fornvännen 1953. Årgång 48*. Stockholm.
- 1954. *Malmköping med Dunker och Lilla Malma. Sörmländska fornminnen 5*. Södermanlands hembygdsförbund. Nyköping.
- 1956. Ett båtyxgravfält från Länsmansgården i Malmköping. I: *Fornvännen 1956. Årgång 51*. Stockholm.

- 1959. *Sydskandinavisk stil. Studier i ornamentiken på de senvikingatida runstenarna*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- (red). 1985. *Flens forntid. I: Ett stycke Sörmland. Flens kommun i tiden och historien*. Sörmländska handlingar 42. Nyköping.
- Christoffersen, Axel. 1994. *Kaupangen ved Nidelva. 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på Folkebibliotekstomten i Trondheim 1973-1985*. Riksantikvariens skrifter Nr 7. Oslo.
- 2001. Bóndi, bæjarmaðr, burghere. Om folk, hus og fremveksten av urban identitet i norske byer ca 1000-1700. I: *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Red. Anders Andrén et al. Stockholm.
- Cinthio, Erik. 1982. Den sydiskandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3, 1982*. Stockholm.
- Clarke, David L. 1978. *Analytical archaeology*. 2. ed. London.
- Clemedson, Carl-Johan. 1973. *Kärnbo och Mariefred. Kultur, Vegetation, Flora*. Sörmländska handlingar nr 30. Nyköping.
- Collmar, Magnus. 1977. *Strängnäs stifts herdaminne. Del 1. Medeltiden*. Södermanlands museum. Nyköping.
- 1979. *Trosa stads äldsta historia*. Södermanlands museum. Småskrifter 1. Nyköping.
- Damell, David. 1971. *Rekarne under bronsålder - äldsta järnålder. Del 1 och II*. Stencil. Lic. Uppsala universitet. Uppsala.
- 1975. *Avsökning av förmodat fyndområde för de sk. Skogstorspsyxorna med metalldetektor*. STG 1613, Kälby, Fors förs, Eskilstuna, Södermanland. Rapport, dnr: 154/79. Stencil. Stiftelsen Södermanlands museum. Nyköping
- 1977. *Rekarnebygdens järnålder och tidiga medeltid*. Sällskapet S:t Eskil. Eskilstuna.
- 1979. *Provundersökning inom planerat vägområde strax V och SV om förmodat fyndområde för de sk. Skogstorspsyxorna inom vilket tidigare påträffats bränd lera (tegel), tegelfragment mm*. STG 1613, Kälby, Fors förs, Eskilstuna, Sö. Rapport, RAÄ och SHM 4327/79. Stencil. RAÄ och SHM, Dokumentationsbyrån, Undersökningssektionen.
- 1985. *Bronsålder i Södermanland. Undersökta gravar och gravfält från Södermanlands bronsålder och tidigaste järnålder*. En kortfattad översikt. Södermanlands Museum Rapport 7. Nyköping.
- 1987. *Siffror kring sörmländsk bronsålder. I: 7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Red. Tiiu Andræ et al. RAÄ. Stockholm.
- 1989. *Södermanland. I: Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. Red. Sverker Jansson et al. Stockholm.
- 1999a. *Forntiden. I: Eskilstuna historia. Del 1. Forntiden och medeltiden*. Red. Bror-Erik Ohlsson. Projektet Eskilstuna historia. Eskilstuna.
- 1999b. *Hyndevad. I: Från bergslag och bondebygd 1999*. Årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum. Örebro.
- Damell, David & Pålsson, Ingemar. 1982. *Kulturlandskapsutvecklingen i Borsökna-området, Eskilstuna*. En pollenanalytisk undersökning med arkeologisk bakgrundbeskrivning. RAÄ och SHM. Rapport UV 1982:4. Stockholm.
- Damell, David & Modin, Monika. 1989. *Stav i Färentuna – hednagravfält eller kyrkogård? I: Människlighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Red. Mats Burström et al. RAÄ. Stockholm.
- Den poetiska Eddan*. Översättning av Björn Collinder. Andra omarbetade upplagan. 1964. Stockholm.
- Digitala fastighetskartan (GSD). *Geografiska Sverige-data. Fastighetskartan med höjddkurvor, Södermanlands län*. Lantmäteriet, Gävle.
- DMS. 2:1. 2002. *Det medeltida Sverige. Band 2, Södermanland. 1, Tören. Svartlösa, Sotholm*. Janson, Kaj & Rahmqvist, Sigurd. RAÄ. Stockholm.
- Drotz, Margareta. 1995. *Stadsskogen. En senmesolitisk lägerplats i ytterskärgrården*. Svealandsbanan, Södermanland, Strängnäs landsförsamling, RAÄ 337. Arkeologisk förundersökning och undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1995:45. Stockholm.
- Drotz, Margareta & Ekman, Tomas. 1995. *Kumla Ättebacke. 1000 år i Härads Kumla*. Arkeologisk undersökning. E20, Södermanland, Härads socken, RAÄ 15. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1995:32. Stockholm.
- Dunér, Jan. 2003. *De vise männen från Lunda. I: Populär arkeologi. Nr 2. Årgång 21*. Lärbro.
- Edenheim, Ralph & Lidén, Hans. 1978. *Julita kloster. Antikvariskt arkiv 62*. KVHAA. Stockholm.

- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar. 1990. *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm.
- Eketorp. *Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Monument*. 1976. Ed. Kaj Borg. KVHAA. Stockholm.
- Ekman, Tomas & Hellberg, Katarina. 1994. *Kalkbergstorp*. Svealandsbanan, Södermanland, Eskilstuna kommun, Kloster socken, Tunafors 1:1, RAÄ 603. Arkeologisk förundersökning. RAÄ. UV Stockholm, *Rapport 1994:18*. Stockholm.
- Ekman, Tomas & Neander, Karin. 1994. *Järnåldersgården i Snytberga*. E20, Södermanland, Härads socken, RAÄ 80. Arkeologisk undersökning. RAÄ. UV Stockholm, *Rapport 1994:8*. Stockholm.
- Elfver, Frédéric. 2001. Ett nygamalt fynd från trakten kring Duveholm i Södermanland. En studie kring Hävernäck 405. I: *Nulla dies sine linea. Festskrift till Ian Wiséhn*. Numismatiska meddelanden 41. Red. Harald Nilsson. Stockholm.
- Elfver, Frédéric. 2004. Vikingatida myntfynd och kulturell mångfald i Södermanland. I: *Kulturell mångfald i Södermanland, Del 2. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Elfver, Frédéric & Johan Landgren. 2004. *Arkeologisk efterundersökning. RAÄ273, Skavsta 8:9, S:t Nikolai socken, Södermanland. Undersökningsrapport 2004:1*. Numismatiska forskningsgruppen. Stockholms universitet.
- Engström, Johan. 1972. *Gudingsåkrarna*. Uppsats för tre betyg. Stencil. Uppsala.
- 1984. *Torsburgen. Tolkning av en gotländsk fornborg*. AUN 6. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Ericsson, Alf. 1995. Stensträngar i Uppland och fossila åkrar i Södermanland. I: *Äldre järnålder i stensträngsmiljöer*. Internt seminarium vid UV Linköping. Vadstena-Väderstad, 6-7 april 1994. RAÄ. UV Linköping, *Rapport 1995:31*. Linköping.
- 2000a. Rödbobacken i Kumla. Gravfältet RAÄ 72 och mellersta delen av RAÄ 82. I: *Fornlämningar mellan Snytberga och Kumla. Boplatsområde och gravar från brons- och järnålder*. E20, Södermanland, Härads socken, RAÄ72 och 82. Arkeologiska undersökningar. RAÄ. UV Mitt, *Rapport 2000:24*. Stockholm.
- 2000b. *Forntida jordbruk och begravningsriter i Hugelsta*. E20, Södermanland, Eskilstuna stadsområde, Grönsta 2:20, RAÄ 215 och 298. Arkeologisk förundersökning och undersökning. RAÄ. UV Stockholm, *Rapport 2000:46*. Stockholm.
- 2000c. *Gårdarnas och byarnas landskap. I: När sjä-larna räknar bilar. Glimtar ur Möres förhistoria. Kalmar län 2000 Årgång 84*. Red. Gert Magnusson. Kalmar läns museum. Kalmar.
- 2002. Liv, död och jordbruk i ett bronsålderslandskap. I: *Kulturell mångfald i Södermanland, Del 1. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Ericsson, Alf & Hermodsson, Örjan. 1994. Förändrad fornlämningsbild i Fresta. Till frågan om fornminnesregistrets representativitet och forskningspotential. I: *Arkeologi i Attundaland*. Studier från UV Stockholm. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 4. Red. Gunnar Andersson et al. Stockholm.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1998. *Etnicitet och nationalism*. Nora.
- Eriksson, Birgitta, Königsson, Lars-König, Larsson, Lars-Erik, & Gembert, Björn. 1996. *Kvartärgeologi. Kompendium för grundkurs i geovetenskap*. Sjätte reviderade upplagan. Kvartärgeologi, Uppsala universitet. Stencil. Uppsala.
- Eriksson, Thomas. 1998. Egen härd är guld värd. Här-dar från äldre järnålder i sydvästra Uppland. I: *Suionum Hinc Civitates. Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder*. OPIA 19. Red. Kent Andersson. Uppsala.
- 2001. En kruka i sjön. I: *Västmanlands Läns Museums Årsbok 77. 2000/2001*. Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands Läns Museum. Västerås.
- Ersgård, Lars. 1995. The change of religion and its artefacts. An example from upper Dalarna. In: *Thirteen essays on medieval artefacts*. Ed. Lars Ersgård. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994. Lund.
- 1997. *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 21. Stockholm.
- Fabech, Charlotte. 1991. Samfundsorganisation, religiöse ceremonier og regional variation. I: *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 27. Red. Charlotte Fabech & Jytte Ringtvied. Højberg.
- 1994. Society and Landscape. From collective manifestations to ceremonies of a new ruling class. I: *Iconologia Sacra. Mythos, Bildkunst und Dichtung*

- in der Religions- und Sozialgeschichte Alteuropas. Festschrift für Karl Hauck zum 75. Geburtstag. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 23. Red. Hagen Keller & Nikolaus Staubach. Berlin.
- Feldt, Björn. 2004-02-16. www.archaeology.su.se/utbildning/avhandlarbeten.html.
- Florin, Sten. 1944. Stenåldersbebyggelsen i Östra Södermanland. I: *Sörmlandsbygden 1944*. Trettonde årgången. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Nyköping.
- 1948. *Kustförskjutningen och bebyggelseutvecklingen i östra Mellansverige under senkvartär tid. I*. Diss. Stockholms högskola. Stockholm.
- 1955. Geologi och stenåldershistoria. I: *Vingåkersboken. Del II*. Red. Ivar Schnell. Vingåkers hembygdsförening. Nyköping.
- 1958. *Vråkulturen. Stenåldersboplatserna vid Mogetorp, Östra Vrå och Brokvarn*. KVHAA. Stockholm
- 1959. Hagtorp. En prekeramisk kvartsförande fångstboplatz från tidig litorinatid. I: *TOR 1959. Vol V*. Uppsala.
- 1961. *Djupvik, eine ostschwedische Fischersiedlung vom Ende der Steinzeit*. Publications of the institute of quaternary geology. University of Uppsala. NO. 17, Octavo Series. Uppsala.
- FMR. *Fornminnesregister för Södermanlands län. Sörmlands museums arkiv och bibliotek*.
- Franzén, Bitte & Schützler, Lillemor. 2000. *Fornlämningar vid Albertsro*. Svealandsbanan, E20, Södermanland, Åkers socken, Åker-Järsta 1:3, RAÄ 267:1-4, 279:2 och 295. Arkeologiska förundersökningar och undersökningar. RAÄ. *UV Mitt, Rapport 2002:5*. Stockholm.
- Fritz, Birgitta. 1972. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434. 1 & 2*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 16. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar. 1989. *Den kultiverade människan*. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 11. Lund.
- Frölund, Per & Wilson, Lars. 1993. Bybildning. Förhistorisk kontinuitet eller medeltida innovation? I: *Arkeologi i Sverige. Ny följd 2*. RAÄ. Stockholm.
- Förslag till Agenda kulturarvs programförklaring. Remissunderlag. Oktober 2003*. Stencil.
- Geels, Antoon. & Wikström, Owe. 1989. *Den religiösa människan. Psykologiska perspektiv. En introduktion till religionspsykologin. 2:a rev. uppl.* Löberöd.
- Gejvall, Birgitta. 1953. Ekeby kyrkoruin. I: *Sörmlandsbygden 1953*. Tjugoandra årgången. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Nyköping.
- Generell kravspecifikation för arkeologiska utredningar, förundersökningar och slutundersökningar i Södermanlands län. Länsstyrelsen i Södermanlands län, dnr 430-4102-2003*. Stencil.
- Giddens, Anthony. 1998. *Sociologi*. Lund
- Gill, Alexander. 1998. Neolitiska kulturer i östra Mellansverige - en kritik. I: *Aktuell arkeologi VI*. SAR Nr 35. Red. Christina Fredengren & Ilse Tarsala. Stockholm.
- 2003. *Stenålder i Mälardalen*. Stockholm Studies in Archaeology 26. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Gillingstam, Hans. 1977. *Katarina Ulfsdotter. I: Svenskt biografiskt lexikon. Band 21*. Red. Erik Grill. Stockholm.
- Golembnik, Andrzej. 1991. Modelling the process of stratification in Medieval urban deposits. I: *Laborativ arkeologi 5. Journal of Nordic Archaeological Science*. Ed. Birgit Arrhenius. The Archaeological Research Laboratory. Stockholm.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1980. *Birka IV. The burial customs. A study of the graves at Björkö*. KVHAA. Diss. Uppsala universitet. Stockholm.
- 1985. Den tidiga missionen i arkeologisk belysning. Problem och synpunkter. I: *Tor. Vol. XX, 1983-85*. Uppsala.
- 1989. "Gud hjälpe nu väl hennes själ". Om runstenskvinnorna, deras roll vid kristnandet och deras plats i familj och samhälle. I: *Tor Vol. 22, 1988-1989*. Uppsala.
- 1991. Var begravdes bygdens första kristna? I: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till det Medeltida Sverige 5. Red. Olle Ferm. RAÄ. Stockholm.
- 1993. Det vikingatida samhället. Den miljö där Möres kristnande tog sin början. I: *Möres kristnande. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 2. Red. Henrik Williams. Uppsala.
- 1994. Graves as Evidence of Christianisation. I: *Prehistoric Graves as a Source of Information*. Ed. Berta Stjernquist. KVHAA. Uppsala.

- 1996. Arkeologin och kristnandet. *I: Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5. Red. Bertil Nilsson. Uppsala.
- 2003. The role of Scandinavian women in Christianisation. The neglected evidence. *In: The cross goes North. Processes of conversion in Northern Europe, A.D. 300-1300*. Suffolk.
- Gräslund, Bo. 1962. Skaftålsförsedda spetsredskap av sten. *I: TOR 1962. Vol VIII*. Uppsala.
- 1983. Jordfästning och likbränning. Vägen till livet efter detta speglat i bronsålderns och stenålderns gravskick. *I: Foredrag ved det 1. nordiske Bronsealder-symposium på Isegran 3-6 oktober 1977. Varia 9*. Oslo.
- Gumaelius, Otto. 1885. Sjön Hjelmarens forna vattenhöjd. *I: Geologiska Föreningens Förhandlingar. Band 7*. Uppsala.
- Gustafsson, Patrik. 2000a. *Lämningar utmed riksväg 55 och väg 910 mellan Byringe och Åker*. Länna och Åkers socknar, Södermanlands län. Arkeologisk förstudie. *Södermanlands museum, Arkeologiska meddelanden 2000:08*. Nyköping.
- 2000b. *Storhögar och det medeltida Trosa*. RAÄ93 och 176 på Södra Husby och RAÄ280 på Kroka 1:1. Trosavagnhärads socken, Trosa kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2000:13*. Nyköping.
- 2002a. *Stav*. Stav 1:6, Floda socken, Katrineholms kommun, Södermanlands län. Särskild utredning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2002:21*. Nyköping.
- 2002b. *En boplats vid Forssjö*. RAÄ39, Stora Malms socken, Katrineholms kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2002:24*. Nyköping.
- 2003. *En stenyxdepå vid Brebol*. Brebol 1:5, Lerbo socken, Katrineholms kommun, Södermanlands län. Arkeologisk efterundersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2003:09*. Nyköping.
- Manus a. *Mesolitikum i Åker*. Åkers socken, Strängnäs kommun. Södermanlands län. Sörmlands museum. Nyköping.
- Manus b. *Skalkulla*. Svärta socken. Nyköpings kommun, Södermanlands län. Särskild utredning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Manus c. *Ett kvartsbrott och en aktivitetsyta vid Sandåsa*. RAÄ281, Sandåsa 2:1, Toresunds socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Särskild undersökning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Gustafsson, Patrik & Norberg, Lars. 1999. *En stenåldersboplats i Årla*. Årla socken, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. *Södermanlands museum, Arkeologiska meddelanden 1999:10*. Nyköping.
- Göthberg, Hans. 1995. Huskronologi i Mälaronrådet, på Gotland och Öland under sten-, brons- och järnålder. *I: Hus och Gård, i det förurbana samhället. Artikeldel. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 14*. Red. Hans Göthberg et al. Stockholm.
- 1998. En översikt av bebyggelseutvecklingen i Mälaronrådet under brons- och järnålder. *I: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 33, 1997*. Stockholm.
- 2000. *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*. Opia 25. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Hagberg, Ulf-Erik. 1967. *The Archaeology of Skedemosse II. The votive deposits in the Skedemosse fen and their relation to the Iron-Age settlement on Öland, Sweden*. Stockholm.
- Hallencreutz, Carl Fredrik. 1993. *När Sverige blev europeiskt. Till frågan om Sveriges kristnande*. Stockholm.
- Hallgren, Fredrik & Larsson Åsa. 1995. *Pärlängsberget. En kustboplats från övergången mellan senmesolitikum och tidigneolitikum*. RAÄ 143, Ene 4:92, Överjärna socken, Södermanland. *Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB 13*. Upplands Väsby.
- Hallgren, Fredrik, Djerw, Ulrika, Geijerstam, Maarit af & Steineke, Morten. 1997. Skogsmossen, an Early Neolithic settlement site and sacrificial fen in the northern borderland of the Funnel-beaker Culture. *I: TOR 1997. Vol 29*. Uppsala.
- Hallgren, Fredrik. 2000. Etnicitet under stenåldern i Mellansverige och Södra Norrland. *I: Halvvägs kust till kust. Stenålderssamhällen i förändring*. Kust till kust-böcker nr 2. Red. Helena Knutsson. Uppsala och Göteborg.
- Hamilton, John. 2001. *Hus från vikingatid och yngre järnålder vid Frövik*. Arkeologisk undersökning. Västerleden, etapp III, Södermanland, Fors socken, Lagersberg 3:1, RAÄ 495. RAÄ. *UV Mitt, DAFF 2001:3*. Stockholm.
- Hammar, Dag & Wikell Roger. 1994. Nyupptäckta stenåldersboplatser på Södertörn. *I: Arkeologi i Sverige Nr 3*. RAÄ. Stockholm.

- 1996. 250 nyupptäckta stenålderslokaler på Södertörn. I: *Stenålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*. Red. Peter Bratt. Stockholms läns museum. Stockholm.
- Hansson, Martin. 2001. *Huvudgårdar och herravälde. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Diss. Lunds universitet. Stockholm.
- Harris, Edward. C. 1979. *Principels of archaeological stratigraphy*. Studies in Archaeological Science. London.
- Hauptman Wahlgren, Katherine. 1994. Lika och olika. Hällristningarna i Släbroparken vid Nyköpingsån. I: *Arkeologi i Sverige Nr 3*. RAÄ. Stockholm.
- 1995. *Ett gårdsgravfält i Härads Kyrkby*. E20, Södermanland, Härads socken, RAÄ 83. Arkeologisk undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1995:10. Stockholm.
- 2002. *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology 23. Diss. Stockholms universitet. Stockholm
- Hed Jakobsson, Anna. 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 25. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Hedeager, Lotte. 1999. Sacred Topography. Depositions of Wealth in the Cultural Landscape. I: *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Red. Anders Gustafsson. Göteborg.
- Hedenström, Anna. 2001. *Early Holocene shore displacement in eastern Svealand, Sweden, based on diatom stratigraphy, radiocarbon chronology and geochemical parameters*. Quaternaria. Ser. A: Theses and Research Papers No. 10. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Hedman, Anders. 1987. Östra Mellansveriges järnåldersboplatser. I: *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Red. Tiiu Andræ et al. RAÄ. Stockholm.
- Heimdahl, Jens. 2003. Den urbana naturen. Synen på urbana kulturlager i mötet mellan arkeologi och kvartergeologi. I: *Meta. Medeltidsarkeologisk tidskrift*. 2003:3. Lund.
- Hermansson, Rune & Welinder, Stig. 1997. *Norra Europas trindyxor*. Östersund.
- Hermelin, Olof. 2002. *Källare vid Råfsnäs kungsgård*. Medeltid och nyare tid. Råfsnäs, Toresunds socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2002:11. Nyköping.
- Manus. *En boplats från bronsålder och förromersk järnålder i Husby-Rekarne*. Husby-Rekarne socken, Eskilstuna kommun, Södermanlands län. Särskild undersökning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Hjalmarsson, Sara. 2003. *Arkeologisk och miljöarkeologisk undersökning av skärvsteshög Raä 94:6*. Ullevi 5:1, Gåsinge-Dillnäs socken, Södermanland, samt undersökning av provschakt i områdets åkermark. *En del i forsknings- och metodutvecklingsprojektet Hällbilder, språk och miljö. Arkeologisk rapport, UMARK 33*. Institutionen för arkeologi och samiska studier. Umeå universitet.
- Hjärthner-Holdar, Eva. 1987. Indikationer på tidig järnhantering i Sverige. I: *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Red. Tiiu Andræ et al. RAÄ. Stockholm.
- Hodder, Ian. 1990. *The Domestication of Europe*. Oxford.
- Holmqvist, Wilhelm. 1939. Ett medeltida herremanshus i Södermanland. I: *Fornvännen 1939. Årgång 34*. Stockholm.
- Holmström, Marie. 1997. Uppdragsarkeologi. Ny kunskap i kulturmiljövårdens tjänst. I: *Kulturmiljövård 1/1997*. Red. Elina Antell. RAÄ. Stockholm.
- Hultgård, Anders. 1997. Från ögonvittnesskildring till retorik. Adam av Bremens notiser om Uppsalakulten i religionshistorisk belysning. I: *Uppsalakulten och Adam av Bremen*. Red. Anders Hultgård. Nora.
- Hyenstrand, Åke. 1974. *Centralbygd - Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Studies in North-European Archaeology 5. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner. RAÄ och SHM, Rapport 1984:7*. Stockholm.
- 1989a. *Uppland. I: Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. Red. Sverker Jansson et al. Stockholm.
- 1989b. *Riksbildningsfrågor i belysning av arkeologiskt källmaterial. I: Medeltidens födelse. Symposier på Krapporups borg 1*. Red. Anders Andrén. Gyllenstiernska Krapporupsstiftelsen. Lund.
- 1990. *Centralmakt i marginalområde – en generell modell för svenskt riksenande. I: Sentrum-periferi. Sentra och sentrumdannelser gjennom förhistorisk og historisk tid. Gunneria 64. Vol 1*. Red. Birgitta Wik. Trondheim.

- 1996. *Lejonet, draken och korset. Sverige 500-1000*. Lund.
- Hylén, Håkan. 1995. *Nybyggnad av på- och avfarter vid trafikplats Gammelsta*. Gammelsta 4:3, Kila socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Arkeologisk utredning. *Södermanlands museum. Kulturmiljöavdelningen. Rapport 1995:26*. Nyköping.
- 1999. Sigurdsristningen eller Sigrids ristning. I: *Sörmlandsbygden 1999*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Sextiosjunde årgången. Nyköping.
- 2000. *Bebyggelse lämningar i Trosa*. Trosa-Vagnhära socken, Trosa kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2000:05*. Nyköping.
- Manus. *Gammelsta*. Gammelsta 4:3, Kila socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning. Södermanlands museum. Kulturmiljöavdelningen. Nyköping.
- Hållans, Ann-Marie & Andersson, Carolina. 1992. Acquiring, Using and Discarding-Consumption Patterns in the 18th-Century Town of Nyköping. In: *Rescue and research. Reflection of Society in Sweden 700-1700 A.D.* RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 2. Eds. Lars Ersgård et al. Stockholm.
- Hällbilder, Språk och Miljö. 2004-02-16. www2.humlab.umu.se/hsm/.
- Ilkjær, Jørgen. 1991. Mosefundene i perspektiv. I: *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 27. Red. Charlotte Fabeck & Jytte Ringtvied. Højberg.
- Indebetou, Harald Otto. 1877. *Södermanlands minnen från äldsta till närvarande tider*. Första delen: Omfattande tiden till reformationen. Stockholm.
- Jaanusson, Hille & Vahlne, Gunnel. 1975. *Arkeologisk undersökning 1969-71. Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland. Del II: Fornlämning 13, boplats*. RAÄ, Rapport 1975 B 64. Stockholm.
- Jaanusson, Hille, Löfstrand, Lena & Vahlne, Gunnel. 1978. *Fornlämning 69, boplats, Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland. Del III. Arkeologisk undersökning 1969-71. RAÄ och SHM, Rapport UV 1978:11*. Stockholm.
- Jakobsson, Mikael & Kihlstedt, Britta. 1995. Boplats eller fyndplats. Om fornlämningsbegreppet tillämpning. I: *Kulturmiljövård 4/1995*. Red. Elina Antell. RAÄ. Stockholm.
- Janzon, Kaj. 2001. *Byar, gårdar och jordägande i Rönö härad under medeltiden och fram till ca 1575*. En rapport från det medeltida Sverige. RAÄ. *Det medeltida Sverige, Rapport 2001:2*. Stockholm.
- Jennbert, Kristina. 1984. *Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5300 år sedan*. Acta Archaeologica Lundensia. Series 4°. No 16. Diss. Lunds universitet. Lund.
- 2002. Djuren i nordisk förkristen ritual och myt. I: *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual. Vägar till Midgård 2*. Red. Kristina Jennbert et al. Lund.
- Jensen, Ronnie. 1986a. Skärvstenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsålder. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 11, 1986*. Uppsala.
- 1986b. Hällristningar i parken, hyttruinen vid bäcken och tomtningar på skäret. Revideringen i Södermanlands län 1984. I: *Arkeologi i Sverige 1984. RAÄ och SHM, Rapport 1986:2*. Stockholm.
- Johansen, Birgitta. 1992. Människan och rummet. Rumsliga strukturer i Södermanland under bronsålder. I: *Forn tid i förändring. Aktuell arkeologi III*. SAR nr 25. Red. Åke Hyenstrand & Anna Tomasdotter Jakobson. Stockholm.
- 1993. Skärvstenshögar och sörmländsk bronsålder. I: *Arkeologi i Sverige. Ny följd 2*. RAÄ. Stockholm.
- 1997. *Ormalur. Aspekter på tillvaro och landskap*. Stockholm Studies in Archaeology 14. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Johansen, Birgitta & Pettersson, Ing-Marie. 1993. *Från borg till bunker. Befästa anläggningar från förhistorisk och historisk tid*. Fornlämningar i Sverige 2. RAÄ. Stockholm.
- 1994. Nya perspektiv på fornborgar och gravar. En undersökning i Hyltinge, Södermanland. I: *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till Klas-Göran Selinge*. Red. Ronnie Jensen. RAÄ. Stockholm.
- Jonasson, Christer. 1996. *Landet. I: Sveriges Geografi. Sveriges National Atlas*. Red. Staffan Helmfrid. Höganäs.
- Jonsson, Karin. 1986. *Vikingatida silverskatter i Södermanland*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, Särskilt nordeuropeisk. Stencil. Stockholm.
- Jordartskartan. *Sveriges geologiska undersökning (SGU)*. 10G Eskilstuna, 9G Katrineholm, 9H Nyköping och 10H Strängnäs. Skala 1: 50 000.
- Josephson, Magnus. 1991. Tärnö. En medeltida sätesgård och dess ursprung. I: *Sörmlandsbygden 1991*.

- Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Femtionionde årgången. Nyköping.
- 2004. När tyskt blev svenskt. Två exempel från 1200- och 1300-talen. I: *Kulturell mångfald i Södermanland, Del 2. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Jägerstad, Hans (red). 1959. *Strängnäs stads historia*. Föreningen Strengnenses. Strängnäs.
- Järpe, Anna. 1979. *Strängnäs. Rapport Medeltidsstaden 10*. RAÄ och SHM. Stockholm.
- 1982. *Eskilstuna/Torshälla. Rapport Medeltidsstaden 16*. RAÄ och SHM. Stockholm.
- Järpe, Anna, Redin, Lars & Wahlöö, Claes. 1979. Ett standardiserat beteckningsschema för sektionsritning. I: *Fornvännen 1979. Årgång 74*. Stockholm.
- Kaliff, Anders. 1992. *Brandgravskick och föreställningsvärld. En religionsarkeologisk diskussion*. OPIA 4. Lic. Uppsala universitet. Uppsala.
- 1995. Gravskick och eskatologi. I: *Samhällsstruktur och förändring under bronsåldern*. Rapport från ett bronsåldersseminarium på Norrköpings Stadsmuseum i samarbete med RAÄ UV Linköping. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 11. Red. Mats Larsson & Annika Toll. Norrköping.
- 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Karlén, Lars. 1973. *Nyköpings stads historia. Band 1. Medeltid till vasatid intill 1622*. Red. Stellan Dahlgren. Utgiven av Nyköpings kommuns stadshistoriekomité. Nyköping.
- Karlenby, Leif. 1994. The Bronze Age house in central Sweden. An evaluation of two recent excavations. I: *TOR 1994. Vol 26*. Uppsala.
- Karlsson, Jan O. M. 1993. Klostren i det medeltida Sverige. En översiktlig sammanställning. I: *Hikuin 20. Kirkearkæologi i Norden 4*. Trøndelag, Norge 1990. Højbjerg.
- Karsten, Per. 1994. *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Acta Archaeologica Lundensia. Diss. Lunds universitet. Lund.
- Kempff Östlind, Margareta (red). 2003. *Södermanland. Landskapetskyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna, kulturarv och bebyggelsehistoria. RAÄ. Stockholm.
- Kihlstedt, Britta. 1994. *Senneolitikum i Fänsåker*. Södermanland, Trosa-Vagnhärads socken, Fänsåker 1:2, RAÄ 272. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1994:36. Stockholm.
- 1996. Boplatsbegreppet i antikvarisk praxis. I: *Stenålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*. Red. Peter Bratt. Stockholms läns museum. Stockholm.
- 1997. Neolitiseringsen i Syd-, Väst- och Mellansverige. Social och ideologisk förändring: Östra Mellansverige. I: *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Red. Mats Larsson & Eva Olsson. Stockholm.
- 2002. *Nävertorp*. Södermanland, Katrineholms stad, Nävertorp 5:1. Arkeologisk utredning. RAÄ. UV Mitt, Rapport 2002:8. Stockholm.
- Kjellberg, Sven T. 1923. Nyköpings hus och residenset. I: *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Södermanland och Nerike*. Ny följd. Stockholm.
- Knarrström, Bo. 2000. Materialstudier av Skånes äldsta stenålder. Om tiden efter Bromme och tidigmesolitik expansion i norra Skåne. I: *Människors platser. Tretton arkeologiska studier från UV*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 31. Red. Lars Ersgård. Stockholm.
- Knutsson, Kjell. 1988. *Making and using stone tools. The analysis of the lithic assemblages from Middle Neolithic sites with flint in Västerbotten, northern Sweden*. Societas Archaeologica Upsaliensis. AUN 11. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Knutsson, Kjell. 2000. Convention and lithic analysis. I: *Halvvägs kust till kust. Stenålderssamhällen i förändring*. Kust till kust-böcker nr 2. Red. Helena Knutsson. Uppsala och Göteborg.
- Kristiansen, Kristian. 1987. Center and periphery in Bronze Age Scandinavia. I: *Centre and periphery in the ancient world*. Eds. Michael. Rowlands et al. New directions in archaeology. Cambridge.
- Kulturmiljövård 1/1999*. Tema Uppdragsarkeologi. RAÄ. Stockholm.
- Kulturmiljövårdsstrategi för Södermanlands län*. 1998. Länsstyrelsen Södermanlands län, Sörmlands museum och Eskilstuna museer. Stencil. Nyköping.
- Kvalitetskontroll*. Pm angående intern kvalitetskontroll vid hantering av arkeologiska uppdrag. *Sörmlands museum, dnr 99173*. Stencil.

- Königsson, L-K. 1987. *Se Sörmlands museums arkiv*.
- Lager, Linn. 2002. *Den synliga tron. Runstenar som en spegling av kristnandet i Sverige*. Opia 31. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Lagerlöf, Agneta. 1994. Kult och makt under järnåldern eller nya perspektiv på "ett gammalt material". Några reflektioner kring gravskicksförändringen i Mälardalens folkvandringstid med utgångspunkt i aktuell forskning. I: *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till Klas-Göran Selinge*. Red. Ronnie Jensen. RAÄ. Stockholm.
- Lagerlöf, Agneta & Varenius, Björn. 1994. Mot en målmedveten uppdragsarkeologi. I: *Kulturmiljövård 4/1994*. Red. Elina Antell. RAÄ. Stockholm.
- Larsson, Hugo. Manus. *Restaurering av Sättersta kyrka*. Sättersta socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Antikvarisk kontroll och byggnadsarkeologisk utredning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Larsson, Mats G. 1986. Ingvarstågets arkeologiska bakgrund. I: *Fornvännen 1986. Årgång 81*. Stockholm.
- 1992. Runstenarna och Södermanlands kristnande. I: *Öppna gränser. Ekumeniskt och europeiskt i Strängnäs stift genom tiderna*. Red. Samuel Rubenson. Samfundet Pro fide et christianismo. Stockholm.
- Larsson, Åsa M. 2003a. Uniting Strategies. Material Culture in Eastern Central Sweden at the End of the Middle Neolithic. In: *Uniting Sea. Stone Age Societies in the Baltic Sea Region. Proceedings from the First Uniting Sea Workshop at Uppsala University, Sweden, January 26-27, 2002*. Eds. Christoffer Samuelsson & Niklas Ytterberg. Opia 33. Uppsala.
- 2003b. Secondary Burial Practices in the Middle Neolithic. Causes and Consequences. I: *Current Swedish Archaeology, Vol 11*. Stockholm.
- Lekberg, Per. 2002. *Yxors liv. Människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum*. Coast to coast-book 5. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Lindeblad, Karin & Nielsen, Ann-Lili. 1994. *Herrebro. Hällristningar och marknad*. Arkeologiska undersökningar av fornlämning 51 i Borgs socken, Östergötland. RAÄ och SHM. UV Linköping, Rapport 1993:9. Linköping.
- 1997. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri*. Arkeologisk slutundersökning, Borgs säteri 6702, RAÄ 276, Borgs socken, Norrköpings kommun, Östergötland. RAÄ. UV Linköping, Rapport 1997:12. Vol 1-2. Linköping.
- Linder, Ulla S. 1935. Södermanlands skattfynd från vikingatiden I. I: *Södermanlands fornminnesförenings årskrift 1935*. Strängnäs.
- 1936. Södermanlands skattfynd från vikingatiden II. I: *Södermanlands Fornminnesförenings årskrift 1936*. Strängnäs.
- Lindgren, Christina. 1997. Regionalitet under mesolitikum. Från seneglacial tid till senatlantisk tid i Syd- och Mellansverige: Östra mellansverige. I: *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Red. Mats Larsson & Eva Olsson. Stockholm.
- 2000. Kvarts som källmaterial. Exempel från den mesolitiska bopplatsen Hagtorp. I: *Halvvägs kust till kust*. Stenålderssamhällen i förändring. Kust till kustböcker nr 2. Red. Helena Knutsson. Uppsala och Göteborg.
- Lindh, Maria. 1996. *Arkeologiska provundersökningar och antikvarisk kontroll. Kv Kyrkberget 11, 12*. Södermanland, Strängnäs, Kvarteret Kyrkberget 11, 12, RAÄ 314. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1996:21. Stockholm.
- Lindkvist, Thomas. 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia 1. Uppsala.
- 2001. *Feodalism och Feodalism i Norden. I: Medeltidens ABC*. Red. Carin Orrling. SHM. Stockholm.
- Lindqvist, Sune. 1914. Ramsundsbron vid Sigurdsristningen och en storbondesläkt från missionstiden. I: *Fornvännen 1914. Årgång 9*. Stockholm.
- 1915. *Den helige Eskils biskopsdöme. Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige*. Särtryck ur Antikvarisk tidskrift för Sverige. Del 22. Diss. Stockholm.
- 1959. Strängnästraktens äldsta historia. I: *Strängnäs stads historia*. Föreningen Strengnenses. Red. Hans Jägerstad. Strängnäs
- Lindström, Jonathan. 2000. *Ett dödshus från stridsyxetid*. Arkeologisk delundersökning av RAÄ 415, ett neolitiskt dödshus med offerplats och en äldre järnåldersbopplats samt RAÄ 319:2, en stensträng, Söderby 2:3, Turinge socken, Nykvarns kommun, Södermanland. Rapport 2000:8. Stockholms läns museum. Stockholm.
- Ljung, Jan-Åke. 1996a. *Arkeologisk förundersökning. Årja bytomt*. Södermanland, Åkers socken, RAÄ 270. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1996:73. Stockholm.

- 1996b. *Eftermedeltida lämningar i kvarteret Gjutaren*. Södermanland, Torshälla, kvarteret Gjutaren. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1996:60. Stockholm.
- Ljungberg, Helge. 1938. *Den Nordiska religionen och kristendomen. Studier över det Nordiska religionsskiftet under vikingatiden*. Nordiska texter och undersökningar nr 11. Diss. Uppsala universitet. Stockholm & Köpenhamn.
- LMV. *Lantmäteriverkets arkiv i Gävle*.
- Lorin, Olle. 1978. *Provundersökning av Hultbergets fornborg*. Husby-Rekarne sn, Sö. Stencil. Eskilstuna.
- 1985. *Ett fornborgsprojekt i Rekarnebygden*. Södermanland. RAÄ och SHM, Rapport 1985:6. Stockholm.
- 1988. *Provutgrävning på Ärna fornborg*. Stencil. Eskilstuna-Kloster.
- 1992. *En fornborgsgigant vid Båven*. Rapport över provutgrävning på Sibro fornborg Ripsa sn, Södermanlands län. Stencil. Torshälla.
- Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. KVHAA. Diss. Uppsala universitet. Stockholm.
- Lundberg, Erik. 1929. *Iakttagelser angående 1100-talets murningsteknik. I: Fornvännen 1929. Årgång 24*. Stockholm.
- Lundström, Per. 1970. *Gravfälten vid Fiskeby i Norrköping. Studier kring ett totalundersökt komplex. Del I*. KVHAA. Stockholm.
- Löfstrand, Lars. 1974. *Yngre stenålderns kustboplatser. Undersökningarna vid Ås och studier i den gropkeramiska kulturens kronologi och ekologi*. AUN 1. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Löthman, Lars. 1989. *Västmanland. I: Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. Red. Sverker Jansson et al. Stockholm.
- Magnusson, Gert. 1996. *Sörmländsk järnhantering. I: Spår av tid. Om sörmländska kulturlandskap i staden och på landet*. Red. Karin Lindvall. Södermanlands museum och Södermanlands hembygdsförbund. Nyköping.
- Magnusson, Ulf. 2001. *Landsbygden. I: Eskilstuna Historia. Del 3. 1800-talet och 1900-talet*. Red. Bror-Erik Ohlsson. Eskilstuna.
- Malmer, Mats P. 1975. *Stridsyxekulturen i Sverige och Norge*. Lund.
- 2002. *The Neolithic of South Sweden. TRB, GRK and STR*. Stockholm.
- Matthing, Ola. 1995. *Schaktningar inför anläggande av transformatorstation och elledning*. Fornlämning nr 49, Malmahed, Kvarteren Apotekaren och Kommunistern, Lilla Malma socken, Flens kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Södermanlands museum. Kulturmiljöavdelningen. Rapport 1995:28. Nyköping.
- Meta. 1980. *Medeltidsarkeologisk tidskrift 3 1980*. Red. Anders Andrén et al. Lund.
- Molaug, Petter. 2001. *Medieval House Building in Oslo. I: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. Der Hausbau*. Red. Brigitte Dahmen. Lübeck.
- Myrdal, Janken (red). 1999. *Jordbruket under feodalismen. 1000-1700. Det svenska jordbrukets historia*. Stockholm
- NE. *Nationalencyklopedin. Sjätte bandet*. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av statens kulturråd. Chefsred. Kari Marklund. 1991. Höganäs.
- Neander, Karin. 2000. *En mesolitisk slagplats vid Odla- ren*. Svealandsbanan, Södermanland, Klosters socken, Odla- ren 1:1, RAÄ 604. Arkeologisk undersökning. RAÄ. UV Mitt, Rapport 2000:11. Stockholm.
- Neill, Tom & Lundberg, Stig. 1994. *Förnyad diskussion om "Eskilstunakistorna". I: Fornvännen 1994. Årgång 89*. Stockholm.
- Nibelungensången*. Tolkad från medelhögtyskan och med inledning av John Evert Härd. Natur & Kultur, nyutgåva 1998. Stockholm.
- Nilsson, Anders. 2001. *Järnåldersboplats vid Lida allé*. E20, Södermanland, Åkers socken, Åker-Järsta 10:2, RAÄ 283. Arkeologisk förundersökning och undersökning. RAÄ. UV Mitt Rapport 2001:13. Stockholm.
- Nilsson, Bertil. 1996. *Kristnandet i Sverige. Avslutande reflektioner. I: Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5. Red. Bertil Nilsson. Uppsala.
- 1998. *Kyrkan organiserar landet. Kyrkobyggande och sockenbildning. I: Sveriges kyrkohistoria. Missions- tid och tidig medeltid. Band 1*. Red. Lennart Tegborg. Stockholm.
- Norberg, Lars. 1997a. *En boplats från bronsålder och förromersk järnålder i Husby-Rekarne*. Husby-Rekarne socken. Arkeologisk förundersökning. Södermanlands museum, Arkeologiska meddelanden 1997:1. Nyköping.
- 1997b. *En boplats, ett gravfält och en gravhögna- d från bronsålder och förromersk järnålder i Åkers styck- ebruk*. Åkers socken, Södermanlands län. Arkeologisk

- förundersökning. *Södermanlands museum, Arkeologiska meddelanden 1997:5*. Nyköping.
- 1998. *Ett gravfält från yngre järnålder i Strängnäs*. RAÅ261, Strängnäs socken, Södermanlands län. Särskild undersökning. *Södermanlands museum, Arkeologiska meddelanden 1998:1*. Nyköping.
- 2001. *Väg 53. Infart Eskilstuna*. Stenkvista och Klosters socknar, Eskilstuna kommun, Södermanlands län. Särskild utredning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2001:05*. Nyköping.
- 2002. *Väg 55. Yxtatorpet - Malmköping*. Lilla Malma och Mellösa socknar, Flens kommun, Södermanlands län. Särskild utredning, etapp 1. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2002:16*. Nyköping.
- 2004. *Väg 55. Bygget - Björndammen*. Lilla Malma socken, Flens kommun, Södermanlands län. Särskild utredning, etapp 1. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2004:01*. Nyköping.
- Manus. *Gravar och hägnader. Bronsålder - Historisk tid*. RAÅ64 och 65, Ökna 1:378, Åkers socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Särskild undersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2004:01*. Nyköping.
- Norberg, Lars & Petterson, Björn. 2003. Nyköpingshus grävs ut på nytt. *I: Populär Arkeologi Nr 4 2003. Årgång 21*. Red. Gustafsson Birgitta. Lärbo.
- Nordberg, Stig O. 1960. Om kyrkan i Ekeby vid Eskilstuna. Ett datum och kanske lite mer. *I: Eskilstuna stadsmuseer. Årsbok 1960*. Skrifter utgivna av Eskilstuna Museistyreelse Nr 8. Eskilstuna.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker. 1988. Relativ kronologi og faseindelning. *I: Utgravning, kronologi og bebyggelseutvikling. Del 1*. Meddelelser fra prosjektet Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten, 13. Red. Axel Christophersen. Trondheim.
- Nordeman, Kjell. 1987. *Fornlämning 95, Torshälla, Eskilstuna, Södermanland*. RAÅ. *Undersökningsverksamheten Rapport*. Stockholm
- Nordeman, Kjell & Douglas, Marietta. 1987. Nyköping. *I: 7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Red. Tiiu Andræ et al. RAÅ. Stockholm.
- Nordqvist, Bengt. 2000. *Coastal Adaptions in the Mesolithic. A study of coastal sites with organic remains from the Boreal and Atlantic periods in Western Sweden*. GOTARK. Series B. Gothenburg Archaeological Theses No 13. Diss. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Nyhetsbrevnr 1*. 2002. Stenåldersboplatsen. Arkeologisk information Motala. Nr 1. www.raa.se/uv/motala2002/nyhetsbrev.htm
- Odelberg, Maj. 1993. *Med portfölj och ritstift. Olof Hermelin en fornforskningens tjänare*. Stockholm.
- Ohlberger, Bertil. 2002. *Den glömda staden. Om det medeltida Trosas etablering och försvinnande*. Pm Forskarseminarium, den 20 februari 2002. Stencil. Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Ohlsson, C-G. 1971. *Se Sörmlands museums arkiv*.
- Ohlsson, Sven-Erik. 1985. *Södermanland*. Riksförbundet för hembygdsvård. Stockholm.
- Olausson, Michael. 1994. *Skavsta. Två gårdar från äldre järnålder vid Nyköpings flygplats*. Arkeologisk undersökning av fornlämningarna 41 och 418, S:t Nikolai socken, Södermanland. RAÅ och SHM. *Rapport UV 1992:6*. Stockholm.
- 1995. *Det inneslutna rummet. Om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f. Kr. till Kristi födelse*. RAÅ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 9. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- 1998. Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder. *I: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 33, 1997*. Stockholm.
- (red). 1999. Om vallanläggningar och boplatser i ett bronsålderslandskap. *I: Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. RAÅ. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 25. Stockholm.
- Olofsson, Anders. 1995. *Kölskrapor, Mikrospånkärnor och mikrospån. En studie med utgångspunkt i nordsvensk mikrospånteknik*. Arkeologiska studier vid Umeå universitet 3. Umeå.
- Olsson, Eva & Hulthén, Birgitta. 1986. *Stenåldersboplatsen på Malmahed*. Fornlämning 49, Malmahed, Lilla Malma socken, Södermanland. Delundersökning 1981. RAÅ och SHM. *Rapport UV 1985:20*. Stockholm.
- Olsson, Eva & Holm, Jenny. 1997. Kontinuitet och förändring i senneolitikum: Östra Mellansverige. *I: Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÅ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Red. Mats Larsson & Eva Olsson. Stockholm.
- Olsson, Eva & Edenmo, Roger. 1997. *Gropkeramikerna - fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring*.

- Östra Mellansverige. I: *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23. Red. Mats Larsson & Eva Olsson. Stockholm.
- Olsson, Martin. 1932. En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. I: *Fornvännen* 1932. Årgång 27. Stockholm.
- Olsson, Tord. 1985. Gudsbildens gestaltning. Litterära kategorier och religiös tro. I: *Svensk religionshistorisk årsskrift, Vol. 1*. Svenska Samfundet för Religionshistorisk Forskning. Lund.
- Parker Pearson, Michael. 1993. The powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead. I: *Cambridge Archaeological Journal* 3:2 1997. Cambridge.
- Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats. 1998. Del 2. Järnålder. 500 f. Kr.-1000 e. Kr. I: *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första 5000 år*. Red. Janken Myrdal. Stockholm.
- Persson, Boije. 1994. *Valtomta*. Södermanland, Tumbo socken, RAÄ 86. Arkeologisk förundersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1994:64. Stockholm.
- 1999. *Bebyggelselämningar i kvarteret Forsen*. Södermanland, Eskilstuna, Kvarteret Forsen 8, RAÄ 556. RAÄ. UV Mitt, Rapport 1998:112. Stockholm.
- Persson, Per. 1999. *Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nordeuropa*. GOTARC Series B. Archaeological Theses no 11. Coast to coast-book 1. Diss. Göteborgs universitet. Uppsala.
- Petré, Bo. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö. Del 4. Bebyggelsearkeologisk analys*. Studies in North-European archaeology 10. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- (red). 1987. *Bebyggelsearkeologiska exempel från Mälardalen. I: Bebyggelsearkeologiska exempel. Mälardalen, Skåne, Östergötland. Rapport från en föreläsningsserie våren 1986*. Arkeologiska rapporter och meddelanden från Institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet nr 19. Stockholm.
- Pettersson, Björn. 1995. Stratigraphic analysis and settlement stratigraphy in early medieval Sitguna. Methods and preliminary results. I: *Laborativ arkeologi 8. Journal of Nordic Archaeological Science*. Ed. Birgit Arrhenius. The Archaeological Research Laboratory. Stockholm.
- 2001. *Söderportgatan. Fornlämning 94, Gamla staden, Kalmar, Småland. Arkeologisk förundersökning, 1998*. Kalmar läns museum. Kalmar
- 2002a. *Stadsarkeologiskt register för Nyköpings stad, RAÄ231. Del 1. GIS-modell för ajourhållning och antikvarisk bedömning av kommande ärenden i Nyköpings stad*. Sörmlands museum, stencil. Nyköping.
- 2002b. *Rapport pm angående besiktning i samband med omläggning av gatubeläggning i Storgatan*. RAÄ21, Mariefreds stadsområde, Kärnbo socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. *Sörmlands museum, dnr KUS02356*. Stencil. Nyköping.
- 2003a. *Gravar vid Källsta*. Förromersk - Romersk järnålder. RAÄ76 och 111, Källsta 1:1, Torshälla socken, Eskilstuna kommun, Södermanlands län. Särskild undersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2003:01*. Nyköping.
- 2003b. *Trädgårdsmur i Gripsholms slottspark*. 1600-1700-tal. RAÄ38, Gripsholms slott, Mariefred, Kärnbo socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2003:08*. Nyköping.
- 2003c. *Rapport pm angående slutförd arkeologisk förundersökning inom fastigheten Brandholmen 1:1, Östra kungsladugården*. RAÄ360, Nikolai socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. *Sörmlands museum, dnr KUS03087*. Stencil. Nyköping.
- 2004. *Rapport pm angående slutförd arkeologisk förundersökning i samband med schaktning för bergvärme inom kvarteret Kungshusen 10*. RAÄ21, Mariefreds stadsområde, Kärnbo socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. *Sörmlands museum, dnr 00286*. Stencil. Nyköping.
- Manus a. *Kungsbergs kungsgård och Vårfruberga klosteruin*. RAÄ230 och RAÄ30, Kungsberg 2:1, Fogdö socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Särskild undersökning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Manus b. *Kvarteret Varmbadet*. RAÄ231, Nyköping stad, Nikolai socken, Nyköping kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Manus c. *Kajen norr om hamnbron intill stadsäga Öster 1:18*. RAÄ231, Nyköping stad, Nikolai socken, Nyköping kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Manus d. *Schaktning för ny fjärrvärmeledning*. RAÄ281, Trosa stad, Trosa-Vagnhärads socken, Trosa kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. Sörmlands museum. Nyköping.
- Pettersson, Mattias & Wikell, Roger. Manus. The Outermost Shore. Site-location in Mesolithic seascapes of Eastern Central Sweden, with a case-study in a burned-

- off area in Tyresta National Park. In: *Arriving. Coast to Coast project. Book 11*. Red. Helena Knutsson. Uppsala. Posse, Tore. 2003. Strandförskjutningen i norra Bohuslän under holocen. I: *Strandlinjer och vegetationshistoria. Kvartärgeologiska undersökningar inom Kust till kust projektet, 1998-2002*. Coast to coast-book 7. Red. Per Persson. GOTARC serie C. Arkeologiska skrifter no 48. Göteborg.
- RAÄ. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Redin, Lars. 1976. *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4°. Diss. Lunds universitet. Lund.
- Regner, Elisabeth. 2004. Klosterliv i medeltidens Södermanland. I: *Kulturell mångfald i Södermanland, Del 2. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Rimbert. *Boken om Ansgar*. Med kommentarer av Anders Ekenberg. Nyutgåva. 1986. Red. Carl Fredrik Hallencreutz & Tore Hållander. Samfundet Pro fide et christianismo. Stockholm.
- Ringquist, Per. O. 1975. En folkvandringstida grav i Toresund. I: *Sörmlandsbygden 1975*. Fyrtiofjärde årgången. Södermanlands hembygds- och museiförbunds årsbok. Nyköping.
- Risberg, Jan, Miller, Urve & Brunnberg, Lars. 1991. *Deglaciation, Holocene shore displacement and coastal settlements in eastern Svealand, Sweden. Quaternary International. Vol. 9*. Oxford.
- Roslund, Mats. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund. Diss. Lunds universitet. Lund.
- Rudebeck, Elisabeth. 2002. Vägen som rituell arena. I: *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual. Vägar till Midgård 2*. Red. Kristina Jennbert et al. Lund.
- Runcis, Janis. 1994. *Vendeltida gravar vid Stora Skälby*. E20, Södermanland, Härads socken, Näsbyholm 3:27, RAÄ19:3. Arkeologisk undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1994:34. Stockholm.
- 1995a. Eksågsgravfältet. Teoretiska och metodiska aspekter på ett gravfält från yngre bronsåldern i Härads socken, Södermanland. I: *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 8. Alf Ericson & Janis Runcis. Stockholm.
- 1995b. *Svista*. E20, Södermanland, Eskilstuna stadsområde, RAÄ519. Arkeologisk förundersökning och undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1995:37. Stockholm.
- 1996. *Gravar vid Fridhem. Ett gravfält från yngre bronsålder - äldre järnålder*. Svealandsbanan, Södermanland, Härads socken, RAÄ 19:1. Arkeologisk undersökning. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1996:14. Stockholm
- 1999a. *Skärvstenshögar och gravar vid Rinkeby*. Södermanland, Lunda socken, Rinkeby 1:8, RAÄ 174. Arkeologisk förundersökning och undersökning. RAÄ. UV Mitt, Rapport 1998:74. Stockholm.
- 1999b. RAÄ 77:1 och 77:3-gravfält och boplatslämningar. I: *Resursutnyttjande och ritualer. Brotstycken från 3000 år vid Eksåg*. Södermanland, Härads socken, RAÄ 77:1, 77:3, 77:4, 78:1 och 78:3. Arkeologiska förundersökningar och undersökningar. RAÄ. UV Mitt, Rapport 1998:113. Stockholm.
- 1999c. Den mytiska geografin. Reflektioner kring skärvstenshögar, mytologi och landskapsrum i Södermanland under bronsålder. I: *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. RAÄ. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 25. Red. Michael Olausson. Stockholm.
- 2002. *Bärnstensbarnen. Bilder, berättelser och betraktelser*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 41. Stockholm.
- Sawyer, Birgit & Sawyer Peter. 1995. *Medieval Scandinavia. From conversion to reformation, ca 800-1500*. The Nordic series, Vol. 17, (1993), 2:a uppl. University of Minnesota press. Minneapolis & London.
- Sawyer, Birgit. 2002. Runstenar och förmedeltida arvsförhållanden. I: *Om runstenar i Jönköpings län. Smäländska kulturbilder 2002*. Red. Jan Agertz, et al. Jönköpings länsmuseum. Jönköping.
- Schjødt, Jens. P. 1989. Nogle overvejelser over begrebet "Religionsskifte" med henblik på en problematisering af termens brug i forbindelse med overgangen til kristendommen i Norden. I: *Medeltidens fødsel. Symposier på Krappertups borg 1*. Red. Anders Andrén. Gyllenstiernska Krappertupsstiftelsen. Lund.
- Schmidt Sabo, Katalin. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 38. Lund.
- Schnell, Ivar. 1926. En sörmländsk holkyxa och om skaftning av holkyxor. I: *Fornvännen 1926. Årgång 21*. Stockholm.
- 1930. Tekniska kuriosa från stenåldern. I: *Fornvännen 1930. Årgång 25*. Stockholm.

- 1935. Problem och uppgifter för Sörmländsk fornforskning. I: *Sörmlandsbygden 1935*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Fjärde årgången. Nyköping.
- 1937. Sörmländsk forskning 1936. I: *Sörmlandsbygden 1937*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Sjätte årgången. Nyköping.
- 1945. *Nikolai socken*. Utgiven av Nikolai sockens kommunfullmäktige. Oxelösund.
- 1951. Sörmland genom tiderna. I: *Sörmlandsbygden 1951*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Tjugonde årgången. Nyköping.
- 1954. *Ärlaboken*. Eskilstuna.
- 1956. *Rönö kommun*. Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivning för hembygdsundervisning nr 14. Nyköping.
- 1963. *Nyköpings historia*. Södermanlands hembygds- och museiförbund. Nyköping.
- 1965. *Kyrkorna i Södermanland*. Södermanlands hembygds- och museiförbund. Nyköping.
- 1970. *Mariefreds stad*. Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivning för hembygdsundervisning nr 24. Nyköping.
- 1971. *Herremansgårdar i Södermanlands län*. Nyköping.
- 1976. Hur Sörmland blev ett stenålders rike. I: *Sörmlandsbygden 1976*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Femtioandra årgången. Nyköping.
- 1981. *Vägvisare genom Södermanland*. En studiehandledning i hembygds-kunskap. Tredje upplagan. Södermanlands museum. Nyköping.
- Schnell, Ivar & Stähle, Carl Ivar. 1938. *Rannsakingar om antikviteter i Södermanland 1667-1686*. Sörmländska handlingar N:o 5. Södermanlands Hembygdsförbund. Nyköping.
- Schönbäck, Bengt. 1951. Bronsåldershus i Uppland. I: *TOR 1949-1951*. Uppsala.
- 1959. Bronsåldersbygd i Mälardalen. I: *TOR 1959. Vol V*. Uppsala.
- SHM. *Statens historiska museer. Digitala tillväxten*. Stockholm.
- Sjögren, Karl-Göran. 2003. "Mångfalldige uhrminnes grafvar..." *Megalitgravar och samhälle i Västsverige*. GOTARC Series B. Archaeological Theses no 27. Coast to coast-book 9. Diss. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Sjösvärd, Lars & Stenholm, Leif. 1987. *Strängnäs. I: 7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Red. Tiiu Andræ et al. RAÄ. Stockholm.
- Skoglund, Peter. 1999. De enskilda hushållens betydelse för landskapsutvecklingen under bronsåldern. I: *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. RAÄ. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 25. Red. Michael Olausson. Stockholm.
- Skyllberg, Eva. 2001. *Södermanlands medeltida bergsbruk. En feodal angelägenhet*. Sörmländska handlingar 50. Diss. Stockholms universitet. Nyköping.
- 2003a. *Rapport pm angående inventering av Eggardsnäs gamla tomt*. RAÄ7, Halla socken, Södermanlands län. *Sörmlands museum, dnr KUS03131*. Stencil. Nyköping.
- 2003b. *Glasbrukslämningar vid Stora Glashyttan*. RAÄ 99, Stora Marsäng 1:3, Bergshammars socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2003:12*. Nyköping.
- SMA. *Sörmlands Museums Arkiv*.
- Smith, Christopher. 1997. *Late Stone Age Hunters of the British Isles*. London.
- Snædal Brink, Thorgunn & Wachtmeister, Ingegerd. 1983. *Runstenar i Södermanland. Vägvisare till runristningar i Södermanlands län*. Red. Ingegerd Wachtmeister. Sörmländska handlingar 40. Nyköping.
- Sporrong, Ulf. 1980. Mälabygd under tidig medeltid. I: *Handelsplats-stad-omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellansverige. Sigtuna 7-8 februari 1979. Rapport Medeltidsstaden 18*. RAÄ och SHM. Stockholm.
- 1985. *Mälabygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv*. Meddelanden serie B 61. Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Stockholm.
- SR. *Stadsarkeologiskt register*.
- SRI. *Sveriges runinskrifter*.
- Statens kulturråds författningssamling*. Förfarandet vid vissa beslut m.m. enligt 2 kap. 10-13 § § lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. *KRFS 1998:1*.

- Steinsland, Gro. 1989. Religionsskiftet i Norden - et dramatisk ideologiskifte. *I: Medeltidens födelse. Symposier på Krappesborg 1*. Red. Anders Andréén. Gyllenstiernska Krappesborgsstiftelsen. Lund.
- Stenberger, Mårten. 1971. *Det forntida Sverige*. Andra upplagan. Stockholm.
- Stjernquist, Berta. 1964. New light on spring-cult in Scandinavian prehistory. *In: Archaeology, Volume 17, Number 3, 1964*. An official publication of the Archaeological Institute of America. New York.
- Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU*. © Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-1495/2003.
- Strinnholm, Anders. 2001. *Bland säljgare och färfarmare. Struktur och förändring i Västsveriges mellanneolitikum*. Coast to coast-book 4. Lic. Göteborgs universitet. Uppsala.
- Stähle, Carl Ivar. 1950. Sockenbildningen i Törens prosteri. *I: Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Årgång 38. 1950*. Kungliga Gustav Adolfs akademien. Uppsala.
- Sundquist, Nils. 1953. Klostren i Södermanland. *I: Sörmländska kyrkor. Nionde bandet*. Red. Ivar Schnell. Södermanlands hembygdsförbund. Nyköping.
- Sundström, Lars & Apel, Jan. 2000. An Early Neolithic Axe Production and Distribution System within a Semi-Sedentary Farming Society in Eastern Central Sweden, c. 3500 BC. *I: Halvvägs kust till kust. Stenålderssamhällen i förändring*. Kust till kust-böcker nr 2. Red. Helena Knutsson. Uppsala och Göteborg.
- Sundström, Lars. 2003. *Det hotade kollektivet. Neolitiseringsprocessen ur ett östmellansvenskt perspektiv*. Coast to coast-book 6. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Svenska män och kvinnor*. 1942. Biografisk uppslagsbok. Band 1. Red. Nils Bohman. Stockholm.
- Svensson, Ingeborg. 2003a. *Härda vid Ärila*. Yngre bronsålder - Förromersk järnålder. Arnö 1:3, Nikolai socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Arkeologisk förundersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2003:04*. Nyköping.
- 2003b. *Stensättning och kulthus*. Yngre bronsålder-Förromersk järnålder. RAÄ356, Gorsinge 1:20, Strängnäs socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Särskild undersökning. *Sörmlands museum, Arkeologiska meddelanden 2003:06*. Nyköping.
- Syde, Bent. 1981. *Kvarteret Rådhuset, Slottsgatan, Nyköping, Södermanland. Rapport, Riksantikvarieämbetet undersökningsverksamheten*. Stencil. Stockholm.
- Sörmlandsbygden 1988:1*. Red. Rolf Ryberg. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Femtiosjätte årgången. Nyköping.
- Sörmländsk kulturhistoria under förhistorisk tid och tidig medeltid*. 1987. Samråd på Södermanlands museum 1984-11-22 kring del av kulturhistoriskt forskningsprogram. Södermanlands museum, Rapport 10. Nyköping.
- Sörmlands museums arkiv och bibliotek, Utdrag ur fornminnesregistret, Medeltida ruiner i Södermanlands län*.
- Sörmlands museums föremålsdatabas*. Sörmlands museum.
- Sörmlands museums verksamhet åren 2003 - 06. Sörmlands museum, dnr KUS03 012*. Stencil.
- Sörmlands museums verksamhetsmål. Sörmlands museum, dnr 95249*. Stencil.
- Taffinder, Jacqueline. 1998. *The allure of the exotic. The Social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden*. AUN 25. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.
- Tesch, Sten. 1983. Ett par bronsåldersmiljöer med huslämningar i Skåne och Södermanland. *I: Arkeologi i Sverige 1980. Rapport RAÄ 1983:3*. RAÄ och SHM. Stockholm.
- 1990. *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtunagrävningen 1988-90. 28 artiklar om de preliminära resultaten från den arkeologiska undersökningen i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 och 10. Sigtuna.
- 1991. Inledning till den andra upplagan. *I: Avstamp för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*. Heldagsseminarium kring Sigtunaforskning den 26 november 1987. Gröna Ladan, Sigtuna. Red. Sten Tesch. Sigtuna museer 1989. Sigtuna.
- 1996. Äntligen hemma! Offergåvor och husplattformar vid Mälarens strand. *I: Vikingars guld ur Mälarens djup. Tio artiklar med anledning av en utställning*. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museer, nr. 3. Red. Sten Tesch, & Rune Edberg. Sigtuna.
- 1998. Sigtuna rikets första stad. *I: Forntid i ny dager. Arkeologi i Stockholmstrakten*. Red. Peter Bratt. Stockholms läns museum. Stockholm.
- 2001a. *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*. Sigtuna museers skriftserie 9. Sigtuna.

- 2001b. Houses, Town Yards and Town Planning in Late Viking Age and Medieval Sigtuna, Sweden. *I: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. Der Hausbau*. Red. Brigitte Dahmen. Lübeck.
- Thedéen, Susanne. 2002. Livscykel och landskap. Om bronsåldersrösen och skärvstenshögar i Södermanland. *I: Tidsperspektiv, Tidskrift för arkeologisk samhällsanalys. Nr 1-2 2001*. Institutionen för arkeologi och samiska studier. Umeå.
- 2003. Life Course Practices in Bronze Age Landscapes of East Central Sweden. Beyond Divine Chiefs and Neodiffusionism *I: Current Swedish Archaeology, Vol 11*. Stockholm.
- 2004-02-16. www.archaeology.su.se/utbildning/avhandlarbeten.html
- Thunmark-Nylén, Lena. 1989a. Samfund och tro på religionsskiftets Gotland. *I: Medeltidens födelse. Symposier på Krapperups borg 1*. Red. Anders André. Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen. Lund.
- 1989b. Skattfynd, gravfynd och religionsskifte på Gotland. *I: Arkeologi och religion, Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. Red. Lars Larsson & Bozena Wyszomirska. Lunds universitet, Arkeologiska institutionen, Report series no. 34. Lund.
- Thörn, Raimond. 1996. Rituella eldar. Linjära, konkava och konvexa spar efter ritualer inom nord- och central-europeiska brons- och järnålderskulturer. *I: Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionshistoriska nätverksgruppens konferens på Lövsadbruk den 1-3 december 1995*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19. Red. Kerstin Engdahl et al. Linköping.
- Tilley, Christopher. 1999. *Metaphor and Material Culture*. Oxford.
- Trigger, Bruce Graham. 1993. *Arkeologins idéhistoria*. Stockholm.
- Ullén, Inga. 1995. Det goda exemplet makt. Närstudie av en bronsåldersbosättning i Uppland. *I: Samhällsstruktur och förändring under bronsåldern*. Rapport från ett bronsåldersseminarium på Norrköpings Stadsmuseum i samarbete med RAÄ UV Linköping. RAÄ. Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 11. Red. Mats Larsson & Annika Toll. Norrköping.
- Uppdragsarkeologi. Allmänna råd till verkställighetsföreskrifter angående förfarandet vid vissa beslut m.m. enligt 2 kap. 10-13 § lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. (KRFS 1998:01). *Allmänna råd från RAÄ 1998:1*. RAÄ. Stockholm.
- Uppdragsarkeologi. Rekommendationer vid upprättande av undersökningsplaner, utarbetande av rapporter, uppföljning, bedömning av lämplighet och kompetens samt konservering. *Underrättelser från RAÄ 1998:1*. Red. Agneta Modig. RAÄ. Stockholm.
- Wall, Åsa. 2002. Borderline Viewpoints. The early iron age landscapes of hinged Mountains in east central Sweden. *I: Current Swedish archaeology 2002, Vol. 10*. Stockholm.
- 2003. *De hägnade bergens landskap. Om den äldre järnåldern på Södertörn*. Stockholm Studies in Archaeology 27. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Welinder, Stig. 1970. Levande och döda. Stenåldersmänniskor på Åshorn. *I: Sörmlandsbygden 1970*. Södermanlands hembygds- och museiförbunds årsbok. Trettionionde årgången. Nyköping.
- 1973. *The pre-pottery Stone Age of the eastern Middle Sweden. Sjövreten - Hagtorp - Östra Vrå - Överråda*. Antikvariskt arkiv 48. Stockholm.
- 1977. *The Mesolithic stone age of eastern Middle Sweden*. Antikvariskt arkiv 65. Stockholm.
- 1979. *Prehistoric Demography*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Lund.
- 1982. The hunting-gathering component of the central Swedish Neolithic Funnel-beaker culture (TRB) economy. *I: Fornvännen 1982. Årgång 77*. Stockholm.
- 1998. Del 1. Neolitikum-Bronsålder, 3900-500 f. Kr. *I: Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*. Red. Janken Myrdal. Stockholm.
- Vem är det 2001*. 2000. Red. Lena Jönsson. Kunskapsförlaget P. A. Nordstedt & Söner. Stockholm.
- Vem är vem. Svealand utom Stor-Stockholm*. 1964. Red. Paul Harnesk. Andra upplagan. Stockholm.
- Werner, Tove. 2003. Stenskepp i Södermanland – utbredning och datering. *I: Fornvännen 2003/4. Årgång 98*. Stockholm.
- 2004-03-11. www.archaeology.su.se/utbildning/avhandlarbeten.html
- Westlund, Per-Olof. 1948. *Gripsholm under Vasatiden. En byggnadshistorisk undersökning*. Diss. Stockholms högskola. Stockholm.
- Victor, Helena. 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus*. Aun 30. Diss. Uppsala universitet. Uppsala.

- Widgren, Mats. 1983. *Settlement and farming systems in the early Iron Age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden*. Stockholm Studies in Human Geography 3. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Widholm, Dag. 1998. *Rösen, ristningar och riter*. Acta Archaeologica Lundensia. Diss. Lunds universitet. Stockholm.
- 1999. Gravskick och försörjning. *I: Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. RAÄ. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 25. Red. Michael Olausson. Stockholm.
- 2001. Bronsålder kring Kalmarsund. *I: Möre. Historien om ett småland*. E22-projektet. Red. Gert Magnusson. Kalmar Läns Museum. Kalmar.
- Wigren, Sonja. 1987a. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminescens*. Theses and papers in North-European archaeology 16. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- 1987b. Bronsålderns och den äldsta järnålderns boplatser i Södermanland. *I: 7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Red. Tiiu Andrae et al. RAÄ. Stockholm.
- Wigren, Sonja & Öström, Kerstin. 1985. *Femton kilometer forntid under motorvägen*. Fornlämningar från bronsålder till medeltid i Trosa-Vagnhärads, Västerlångs och Lästringe socknar i Södermanland. RAÄ. UV, Rapport 1984:30. Stockholm.
- Wijkander, Keith. 1983. *Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid*. Sörmländska handlingar 39. Diss. Stockholms universitet. Nyköping.
- Wikell, Roger. 2002. Arkeologi på hög nivå. Nya stenåldersfynd i Södermanlands skogar. *I: Kulturell mångfald i Södermanland, Del 1. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Williams, Henrik. 1996. Vad säger runstenarna om Sveriges kristnande? *I: Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5. Red. Bertil Nilsson. Uppsala.
- Völsungasagan*. Med inledning av Staffan Bergsten. Översättning Inge Knutsson. 1991. Studentlitteratur. Lund.
- Zachrisson, Sune. 1963. Från vendeltid till vasatid. Redogörelse för de byggnadsarkeologiska undersökningarna av Eskilstuna kloster och slott 1961-62. *I: Eskilstuna stads museers årsbok 1963*. Eskilstuna.
- Zachrisson, Torun. 1996. Antikvariernas och andras landskap. *I: Fornlämningar och folkminnen*. Red. Gunnel Friberg. RAÄ. Stockholm.
- 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- 2004. Hyndevadsfallet och den kulturella mångfalden. Om depositioner i strömmande vatten i Södermanland. *I: Kulturell mångfald i Södermanland, Del 2. Rapport*. Red. Agneta Åkerlund. Länsstyrelsen i Södermanland. Nyköping.
- Åkerlund, Agneta 1996a. *Human Responses to Shore Displacement. Living by the Sea in Eastern Middle Sweden during the Stone Age*. Studier från UV Stockholm. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 16. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- 1996b. Testa strandförskjutningsmodeller och boplatser strandbundenhet! *I: Stenålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*. Red. Peter Bratt. Stockholms läns museum. Stockholm.
- 2001. Stenålder i Östra Mellansverige. Undersökningar utförda under de senaste decennierna. *I: Stenåldersforskning i fokus. Inblickar och utblickar i Sydskandinavisk stenåldersarkeologi*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar skrifter 39. Red. Ingrid Bergensträhle & Sven Hellerström. Stockholm.
- Åkerlund, Agneta, Hammar, Dag & Wikell Roger. 1996. Pioneers in the Archipelago of Eastern Middle Sweden 9000 BP. *I: Human Responses to Shore Displacement. Living by the Sea in Eastern Middle Sweden during the Stone Age*. Aut. Agneta Åkerlund. Studier från UV Stockholm. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 16. Diss. Stockholms universitet. Stockholm.
- Åkerlund, Agneta, Risberg Jan, Hammar Dag, Wikell Roger, Luthander Ann, Pettersson Mattias, Andersson Helena & Asplund Mattias. 2002. *Projektet "Människan i det tidiga landskapet". Inventeringar i höglänta skogsområden i nordvästra Södermanland, sydöstra Närke och nordöstra Östergötland*. SAR. Field Studies 8. Stockholms universitet. Stockholm.
- Åqvist, Cecilia. 1992. Pollista and Sanda. Two-Thousand-year-old Settlements in the Mälaren region. *In: Rescue and research. Reflections of society in Sweden 700-1700 A.D.* RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 2. Eds. Lars Ersgård et al. Stockholm.

- 1996. *Arkeologisk förundersökning. Bråta gamla bytomt*. Södermanland, Trosa-Vagnhärads socken, Tomtaklint 11:1, 359. RAÄ. UV Stockholm, Rapport 1996:15. Stockholm.

- 1996. Hall och harg – det rituella rummet. I: *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionshistoriska nätverksgruppens konferens på Lövsstadbruk den 1-3 december 1995*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19. Red. Kerstin Engdahl et al. Linköping.

Muntliga uppgifter

Sven-Gunnar Broström, BOTARK. 030605.

Jan Risberg, Institutionen för naturgeografi och kvar-
tärgeologi, Stockholms universitet. 030726.

Arkiv

Antikvarisk Topografiska arkivet (ATA)

Dnr 4823/60

Foto på Olof Hermelin.

Foto Dominikanerklostret i Strängnäs.

Eskilstuna museums arkiv

Eskilstuna stad, Kvarteret Nattsländan.

Lantmäteriverkets arkiv i Gävle (LMV)

Akt C53-1:9. Stadsplan över Mariefreds stad. Upprät-
tad av Denes Chenon genom Erik Lindberg år 1799.

Statens historiska museer (SHM)

Digitala tillväxten, Södermanlands län.

Inv nr. 14

Inv nr. 21

Inv nr. 28

Inv nr. 29

Inv nr. 711

Inv nr. 1612

Inv nr. 2326

Inv nr. 3007

Inv nr. 3573

Inv nr. 13671

Inv nr. 14232

Inv nr. 17053

Inv nr. 24417

Sörmlands museums arkiv (SMA)

Nyköpingshus.

Berättelse över utgrävningarna 1921 och 1922. Av Sven
T. Kjellberg den 5 maj 1923.

Kartor

Charta och Grundritning öfver Nykiöping före och
efter branden 1665. Upprättad år 1674 av Henrik De
la vallé.

Geografisk avfattning. Dunkers socken. Upprättad år
1678 av Anders Andersson.

Grundritning över Nyköping efter branden år 1665.
Upprättad år 1719 av De la vallé.

Carta öfver staden Nyköping. Upprättad under 1700-
talet av Martin Rivell.

Bildarkiv

Topografiska socknar

Björnlunda socken, K1:26a. Negnr. R15/82-5.

Lilla Malma socken. Volym 2, K1:141. Bildnr.
M017549, R508-87-7

Nikolai socken, K1:165. Negnr. S41/85-15. K1: 166.
Bildnr. M013041, A12-247, M035171.

Stora Malma socken. Volym 4, K1:202. Bildnr.
M013719

Tumbo socken, Tumbo kyrka. K1:225. Bildnr. A24-59.

Topografiska städer

Eskilstuna, K2:8. Bildnr. M024951.

Eskilstuna, Fors socken, K2:13. Bildnr. M025151,
X4351/78, M025122

Katrineholm. K2:2. Bildnr. A9-573.

Nyköping, Kv Stallbacken, K2:38. Bildnr. A-302.

Torshälla Lfs, K2:106. Bildnr. M023886.

Bibliografica

Porträttarkiv, K3:19. Bildnr. M001084.

Runstenar

Toresund-Ösmo, K9:38. Bildnr. M025765, M025824.

Klipparkivet. Bibliografi

Königsson, L-K. 1987. Till minne av Sten Florin.
Södermanlands nyheter 23/7 1987.

Ohlsson, C-G. 1971. Sörmländsk kulturhistoria presen-
teras på bred basis. Strengnes Tidning 21/10 1971.

Bilaga 1.

Härader och socknar i Södermanlands län enligt Wijkander 1983, s. 12, karta II. Indelningen överensstämmer med Fornminnesregistrets. Digitala Fastighetskartan (GSD). Skala 1: 1000 000.

Nr	Socken	Kommun	Härad
1	Aspö	Strängnäs	Selebo
2	Barva	Eskilstuna	Öster Rekarne
3	Bergshammar	Nyköping	Jönåker
4	Bettna	Flen	Oppunda
5	Björkvik	Katrineholm	Jönåker
6	Björnlunda	Gnesta	Daga
7	Blacksta	Flen	Oppunda
8	Bogsta	Nyköping	Rönö
9	Bälinge	Nyköping	Rönö
10	Bärbo	Nyköping	Jönåker
11	Dunker	Flen	Villättinge
12	Flen	Flen	Oppunda
13	Floda	Katrineholm	Oppunda
14	Fogdö	Strängnäs	Åker
15	Fors	Eskilstuna	Väster Rekarne

Nr	Socken	Kommun	Härad
16	Forssa	Flen	Oppunda
17	Frustuna	Gnesta	Daga
18	Gillberga	Eskilstuna	Väster Rekarne
19	Gryt	Gnesta	Daga
20	Gåsinge-Dillnäs	Gnesta	Daga
21	Halla	Nyköping	Jönåker
22	Hammarby	Eskilstuna	Öster Rekarne
23	Helgarö	Strängnäs	Åker
24	Helgesta	Flen	Villättinge
25	Helgona	Nyköping	Rönö
26	Husby-Oppunda	Nyköping	Oppunda
27	Husby-Rekarne	Eskilstuna	Öster Rekarne
28	Hyltinge	Flen	Villättinge
29	Härad	Strängnäs	Åker
30	Julita	Katrineholm	Oppunda

Nr	Socken	Kommun	Härad
31	Jäder	Eskilstuna	Öster Rekarne
32	Kattnäs	Gnesta	Daga
33	Katrineholms stad	Katrineholm	Oppunda
34	Kila	Nyköping	Jönåker
35	Kjula	Eskilstuna	Öster Rekarne
36	Kloster	Eskilstuna	Öster Rekarne
37	Kärnbo	Strängnäs	Selebo
38	Lerbo	Katrineholm	Oppunda
39	Lid	Nyköping	Rönö
40	Lilla Malma	Flen	Villåttinge
41	Lista	Eskilstuna	Väster Rekarne
42	Ludgo	Nyköping	Rönö
43	Lunda	Nyköping	Jönåker
44	Länna	Strängnäs	Åker
45	Lästringe	Nyköping	Rönö
46	Mariefreds stad	Strängnäs	Selebo
47	Mellösa	Flen	Villåttinge
48	Nikolai	Nyköping	Jönåker
49	Nykyrka	Nyköping	Jönåker
50	Nåshulta	Eskilstuna	Öster Rekarne
51	Oxelösund	Oxelösund	Jönåker
52	Ripsa	Nyköping	Rönö
53	Runtuna	Nyköping	Rönö
54	Råby-Rekarne	Eskilstuna	Väster Rekarne
55	Råby-Rönö	Nyköping	Rönö
56	Sköldinge	Katrineholm	Oppunda
57	Spelvik	Nyköping	Rönö
58	Stenkvista	Eskilstuna	Öster Rekarne
59	Stigtomta	Nyköping	Jönåker
60	Stora Malm	Katrineholm	Oppunda
61	Strängnäs	Strängnäs	Åker
62	Sundby	Eskilstuna	Öster Rekarne
63	Svärta	Nyköping	Rönö
64	Sättersta	Nyköping	Rönö
65	Toresund	Strängnäs	Selebo
66	Torshälla	Eskilstuna	Väster Rekarne
67	Torsåker	Gnesta	Rönö
68	Trosa-Vagnhärad	Trosa	Hölebo
69	Tumbo	Eskilstuna	Väster Rekarne
70	Tuna	Nyköping	Jönåker
71	Tunaberg	Nyköping	Jönåker
72	Tystberga	Nyköping	Rönö
73	Vadsbro	Flen	Oppunda
74	Vallby	Eskilstuna	Öster Rekarne
75	Vansö	Strängnäs	Åker
76	Vrena	Nyköping	Oppunda
77	Västerljung	Trosa	Hölebo
78	Västermo	Eskilstuna	Väster Rekarne
79	Västra Vingåker	Vingåker	Oppunda
80	Ytterselö	Strängnäs	Selebo
81	Åker	Strängnäs	Åker
82	Årdala	Flen	Oppunda
83	Årla	Eskilstuna	Öster Rekarne
84	Öja	Eskilstuna	Väster Rekarne
85	Österåker	Vingåker	Oppunda
86	Östra Vingåker	Katrineholm	Oppunda
87	Överselö	Strängnäs	Selebo